
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2011 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ŞƏXSİYYƏT PSIXOLOGİYASI

Əliyev B.H., Mustafayeva G.N.

Mədəniyyət sosial-psixoloji fenomen kimi.....3

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Mustafayeva G.N.

Biometrik autentifikasiya və internet asılılığa qarşı mübarizə14

Ибрагимова Ч.Э.

Психологические особенности распределения семейных ролей26

Əjdərov E.L.

Nikolay Rubakinin yaradıcılığında bibliopsixologiya
nəzəriyyəsi və kitabxanaşünaslıq36

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Nəsrullayeva Z.N.

Müasir dövrdə Azərbaycan ailələrində qarşılıqlı münasibətlərə
təsir edən amillərin eksperimental psixoloji tədqiqi47

Nağıyeva V.Q.

Gender xüsusiyyətlərinin şəxsiyyətin
özünügerçəkləşdirməsinə təsiri məsələləri.....59

Давуд Намаз

Şəxsiyyətin inkişafına gender yanaşmasının ideya və prinsipləri66

Əhmədخانова Z.R.

Aqressiv davranış və ona təsir edən amillər77

Hüseynova D.R.

Tələbəlik illərində qurulan ailələlərin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri89

Гусейнова Д.Э.

Взаимоотношения родителей с детьми в неполных семьях100

Мустафаева Г.Р.

Сравнительный анализ ценностных ориентаций молодежи азербайджана и польши109

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Zeynalabdinova Ə.X.

Müəllimlərin mənlilik şüurunun tədqiqi və formalaşması120

Vəliyeva M.M.

Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin özünütəhlil qabiliyyətinin inkişafının psixopedaqoji problemləri129

KLİNİK PSIXOLOGİYA

Kaver Məcid

Xroniki ağrılar zamanı meydan çıxan psixoloji fəsadlar və onların korreksiyası140

MƏDƏNİYYƏT SOSIAL-PSIXOLOJİ KONTEKSDƏ

Bəxtiyar Əliyev

AMEA-nın müxbir üzvü, professor

E-mail: alievba@yahoo.com

Müşviq Mustafayev

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: mustafayev76@mail.ru

Açar sözlər: *mədəniyyət, şəxsiyyət, cəmiyyət, etik, sosial normalar, mədəni müxtəliflik, multikulturalizm, sosial davranış*

Ключевые слова: *культура, личность, общество, этнические, этнические, социальные нормы, культурное разнообразие, мультикультурализм, социальное поведение*

Key words: *culture, identity, community, ethnic, ethical, social norms, cultural diversity, multiculturalism, social behavior*

Məlumdur ki, şəxsiyyət yalnız real gerçəkliyə uyğunlaşmır, həm də real gerçəklik onun özü tərəfindən yaradılır. Cəmiyyətin inkişaf istiqamətlərinin təhlilindən aydın olur ki, şəxsiyyət öz ətraflarında təkcə əmək alətlərinin, körpülərin, becərilmiş torpağın daxil olduğu maddi aləmi yaratmır, eyni zamanda əsas tələbatların ödənilməsini təmin edən sosial davranış və normalarla tənzim olunan qarşılıqlı münasibətlər sistemini formalaşdırır. Bu qarşılıqlı münasibətlər sistemi isə olduqca mürəkkəb və müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Hər bir sosial qrupun özünəməxsus qaydaları, normaları, adət və ənənələri mövcuddur. Onlar isə öz növbəsində xüsusi dil, davranış tərz, din, estetik

baxışlar, sosial institutlar sistemi vasitəsilə ifadə olunur. Bununla yanaşı hər bir şəxsiyyət ətraf mühiti fərdi qavrama nəticəsində ümumi qaydaların, adət və ənənələrin təzahürünün unikal nümunələrini yaradaraq sosial münasibətləri qavrayır. Qarşılıqlı münasibətlərin fərdi və ümumi nümunələri, həmçinin onlara uyğun gələn şəxsiyyətin həyat fəaliyyətinin maddi və mənəvi məhsulları bəşəri mədəniyyət sahəsinin əsasını təşkil edir. Bəs görəsən mədəniyyət sosial-psixoloji fenomen kimi hansı kontekstdən araşdırıla bilər?

Mədəniyyət fenomenin öyrənilməsi XIX əsrin sonu və XX əsrdə humanitar və sosial tədqiqatların əsas problemlərindən biri kimi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. XX əsrin

ikinci yarısında öz həllini tələb edən qloballaşma prosesləri ilə bağlı, millətlərarası ünsiyyətin intensivləşməsi, mədəniyyətlərarası münaqişələrdə fanatizm və s. məsələlərin aktuallığı fonunda problemə maraq get-gedə artmaqdadır.

Elmi ədəbiyyatda mədəniyyət anlayışına, onun məzmununa müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bu elmi termin ilk dəfə olaraq Romada meydana gəlmişdir. Qədim dövrdə işlədilən “cultura” sözü torpağın becərilməsi, tərbiyə, təhsil mənalarını bildirirdi. Sonralar isə bu söz öz ilkin mənasını itirdi və insan davranışının ən müxtəlif tərəflərini, həmçinin fəaliyyət növlərini bildirməyə başladı.

Ümumiyyətlə, aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, elmi ədəbiyyatda mədəniyyətin 250-dən artıq tərifinə rast gəlinir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyət anlayışına daha uğurlu tərif 1871-ci ildə ingilis etnoqrafı E.Teylor tərəfindən verilmişdir. E. Teylor göstərir ki: “mədəniyyət... bu hər hansı bir mürəkkəb tamdır ki, ona cəmiyyətin bir üzvü kimi insan tərəfindən əldə olunan biliklər, inanclar, incəsənət, əxlaq, qanunlar, adətlər və digər qabiliyyət və vərdislər daxildir”(1). Əgər buna maddiləşmiş bilikləri, etiqadları və bacarıqları əlavə etsək, məlum olur ki, mədəniyyət cəmiyyət üzvləri tərəfindən yaradılan, sosial olaraq

mənimsənilən və bölünən hər bir şeyi özündə ehtiva edir.

Mədəniyyət sözünün etimologiyası latıncadan tərcümədə “torpağın becərilməsi”) fiziki əməklə bağlı meydana gəlmiş, sonradan insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqədar onun mənası dəyişilmiş və hal-hazırda mədəniyyət anlayışı davranış üsullarını, insan adətlərinin ölçüsünü, sərhədinin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan tərəfindən yaradılan maddi, yaxud mənəvi məhsul mədəniyyət nümunəsi kimi xarakteriz olunmur. Belə məhsulun mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilməsi üçün onun cəmiyyətin üzvləri yaxud bir hissəsi tərəfindən qəbul edilməsi, onların şüurunda möhkəmlənməsi, maddiləşməsi (dəyək ki, daşda, keramikada, metalda və s. yazılması, təsbit olunması və s.) vacibdir. Belə özünəməxsus yaradılmış məhsul digər insanlara, sonrakı nəsillərə ötürülə bilər. Bundan çıxış edərək hər bir fərd mədəniyyətə öz sosial irsinin bir hissəsi kimi, ona əvvəlki nəsillər tərəfindən ötürülmüş ənənə kimi yanaşır. Bununla onların özləri də mədəniyyətə təsir göstərərək lazım gəldikdə onda dəyişikliklər edir ki, həmin mədəniyyət nümunələrindəki bu dəyişiklik öz növbəsində gələcək nəsillərin irsinin bir hissəsinə çevrilir, əgər müsbət olarsa, sonrakı nəsillər tərəfindən də yaşadırlar.

Mədəniyyət sosial-psixoloji kontekstdən araşdırarkən onun daşıyıcısı olan şəxsiyyət də diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Şəxsiyyətin sosiallaşması bilavasitə mədəniyyət kontekstində mümkün olur və şəxsiyyətlər arasındakı münasibətlər, etnik qruplar arasındakı münasibətlər mədəniyyətin vahid bir sistem kimi formalaşmasına təsir göstərir.

Qeyd edək ki, mədəniyyət sosial-psixoloji kontekstdən araşdırarkən kross-mədəni tədqiqatlara da diqqət yetirmək zəruridir. Kross-mədəni psixoloji tədqiqatların ən mühüm və başlıca problemlərindən biri isə şəxsiyyətdir. Şəxsiyyət konsepsiyası sıx surətdə “Mən konsepsiyası” ilə bağlıdır. Psixoloqları, antropoloqları və humanitar elmlərin digər nümayəndələrini şəxsiyyət anlayışının hansı səviyyədə olması, onun necə formalaşması, digər mədəni kontekstlərə tətbiqi, müxtəlif mədəniyyətlərdə şəxsiyyət təzahürləri arasındakı fərqli və oxşar cəhətlərin nələr olması məsələləri maraqlandırır.

Mədəni tədqiqatlarda son illərdə məşhurlaşmış şəxsiyyətin beş faktorlu modeli (BFM) xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu modeldə bütün insanlar üçün ümumi olan şəxsiyyətin beş əsas xüsusiyyətləri və ya ölçüləri təsnif edilir. Müxtəlif mədəni mühitdə şəxsi xarakteristikaların ölçülməsi metodlarını və müxtəlif mədəniyyətlərdə

psixopatologiyanın diaqnostikası üçün ölçü şkalalarının nəzərdən keçirən şəxsiyyətin beş faktorlu modeli (BFM) şəxsiyyətin mədəni özünəməxsusluğunu vurğulayan yanaşmaları və bu istiqamətin həddləri çərçivəsində həyata keçirilən eksperimentlər şəxsiyyətin hər şeydən əvvəl öz mədəniyyətinin məhsulu olması haqqında təsəvvürlərin doğruluğunu sübut etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində şəxsiyyət və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqədə olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədi daşıyan bir neçə müxtəlif yanaşmalar yaranmış və onların qarşılıqlı əlaqələrinin xarakterinin öyrənilməsi üçün metodlar işlənib hazırlanmışdır.

Bu qarşılıqlı münasibətlərin məzmununa diqqət ilk dəfə etnoqraflar tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bu tədqiqatçılara misal kimi M. Mid, V. Labarr və R. Benedikti və b. qeyd edə bilərik. Fləmin tədqiqatçıları mədəniyyət və şəxsiyyətin öyrənilməsinin elmi yanaşmasının fundamentini işləyib hazırlamışlar. Bunun əsasında şəxsiyyətin kross-mədəni müqayisəli tədqiqatının metodları, eyni zamanda günümüzdə mədəni psixologiyası kimi məşhur olan istiqamətlər formalaşmışdır. Baxmayaraq ki, psixoloji və mədəni antropologiyanın bir çox nümayəndələri şəxsiyyətin formalaşmasında anadangəlmə bioloji faktorların rolunu qəbul edirlər, ancaq bu

fənlərin elmə əsas töhfəsi şəxsiyyətin mədəni şərtlənmiş və xüsusi mədəni mühitdə fəaliyyət göstərən gücün təsiri altında formalaşması fikrini özündə ehtiva edən baxışla əlaqədardır. Bu cür baxış güman edir ki, şəxsiyyət bioloji və təkamül faktorlarının deyil, göstərilən mədəniyyət üçün tipik olan fərdin iştirakı nəticəsində mədəniyyətdə fəaliyyət göstərən əsas psixoloji mexanizmlərin öyrənilməsi və mənim-sənilməsinin nəticəsidir. Şəxsiyyət həm də sosial irsin daşıyıcısıdır. Həmin irsi formalaşdıran insanlar maddi və qeyri-maddi mədəniyyət nümunələri yaradırlar.

Bu baxımdan bütün sosial irsə maddi və qeyri-maddi mədəniyyətlərin sintezi kimi yanaşmaq olar. Qeyri-maddi mədəniyyətə insanlar tərəfindən işlədilən sözlər, ideyalar, vərdislər, adətlər və etiqadlar daxildir. Maddi mədəniyyətə isə insan tərəfindən yaradılan, daima dəyişdirilən və istifadə olunan bütün fiziki əşyalar daxildir. Mədəniyyətin bu iki növünü müqayisə edilməsindən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, maddi mədəniyyət qeyri-maddi mədəniyyətin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir və onsuz yaradıla bilməz.

İkinci dünya müharibəsinin törətdiyi dağıntılar bəşəriyyət tarixində ən böyük faciə hesab olunur, lakin bununla yanaşı dağıdılan körpülər və şəhərlər qısa müddətdə bərpa olundu.

Çünki insanlar onların bərpası üçün zəruri olan bilikləri və bacarıqları itirməmişdilər. Başqa sözlə, məhv edil-məmiş qeyri-maddi mədəniyyət maddi mədəniyyəti kifayət qədər asan bərpa etməyə imkan verir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyətin müəyyən cəmiyyət, yaxud sosial qrupla əlaqələndirilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Məsələn, qeyd edirlər ki, rus, fransız, ispan mədəniyyətləri var, şəhərin və ya kəndin mədəniyyəti haqqında danışılır, hər bir cəmiyyətdə özünəməxsus, başqalarından fərqlənən qarşılıqlı əlaqədə olan normalar, adətlər, etiqatlar və dəyərlər sisteminin mövcudluğu ideyası irəli sürürlər. Cəmiyyətin, onun üzvlərini bir-birinə bağlayan daxili sosial əlaqələr mədəniyyətin bünövrəsi, əsası və xarici təsirlərdən müdafiəçisi kimi çıxış edir. Cəmiyyətsiz mədəniyyət inkişaf edə bilməz. Çünki onun köməyi ilə eyni cür mədəni nümunələr möhkəmləndirilir. Lakin mədəniyyətin və cəmiyyətin sərhədləri oxşar deyil. Eyni zamanda, hər bir vahid cəmiyyətə bir-birindən xeyli fərqlənən müxtəlif mədəniyyətlərin (məsələn, cəmiyyətdə iki və daha çox dilin yaxud bir neçə dini etiqadın mövcudluğu) olması mümkündür. Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir tərəfdən, hər bir cəmiyyətə məxsus mədəniyyət nümunələri mütləq şəkildə onun bütün üzvləri tərəfindən bölüşdürülə bilməz,

digər tərəfdən, onun bəzi mədəniyyət nümunələri cəmiyyətin sərhədi xaricinə çıxma və bir neçə cəmiyyətdə qəbul oluna bilər.

Mədəniyyət fenomeninin sosial-psixoloji hadisə kimi nəzərdən keçirilməsi onun funksiyalarına aydınlıq gətirməyi tələb edir. Mədəniyyətin funksiyaları ilə bağlı fərqli fikirlər olsa da, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Yaradıcılıq funksiyası. Mədəniyyət geniş yayılmış fenomen olmaqla ilk öncə elm və incəsənətin mənbəyi rolunda çıxış edir, sonra isə simvolik formada yaradıcılığın nəticələrinin qoruyucusu kimi özünü biruzə verir.

2. İnformasiya daşıma funksiyası. Mədəniyyət sosial məlumatların daşıyıcısı kimi informasiya funksiyasını da yerinə yetirir. Bu baxımdan o nəinki informasiyanı toplayır və saxlayır, eyni zamanda xüsusi işarələr sistemi vasitəsilə onun ötürülməsini həyata keçirir. Bu zaman insan cəmiyyəti üçün müəyən üsul və vasitələr formalaşır ki, bununla da mədəniyyətin növbəti kommunikativ funksiyasını yaradır.

3. Kominikasiya funksiyası. Kominikasiya vasitələri və formalarının inkişafı insanın mədəni inkişafının mühüm göstəricilərindən biridir.

4. Adaptasiya funksiyası. Mədəniyyətin informasiyon-kommunikativ

imkanları ona adaptiv funksiyaları həyata keçirməyə imkan verir, insanın ətraf mühitə uyğunlaşmasını təmin edir.

5. İnteqrativ funksiyası. Qeyd edək ki, sosial-psixoloji fenomen kimi mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi qarşılıqlı anlama və empatiyanın yaranmasını özündə ehtiva edir və mədəniyyətin inteqrativ funksiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Bu isə öz növbəsində mədəni müxtəlifliyin aradan çıxmasına deyil, multikulturalizmin yaranmasına gətirib çıxardır.

6. Sosial funksiyası. Məlumdur ki, insanın özünü konkret mədəniyyətlə identifikasiyası onun sosial funksiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Bu funksiya sosial təcrübənin mənimsənilməsi vasitəsilə özünə cəmiyyətin fərdi resurslarını, dəyərlərini və normalarını daxil edir.

Digər sosial-psixoloji fenomenlər kimi mədəniyyət də daima dəyişikliklərə məruz qalır. Bu isə son nəticədə insanın ətraf aləm haqqında düşüncələrində dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni kontekstdə mədəniyyət insan mövcudluğu fenomenologiyasının təsviri üçün böyük qüvvəyə malikdir. D.Seqalın fikrincə, mədəniyyət və kontekstin əlaqələri praktik olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdədir. Bu baxımdan biz elə mədəniyyətin özünü

də “kontekst” kimi qəbul edə bilərik. Bununla bağlı Mariola Maqovçeviç qeyd edir ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə (məsələn, kollektiv və fərdi) emosional təzahürlərin üsul və vasitələrində fərqlər mövcuddur.

Kross-mədəni tədqiqatların gedişində mədəniyyət kontekstində daha ətraflı tədqiq edilmiş şəxsiyyət konsepsiyalarından biri də lokus kontroldur (idarəetmə, nəzarət). Bu anlayış Rotter tərəfindən elmə daxil edilmişdir. Rotter belə bir müddəə irəli sürmüşdür ki, insanlar öz aralarında bir birlərindən öz davranışlarını, eyni zamanda xarici mühitlə qarşılıqlı təsirinin və ətrafdakılarla münasibətinin xarakterinin onların öz nəzarəti həddləri daxilində yerləşməyə nə dərəcədə meylli olmaları ilə fərqlənilir.

Nəzarətin daxili lokusu ilə xarakterizə olunan şəxsiyyət öz fəaliyyətinin nəticələrini və onlar arasında və onu əhatə edən insanlar arasındakı münasibətlərin ilk öncə onların şəxsi davranışının xüsusiyyətləri ilə müəyyən edildiyini düşünməyə meylli olur.

Nəzarətin zəhəri lokusu ilə xarakterizə edilən şəxsiyyət isə onlarla baş verən hadisələri və digər insanlarla münasibətlərin xarakterini onlara münasibətdə xarici təsirin və onlar tərəfindən idarə edilməyən amillərin nəticəsi olduğunu qəbul edirlər.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, mədəni müxtəlifliyin ifadəsində “itika” və “imika” terminlərinin

dən istifadə olunur. Bu anlayışlar mədəni müxtəlifliyin öyrənilməsi üçün yaranmış iki yanaşmanı xarakterizə edən cüt kateqoriyalardır. Bu termin ilk dəfə lingvivist K.Rike (1967) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Hər iki anlayış kross-mədəni psixologiyada (mədəni müxtəlifliyin və mədəni mühitin dəyişilməsi zamanı adaptasiya problemlərini öyrənir) geniş yayılmışdı. Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, “itika” termini mədəniyyətlərdə ümumi və universal xarakteristikaların ifadəsi üçün istifadə edilir, orijinal mədəniyyəti kənardan öyrənməyi qarşısına məqsəd kimi

Digər sosial-psixoloji fenomenlər kimi mədəniyyət də daima dəyişikliklərə məruz qalır. Bu isə son nəticədə insanın ətraf aləm haqqında düşüncələrində dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni kontekstdə mədəniyyət insan mövcudluğu fenomenologiyasının təsviri üçün böyük qüvvəyə malikdir. p.Seqalm fikrincə, mədəniyyət və kontekstin əlaqələri praktik olaraq bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdədir. Bu baxımdan biz elə mədəniyyətin özünü də “kontekst” kimi qəbul edə bilərik. Bununla bağlı Mariola Maqovçeviç qeyd edir ki, müxtəlif mədəniyyətlərdə (məsələn, kollektiv və fərdi) emosional təzahürlərin üsul və vasitələrində fərqlər mövcuddur.

Kross-mədəni tədqiqatların gedişində mədəniyyət kontekstində daha ətraflı tədqiq edilmiş şəxsiyyət konsepsiyalarından biri də lokus kontroldur (idarəetmə, nəzarət). Bu anlayış Rotter tərəfindən elmə daxil edilmişdir. Rotter belə bir müddəə irəli sürmüşdür ki, insanlar öz aralarında bir birlərindən öz davranışlarını, eyni zamanda xarici mühitlə qarşılıqlı təsirinin və ətrafdakılarla münasibətinin xarakterinin onların öz nəzarəti hüduqları daxilində yerləşməyə nə dərəcədə meylli olmaları ilə fərqlənirlər.

Nəzarətin daxili lokusu ilə xarakterizə olunan şəxsiyyət öz fəaliyyətinin nəticələrini və onlar arasında və onu əhatə edən insanlar arasındakı münasibətlərin ilk öncə onların şəxsi davranışının xüsusiyyətləri ilə müəyyən edildiyini düşünməyə meylli olur.

Nəzarətin zahiri lokusu ilə xarakterizə edilən şəxsiyyət isə onlarla baş verən hadisələri və digər insanlarla münasibətlərin xarakterini onlara münasibətdə xarici təsirin və onlar tərəfindən idarə edilməyən amillərin nəticəsi olduğunu qəbul edirlər.

Mövcud ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, mədəni müxtəlifliyin ifadəsində “itika” və “imika” terminlərindən istifadə olunur. Bu anlayışlar mədəni müxtəlifliyin öyrənilməsi üçün yaranmış iki yanaşmanı xarakterizə edən cüt kateqoriyalardır. Bu termin ilk dəfə linqvist K.Rike (1967)

tərəfindən irəli sürülmüşdür. Hər iki anlayış kross-mədəni psixologiyada (mədəni müxtəlifliyin və mədəni mühitin dəyişilməsi zamanı adaptasiya problemlərini öyrənir) geniş yayılmışdır. Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, “itika” termini mədəniyyətlərdə ümumi və universal xarakteristikaların ifadəsi üçün istifadə edilir, orijinal mədəniyyəti kənardan öyrənməyi qarşısına məqsəd kimi qoyur. Bu yanaşma çərçivəsində vurğu hər fenomendə oxşar və müxtəlif olanların üzərində qoyulur və bu cür anlayışların texnikalarının təsvir edilməsini özündə ehtiva edir.

“İmika” termini isə “fonemika”dan yaranıb, mədəni sistemin öyrənilməsi üçün elmə daxil edilib. Rike imik yanaşmanın üç cəhətini qeyd edirdi. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Əvvəla, bu yanaşma dil və mədəniyyətin yaranmasını “hissələrə parçalanmış şəkildə deyil, bir tam kimi öyrənməyə imkan verir.

İkincisi, onun yaranmasının bütün müxtəlifliklərində fərdi anlamğa imkan verir (sosial ustanovkalar, motivlər, şəxsiyyət).

Üçüncüsü, imik yanaşma özündə mədəni validliyi yüksəltməyə qadir olan, proqnozlaşdırılmış elm üçün alternativ təməl olanı özündə ehtiva edir.

Qeyd edək ki, mədəni müxtəlifliyin mövcudluğu onun sistemləşdirilməsi, qruplaşdırılması və təhlil

üçün uyğun (adekvat) prinsiplərin seçilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə tədqiqat aparən Qert Hofsted 1980-ci ildə öz kross-mədəni tədqiqatlarını nəşr etdirdi. Bu tədqiqatın gedişində çoxmillətli korporasiyaların 100.000-dən çox əməkdaşından müsahibə alınmışdır. Tədqiqatın məqsədi mədəniyyətdən asılı olaraq dəyişilən dəyərlər oriyentasiyasını və işə münasibəti müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Tədqiqatın gedişində mədəniyyətin aşağıdakı kateqoriyaları-individualizm, maskulinizasiya, qeyri-müəyyənlikdən qaçmaq, hakimiyət məsafəsi ayırd edilmişdir. Hofstedin işlərinə istinad edən Andersen (1994) bir neçə mədəni xüsusiyyətləri təsnif etmişdir. Bura aşağıdakıları aid edə bilərik:

Açıqlıq və ifadəlilik xüsusiyyətləri. Bu xüsusiyyət fiziki və psixoloji əlaqədə insanlar arasında rahat məsafənin səviyyələrini əks etdirir. Bu cür davranışın tipik olduğu mədəniyyətlərdə insanlar tez-tez toxunmadan istifadə edirlər, bir-birlərinə yaxın dururlar, bir-birlərinin gözlərinə baxırlar. Bu cür mədəniyyətləri əlaqəli (kontakt) mədəniyyət adlandırırlar və adətən, isti iqlimi olan ölkələrdə yaşayan xalqlara aiddir (məsələn, Aralıq dənizi ölkələri), bunun əksi isə “soyuq ölkələrdə” yaşayan xalqların nümayəndələrində müşahidə olunur.

Fərdiyyətçilik və kollektivçilik xüsusiyyətləri. Bu xüsusiyyət priori-

tetlərin qurulmasında bilavasitə özünə və başqalarına münasibəti əks etdirir. Fərdiyyətçilik hökm sürən mədəniyyətlərdə (ABŞ, Avstraliya, Böyük Britaniya, Belçika, Danimarka) qrupların maraqları praktik olaraq nəzərə alınmır, burada şəxsi nailiyyətlər və fərdi məsuliyyətin yüksək rolu mühüm amili kimi ön plana çəkilir. Kollektivizm isə (Venesuela, Kolumbiya, Pakistan, Tayland, Sinqapur) qrup maraqlarına (ailə, adət-ənənə və s.) daha çox üstünlük verilir. “Qrup oriyentasiyalı” yapon mədəniyyəti üçün qeyd olunanlar bir qədər başqa formada özünü biruzə verir. Bu mədəniyyət üçün dünyanın dixotomik bölgüsü xarakterikdir: “yaponlar” və “yadlar”.

Qeyd olunanlarla yanaşı mədəni müxtəlifliyin başqa xüsusiyyətləri də vardır. Mədəniyyətin daha bir xüsusiyyəti maskulinizasiya və feminizasiya əlamətlərinin olmasından aşıldır. Hofsted mədəniyyətləri maskulinizasiyalı (Avstriya, Meksika, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya) və feminizasiyalı (Tayland, İsveçrə, Finlandiya, Çili, Portuqaliya) mədəniyyətlərə ayırmışdır. Bu bölgü kişilər və qadınlar tərəfindən həyata keçirilən sosial rollarda differensiasiya əlamətinə görə təsnif olunub. Maskulinizasiyalı mədəniyyətlər o mədəniyyətlər adlanır ki, burada kişi və qadın rolları arasında fərqi qoyulması xüsusilə kəskin xarakter daşıyır və “tipik kişi keyfiyyət-

ləri” son dərəcə vacib (özünə əminlik, rəqabət hissi, maddi uğurlar) hesab olunur. Feminizasiyalı mədəniyyətlər isə o mədəniyyətlərə deyilir ki, hər iki cins arasında sosial rolların qarışmasına icazə verilir və eyni zamanda “ənənəvi qadın keyfiyyətlərinin” (kommunikasiya dəyərləri, xəstə və zəiflərə qayğı) mahiyyəti daha artıq diqqət mərkəzinə gətirilir.

Hakimiyyət ierarxiyasının yüksək olduğu mədəniyyətlərdə (Hindistan, Kolumbiya, Meksika, Sinqapur, Filippin) güc və təsir kiçik qrupların əlində cəmləşir, əhali arasındakı fərqi stimullaşdıran avtoritar tendensiyalar yaranır. Müvafiq olaraq, aşağı hakimiyyət ierarxiyalı mədəniyyətlərdə (Avstriya, Danimarka, Norveç, İsveçrə, İsveç) hakimiyyət yayılmış deyil, liderlərin davranışı demokratikdir.

Mədəniyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri qeyri-müəyyənlikdən qaçmaqla bağlıdır. Bu isə öz növbəsində başa düşülməyən və təsadüfi situasiyalarda meydana çıxan narahatlıq səviyyəsi yaradır. Qeyri-müəyyənlikdən qaçma səviyyəsinin yüksək olduğu mədəniyyətlərdə davranışın ciddi qaydaları müəyyən edilmişdir. Onlar üçün aqressivlik, tolerantlığın olmaması, həqiqət axtarışına yönəlişlik kimi xüsusiyyətlər xasdır. Bu göstəricinin aşağı olduğu mədəniyyətlərdə isə aşağı aqressivlik, düşüncə və aşağı səviyyədə emosionallıq xasdır.

Andersenin təsnifatında sonuncu mədəniyyət ölçüsü yüksək və aşağı kontekstli mədəniyyət konsepsiyasıdır. Burada kontekst kommunikasiya prosesləri vasitəsilə həyata keçirilən və onun istiqamətini təyin etməyə kömək edən ətraf mühit kimi təyin olunur. Aşağı kontekstli mədəniyyət-çox az anlayışların konteks tərəfindən müəyyənləşdirilməsi xas olan ölkələrə məxsusdur (İsveçrə, Almaniya, Şimali Amerika və Skandinaviya ölkələri); Bu o ölkələrdə ki, kontekstə böyük əhəmiyyət verilir (Çin, Yaponiya, Koreya, Latin Amerika ölkələri, Yunanıstan) və onu yüksək kontekstli mədəniyyət ölkələri adlandırırlar.

Bu gün dünyanın bir çox ölkələri yeni siyasətin işlənməsi istiqamətində fəaliyyət göstərirlər. Multi-mədəniyyət siyasəti, avropa və qərbdə mərkəzi yer tutmağa başlayıb. Multimədəniyyətin əsas məqsədi ifrat etnik seperatizmin olmamasının mədəni təminatı, bununla bağlı olan dəyərlərin, adətlərin, davranışın verilməməsi ilə bağlıdır. Bu üsulla, mədəni müxtəlifliyin öyrənilməsi, öz mədəniyyətinin məcburi deyil, dəyərli varlıq kimi qavranılması, digər mədəniyyətlərdəki kimi, tolerantlıq, poritet əsasında mədəni dialoqa cəhd, müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələrində qarşılıqlı anlama və hörmətin formalaşdırılması ilə xarakterizə olunur.

Sonda belə qənaətə gəlmək olar ki, mədəniyyətə sosial-psixoloji kon-

tekstdən yanaşdıqda mədəniyyətin digər ölçüləri öz-özlüyündə diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Bu kontekstdə mədəniyyət ünsiyyət forması, simvollar və işarələr sistemi, eləcə də müəyyən qrupların mənimsədikləri normalar və adətlərin məcmusudur. Hesab edirik

ki, mədəniyyət sosial-psixoloji fenomen kimi nəzərdən keçirildikdə multi-kultralizmin müxtəlif məsələləri araşdırılmalı, kross-mədəni tədqiqatlarda bu fakt başlıca amil kimi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B. H. Ekologiya və etnopsixologiya // Dırçəliş XXI əsr, 2001, №1-2, s. 181-184
2. Əliyev B.H. Şəxsiyyət problemi-nə yeni baxış. «Elm XXI əsrin astanasında» elmi-praktik konfransmm materialları, Bakı, Renessans, 1998, s.3
3. Əfəndiyev M., Əfəndiyeva S. Şəxsiyyət-mədəniyyət sistemi sosial-fəlsəfi təhlil. Bakı, Elm 2008
4. Выготский Л.С. Психология искусства: Мн.: Современное слово, 1998
5. Гуревич П.С. Культурология. М., 1996.
6. Гуревич П.С. Бессознательное как фактор культурной динамики. // Вопросы философии. М., №10, 2000.
7. Ерасов Б.С. Социальная культурология: М.: Аспект пресс, 2000
8. Кагаан М.С. Филасофия культуры: СПб, Питер. Аспект пресс, 1996
9. Култрология. Под. ред. Г.В Драча. Ростов на дону, 2005
10. Ю.Коул М., Скринбер С. Культура и мышление. М-, 1977.
11. Коул М. Культурно-историческая психология. М., 1997.

КУЛЬТУРЕ В СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Абстракт

В статье феномен культуры рассматривается как социально-психологическое понятие, анализируются и систематизируются исследования, проведенные в данном направлении, а также вносится ясность в их функции. Наряду с этим, в статье отмечается, что основная цель мульти-культурализма связана с культурным обеспечением отсутствия отвратительных форм этнического сепаратизма, передачи связанных с этим ценностей, традиций, поведенческих норм. Этим способ включает в себе изучение разнообразия культур, не принудительное, а ценностное

усвоение своей культуры, стремление, как и в других культурах, к толерантности, к диалогу на основе приоритета, проблемы формирования взаимопонимания и уважения у представителей различных культур.

В заключении можно прийти к такому выводу, при подходе к культуре в социально-психологическом контексте другие ее параметры не должны оставаться в стороне от внимания. В этом контексте культура выслушает как совокупность форм общения, символов и знаков, а также усвоенных определенными группами норм и традиций. Считается, что при рассмотрении культуры в качестве социально-психологического феномена следует рассматривать также различные проблемы мультикультур ал изма, поместив этот факт, как основополагающий фактор, в центре внимания в кросс-культурных исследованиях.

CULTURE IN SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONTEXT

Abstract

In this article the phenomenon of culture considered as a social and psychological concept, analyzed and systematized studies in this area, and to make clear in their function. Along with this, the article notes that the main purpose of multiculturalism is related to the lack of cultural provision worst forms of ethnic separatism, the transfer of related values, traditions, social norms. This method encompasses the study of the diversity of cultures, not forced, and the value-assimilation of their culture, the desire, as in other cultures, tolerance, dialogue on a priority basis, the problem of formation of mutual understanding and respect among different cultures.

In the conclusion we can come to that conclusion, at the approach to culture in socio-psychological context of its other parameters have to stay away from the attention. In this context, culture is a form of communication as a set of symbols and signs, as well as certain groups of learned norms and traditions. It is believed that consideration of culture as a social and psychological phenomenon should be seen as various issues of multiculturalism, by placing this fact as a fundamental factor in the center of attention in cross- cultural studies.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

BİOMETRİK AUDENTİFİKASIYA VƏ İNTERNET ASILILIĞA QARŞI MÜBARİZƏ

Günay Mustafayeva

*AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları
İnstitutunun dissertantı
E-mail: gunaybsu@gmail.com*

Açar sözlər: *İnternet asılılıq, biometriya, biometrik autentifikasiya, daktiloskopik üsul, internet*

Ключевые слова: *зависимость от интернета, биометрия, биометрическая аутентификация, дактилоскопический метод, интернет*

Key words: *dependence on the internet, biometrics, biometric authentication, fingerprint method, internet*

Bəşər sivilizasiyasının nitq və yazı mədəniyyətindən sonra ən böyük nailiyyəti hesab edilən İnternet dövlət sərhədləri bilməyən, coğrafi uzaqlıqdan asılı olmayaraq operativ və etibarlı informasiya mübadiləsini təmin edən böyük sürətlə yeniləşən virtual informasiya məkanı, rahat və əlverişli ünsiyyət vasitəsidir. Bu gün İnternet informasiya prosesin ən mühüm və zəruri elementidir. İnternetin insan fəaliyyətinə tərkib hissəsinə çevrilməsi bir sıra istifadəçilərin internet abıılığına düşər olmasına gətirib çıxarmışdır. İnternet-asılılıq (en. Internet addiction) – psixi nasazlıq, daima İnternetə bağlanmaq arzusu və vaxtında İnternetdən çıxmanın istifadəçi üçün çox çətin olmasıdır. İnternet-asılılıq

müasir dövrdə çox geniş müzakirələrə səbəb olsa da, onun statusu hələlik qeyri-rəsmidir. Belə ki, İnternet-asılılıq bir xəstəlik kimi psixi xəstəliklər təsnifatına (DSM-IV) hələ daxil edilməmişdir. İnternet-asılılıq anlayışı ilk dəfə 1994-cü ildə psixiatr Kimberli Yanq tərəfindən söylənilmişdir [1, s. 89-97].

İnternet asılılıq digər asılılıqlar - alkoqol, narkotik və azart oyunlara asılılıqlar kimi sosial problemlər yaradır, şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən deqradasiyasına, ailələrin dağılmasına, hətta bir sıra hallarda cinayət törədilməsinə gətirib çıxarır. İnternet asılılıq hələ davamlı psixikaya malik olmayan yeniyetmə uşaqlar üçün daha təhlükəlidir. [2, s. 10-15] Yeniyetmə uşaqlar adətən şəbəkə oyunlarına

meyllidir və bu oyunlar onlar üçün yaş xüsusiyyətindən irəli gələn rəqibindən üstün olmağı sübut etmək arzusunu reallaşdırmaq üçün ən əlverişli vasitədir. Yüksək azart dərəcəsilə fərqlənən bu oyunlar istifadəçidən yüksək diqqət və çeviklik tələb etdiyindən uzun müddət oynamaq beynin güclü yorulmasına, stress hallarına gətirib çıxarır. Bundan əlavə şəbəkə oyunlarının əksəriyyəti zorakılıq, dəhşət və qorxu hisslərini aşılrayır ki, bu da yeniyetmənin psixikasına çox mənfi təsir göstərir.

Pitsburq Universitetinin professoru doktor Kimberli S. Yanq Öz tədqiqatlarında İnternet asılılığı təhlil edərək onun 5 kateqoriyaya bölmüşdür [3, s.475-479; 4,s.671-679; 5, s. 1-6]:

1. Kiberseksual asılılıq – pornoqrafik və erotik saytlarla və kiberseksə aludəçilik .
2. Virtual tanışlığa aludəçilik.
3. Azart məşğuliyyətlərə - virtual kazinolara, auksionlara və s. aludəçilik
4. Web-serfinqə - şəbəkədə məhdudiyyətsiz informasiya axtarışına və “səyahətə” aludəçilik
5. Kompüter oyunlarına aludəçilik.

İnternet asılılığı törədən səbəblər kimi kifayət qədər ünsiyyətin olumasını, seksual tələbatın ödənilməməsini, həyatda uğursuzluq, ekzotikaya

həvəs, azratlılığı göstərmək olar. Şəbəkədə istifadəçinin və ötürülən informasiyanın anonimliyi, hətta bir sıra ölkələrin qanunları ilə qadağan olunmuş informasiyaların əlyetərliyi, virtual dünyanın “komfortluğu”, on-line ünsiyyətin əlverişliyi İnternet asılılıq üçün şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində, şəxsin özünü sosial izolyasiyasına, real aləmdən uzaqlaşmasına hətta kriminal hadisələrin baş verməsinə gətirib çıxara bilər. Məsələn, pornoqrafik saytların və xüsusilə uşaq pornoqrafik saytlarının təsiri altında kiberseksual asılı insanların öz seksual fantaziyalarını reallaşdırmaq üçün seks manyaka və pedofilə çevrilməsi riski xeyli yüksəlir.

İnternet asılılıq ilk növbədə insanların vaxtını “əlindən alır”. Bunun nəticəsində insan öz vəzifələrini vaxtında və lazımi dərəcədə yerinə yetirə bilmir. Bu isə sonda ailənin, dostların, işin itirilməsinə və nəticədə insanın mənəvi cəhətdən məhvinə gətirib çıxarır.

İnternet asılılığın insan orqanizminə birbaşa təsiri az olsa da, dolayı yolla bu təsir sonradan ciddi fəsadlar törədir. Belə ki, İnternet asılı insanlar adətən gecələr İnternet-dən istifadə edir və yuxusuzluğa qarşı kofe və digər tonnalaşdırıcı maddələr qəbul edirlər. Yuxusuz gecələr xroniki yorğunluğa, immun sisteminin zəiflə-

məsinə gətirib çıxarır, digər tərəfdən uzunmüddətli oturaq vəziyyət və gecə vaxtı qeyri-düzgün işıqlandırma bir sıra xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur.

Qeyd edək ki, İnternet asılılığına qarşı mübarizə pədaqoji, psixoloji, tibbi metodların kompleks yanaşmasını tələb edir. Mübarizə üsulu asılılığın səviyyəsinə və predmetinə uyğun, fərdin psixoloji xarakteristikalarını nəzərə almaqla müəyyən edilməlidir. İlk öncə fərdin xarakteri, aid olduğu temperament və sosial - pədaqoji tip müəyyən olunmalıdır. Bu fərdin psixoloji müayinəsi zamanı və ya on-line olaraq yaş qrupunu və sosial mühiti nəzərə almaqla hazırlanmış psixoloji testlər vasitəsilə müəyyən oluna bilər. İnsanın sosial-pədaqoji və temperament tipi onun daxili potensialını, davranış tərzini, maraq dairəsini, intellekt səviyyəsini xarakterizə edir və şəxsiyyətə psixoloji təsir metodlarının müəyyən edilməsi üçün əsas elementlərdən hesab edilir. Cədvəl 2-də sosial-pədaqoji tiplər və İnternet asılılığı ilə mübarizə üçün müəyyən olunması tələb olunan xarakterik xüsusiyyətlərdən bir neçəsi verilmişdir.

İnternet asılılıqla mübarizədə bu asılılığın predmeti ilə yanaşı, onun yaranma səbəbinin və qaynağının müəyyən olunması vacibdir. Bu məqsədlə pasiyentin sosial durumunun

və tibbi məlumatlarının, xüsusilə keçirdiyi xəstəliklərin, psixiki sarsıntılarının xronikasını öyrənilməsi tələb olunur.

İnternet asılılıqla mübarizə üsulları pasiyentin yaş qrupunu nəzərə almaqla aparmalıdır. Yaş qrupundan asılı olaraq İnternet asılılığın predmeti və asılılıq dərəcəsi fərqli olur. Bu səbəbdən uşaqlar və yaşlılar üçün fərqli İnternetdən asılılıqla mübarizə üsulları tətbiq edilməlidir. Təəssüf ki, statistikaya görə İnternet asılılıq uşaqlar və gənclər arasında daha sürətlə artmaqdadır. Uşaqlar arasında İnternet asılığa düşər olmaq riskinə görə aşağıdakı yaş qruplarını qeyd etmək olar:

1. 6-10 yaşlı uşaqlar. Bu yaş qrupuna aid olan pasiyentlərdə İnternet asılılığın əsas səbəbi valideynlərin kifayət qədər uşaqların təlim-təربiyəsinə vaxt ayırmamağı, düzgün pədaqoji tərbiyə üsulunun seçilməməsidir. Bu tip pasiyentlərdə yeni maraq hissi yaratmaqla, onun məktəbdən sonrakı vaxtını düzgün planlaşdırmaqla İnternetdən asılılığın ləğv etmək olar.

2. 10-14 yaşlı uşaqlar. Bu yaş qrupuna aid olan pasiyentlərdə İnternet asılılığın əsas səbəbi sosial mühitdir. Bu yaşda uşaqlar daha çox böyüklərə oxşamaq istəyir, sosial həyata inteqrasiyaya can atır, özünə daha çox diqqət tələb edir, tədricən onların maraq dairəsi formalaşır, küt-

ləvi informasiya vasitələrinin təsiri altında kumirləri yaranır, bəzən isə hətta kimlərin isə fanatına çevrilirlər. İnternetdən daha çox informasiya əldə etmək arzusu sonradan onlarda İnternet asılılığı yaradır.

3. 14-17 yaşlı gənclər. Bu yaş intervalı şəxsiyyətin formalaşması dövrüdür. İnsanda fizioloji və psixoloji dəyişikliklərin baş verməsi və sosial problemlər fonunda bu yaş qrupuna aid gənclərin İnternetdən asılılıq riski xeyli yüksəkdir. Bu yaş qrupuna aid pasiyentlərdə əsasən virtual tanışlığa, pornoqrafik və erotik saytlarla aludəçilik, ekzotikaya, zorakılığa, dəhşətli filmlərə həvəs müşahidə olunur.

Uşaq və gənclər arasında İnternetdən asılılığa qarşı mübarizənin ən effektiv üsulu profilaktik tədbirlər üsuldur. Bu düzgün pedaqoji tərbiyə üsullarının tətbiqini, potensial imkan və bacarığının düzgün və vaxtında müəyyən edilməsini və tətbiqinə şərait yaradılmasını, uşaq və gənclərin asudə vaxtının səmərəli təşkili edilməsini, valideyn sevgisi, qayğısı və nəzarətini tələb edir.

İnternet asılılığına qarşı ən etibarlı mübarizələrdən biri biometrik texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan mübarizədir. Biometrik texnologiya istifadəçilərin biometrik metodlar əsasında tanınmasını – identifikasiyasını təmin edir. Biometrik tanınma

əsasında istifadəçilərin lokal şəbəkə və işçi stansiya səviyyəsində (notbuk, stolüstü kompüterlər) İnternetə həm qoşulmasına, həm də İnternetdən istifadə etmə müddətlərinə məhdudiyyətlər müəyyən etmək olar. Qeyd edək ki, biometrik tanınma ənənəvi autentifikasiya üsullarından, o cümlədən parol, smart və maqnit kartlar, tokenlərlə tanınmadan daha etibarlı olub, işçi stansiyalarının və lokal şəbəkədən yalnız legitim istifadəçilərin istifadəsini təmin edir.¹

Biometrik autentifikasiya keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq informasiya ehtiyatlarının və sistemlərinin təhlükəsizliyi üçün tətbiq edilir. Biometrik qurğularının çox baha olması səbəbindən onlar əvvəllər kifayət qədər məhdud sferada, xüsusilə məxfi informasiyalara işləyən hərbi, dövlət, qismən də maliyyə-bank sistemində tətbiq edilirdi. XX əsrin sonlarından başlayaraq qlobal informasiya şəbəkələrinin sürətli inkişafı, informasiya cəmiyyəti quruculuğunun sosial sifərişi, xüsusilə, məlum 2001-ci il 11 sentyabr hadisəsi biometrik tədqiqatların sürətləndirilməsinə ciddi və onun praktikada kütləvi tətbiqinə təkan verdi. Dövlət və kommersiya qurumları tərəfindən bu sahəyə ciddi investisiyalar qoyulması, ucuz və kiçik ölçülü mikroprosessorların və qabaqcıl elektron texnikanın istehsalı nəticəsində bio-

metriya informasiya texnologiyasının tərkib hissəsinə çevrildi. Biometrik məhsullar bazarına miniatur ölçülü və bu sahədə lider olan Identix, Digital Persona, Precise Biometrics, Visionics, Ethentica, BioScript, Secugen, AcSys Biometrics korporasiyalarına ciddi rəqabət göstərmək iqtidarında olan Sony, LG, Compaq və s. daxil oldular və onlar daha ucuz və miniatur biometrik sistemlərin istehsalını təşkil edə bildilər. Qeyd edək ki, biometrik tədqiqatlar sahəsində uğurlar, məhsul bazasının kifayət qədər cəlbedici olması, biometrik autentifikasiyanın insan fəaliyyətində tətbiq sferalarını durmadan genişlənməsini təmin edir.

Biometrik autentifikasiyaya informasiya təhlükəsizliyinin piaritet istiqamətlərindən biri hesab edilir. Onun vasitəsilə kompüter sisteminə əlyətərliyin idarə olunması təmin olunur. Biometrik autentifikasiya istifadəçilərin unikal fizioloji xarakteristikalarının və psixoloji xüsusiyyətlərinin qeydiyyatına və xüsusi bazada yerləşən biometrik məlumatlar - şablonlar əsasında (məsələn, barmaq izləri, əlin həndəsi ölçüləri, göz almacıqları, səs və s.) identifikasiyasına əsaslanır. Autentifikasiya müsbət nəticələndikdə uçot yazılarının statusundan asılı olaraq istifadəçiyə işçi stansiyanın və lokal şəbəkənin resurslarından müxtəlif səviyyəli istifadə hüququ verilir. Bu hüquqlar

əsasında, xüsusi proqram təminatı vasitəsilə istifadəçinin İnternetdən istifadə qrafikini və müddətini tənzimləmək olar. İstifadə müddətini tənzimləməklə isə İnternet asılılıqdan tədricən azad olmaq olar. Həmçinin uşaqların valideyn nəzarəti olmadan İnternetdən istifadə etməsinin qarşısını almaq olar.

Biometrik autentifikasiya sistemləri statik və dinamik biometrik identifikasiya metodları əsasında fəaliyyət göstərir. Statik metodlar istifadəçini unikal və zaman keçdikcə dəyişməz fizioloji xarakteristikaları əsasında tanınmasını müəyyən edir. Statik metodlara daktiloskopik – insanın barmaq izlərinə, üz cizgilərinə, insanın göz parametrlərinə görə və s. identifikasiya metodları aiddir. Dinamik metodlar isə insanın hərəkət tərzinə görə, məsələn, səsin, insan yazısının, məlumatın klaviaturadan daxil etmə formasına görə identifikasiyasını təmin edir [6, s.150-157].

Biometrik autentifikasiya sistemləri aşağıdakı keyfiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olurlar:

1) Rahat və istifadə üçün sadə olması.

2) Etibarlı olması. Etibarlıq parametrləri olaraq birinci və ikinci tip səhvlərin ehtimal göstəricisi qəbul edilmişdir. Birinci səhvlər olaraq sistemin səhv imtina ehtimalı (FRR, False Rejection Rate) – legal istifa-

dəçinin tanınması, ikinci səhvlər olaraq səhv icazə ehtimalı (FAR, False Acceptance Rate) – kənar şəxslərin legitim istifadəçi kimi tanınma ehtimalı qəbul edilir. Praktikada daha çox birinci və ikinci səhvlərin ehtimallarının bərabərliyi (EER, Equal Error Rates) etibarlıq parametri kimi qəbul edilir. ERR səviyyəsi nə qədər kiçik olarsa sistem daha etibarlı hesab edilir. Məsələn, $ERR=0,9$ olduqda biometrik sistem 900 nəfərdən yalnız birini səhv etmə ehtimalına malik olacaq.

3) İstifadəçini tanınma sürəti – autentifikasiya müddəti.

Aşağıdakı cədvəldə bir sıra biometrik sistemlərin xarakteristikaları verilmişdir.

Praktikada, xüsusilə İnternet asılılığına qarşı mübarizədə daha çox daktiloskopik üsuldan geniş istifadə olunur. Bu insanın barmaq izlərinin unikalılığı ilə və bu üsulun istifadəçi üçün diskomfort yaratmamağı və daha ucuz başa gəlməsi ilə, yüksək operativliyi və dəqiqliyi ilə izah olunur. Belə ki, müasir kompüter daktiloskopik sistemlərinin insanı barmaq izlərinə görə tanınma ehtimalı 99% -dən çoxdur.

Daktiloskopik autentifikasiya barmaq izinin - barmağın papilyar naxışlarını obrazının etalon obrazla müqayisəsinə əsaslanır. Barmağın obrazının yaradılması barmaq izlə-

rinin xarakterik nöqtələrini və ya barmağın bütöv relyefi boy üzrə skanerləşməsi ilə aparılır. Skanerləşmə prosesi bitdikdən sonra proqram təminatı obrazı rəqəmsallaşdıraraq, xüsusi alqoritm əsasında xarakterik parametrləri müəyyən edir və onu etalon obrazın parametrləri ilə müqayisə edir. Müqayisənin nəticəsi kompüter sisteminə girişi tənzimləyir. Qeyd edək ki, barmaq izlərinin tanınması üçün optik, silisium və ultra səs skanerlərindən istifadə edilir. Bunun nəticəsində nəinki zədəli, çirkli barmaqları, hətta “cansız” barmağın autentifikasiyası mümkündür. Qeyd edək ki, daktiloskopik sistemlərdə barmaq izinin real obrazı yaddaşda saxlanılmır, bu da onun kiber cinayətkarlar tərəfindən oğurlanaraq, bədniyyətli məqsədlərə istifadəsi ehtimalını sıfıra edir [7, s.20-25].

Bu gün daktiloskopik sistemlər portativ kompüterlərdə, daktiloskopik klaviaturalar, siçan qurğuları vasitəsilə isə fərdi kompüterlərdə geniş tətbiq edilir. Məsələn, Samsung firmasının istehsalı olan Samsung NT10FP1800 notbuku mükəmməl daktiloskopik autentifikasiya sisteminə malikdir. İstifadəçilərin barmaq izlərinə görə identifikasiyası həm BIOS [8, s. 115-120] səviyyəsində, həm də əməliyyat sistemi yükləndikdə baş verir. İstifadəçinin barmaq izlərinin tanınması vasitəsilə həmçinin

*Biometrik sistemlərin xarakteristikası**Cədvəl 1.*

Biometrik sistem	İdentifikasiya metodu	FRR ehtimalı (%)	FAR ehtimalı (%)	İdentifikasiya müddəti (s.)
Eye Dentry	Göz parametrləri	0,001	0,4	1,5-4
Identix	Barmaq izləri	0,0001	1,0	0,5
Startek BioMet	Barmaq izləri	0,0001	1,0	1
Partners Recognition	Əlin hədəsi parametrləri	0,1	0,1	1
System	Əlin hədəsi parametrləri	0,1	0,1	1
«Кордон»	Barmaq izləri	0,0001	1,0	1
DS-100	Barmaq izləri	0,001	-	1-3
TouchSafe Personal(8)	Barmaq izləri	2	0,001	1
FingerScan (Identix)	Barmaq izləri	1,0	0,0001	0,5
TouchSafe (Identix)	Barmaq izləri	2,0	0,001	1
TouchNet (Identix)	Barmaq izləri	1,0	0,001	3
Startek	Barmaq izləri	1,0	0,0001	1
1D3D-R NDKEY (Recognition Systems)	Əlin hədəsi parametrləri	0,1	0,1	1
U.areU. (Digital Persona)	Barmaq izləri	3,0	0,01	1
Fill (Sony, I/O Software)	Barmaq izləri	0,1	1,0	0,3
BioMause (ABC)	Barmaq izləri	-	0,2	1
Кордон (Россия)	Barmaq izləri	1,0	0,0001	1
DS-100 (Россия)	Barmaq izləri	-	0,001	1... 3
BioMet	Əlin hədəsi parametrləri	0,1	0,1	1
Veriprint 2100 (Biometric ID)	Barmaq izləri	0,001	0,01	1

kompyuterin bərk diskinin - vint esterin m dafi esi təmin olunur ki, bu da kompyuter o urlandıqda belə onun informasiya ehtiyatlarından istifadəni qeyri-mümkün edir. Samsung NT10FP1800 notbukundan fərqli olaraq IBM ThinkPad notbuklarında biometrik audentifikasiya nəinki əməliyyat sisteminə daxil olduqda, həmçinin əlavələrin y kl dikd , Web saytların a ılmasında tələb olunur ki, bu da onu İnternet asılılığa qarşı mübarizədə  n etibarlı vasitələrdən birinə çevirir.

Qeyd edək ki, İnternet asılılığı sosial bir problem olduğuna görə onunla mübarizə kompleks yanaşma tələb edir və bir ölkə t r f nd n deyil, beynəlxalq səviyyədə aparılmalıdır. Ayrı-ayrı ölkələrdə İnternet-  qoyulmuş qadağalar problemi həll etməyə qadir deyil və bir sıra halda əks təsir effekti göstərir. Məsələn,  ində İnternetə dövlət nəzarətinin olmasına baxmayaraq, pornofilml rin qəhrəmanlarının əksəriyyəti cinlil rdir. Virtual dünya sərhəd tanımadı ından qadağan olmuş materiallar müxtəlif vasitələrlə yayıla bilir. Digər tərəfdən İnternet sürətlə yeniləşən informasiya məkanı olduğuna görə orada yayılan informasiyaların məzmununa praktiki olaraq nəzarət mümkün deyil. Buna görə də insan İnternetdən istifadə etmək mədəniyyətinə malik olmalıdır. İstifadə mədəniyyəti isə maarifləndirmə,

istifadəçi marağının istiqamətləndirilməsi v  uşaqların düzgün tərbiyyəsi ilə formalaşır.

İnternet asılılığına qarşı mübarizə aparmaq üçün İnternet-də əyləncə v  azart xarakterli saytlarda istifadəçi kateqoriyalarını müəyyən edən real mexanizmlər, xüsusilə ciddi ya  məhdudiyyəti tətbiq edilməlidir. İstifadəçilərin statistikası əsasında sayta alud li istifadəçiləri müəyyən etmək və onlara vaxt məhdudiyyətləri tətbiq etmək lazımdır. Mühüm məsələlərdən biri də bu tip saytlardan günün hansı vaxtlarından istifadə edilməsinə nəzarətdir. Belə ki, sayta aludə v  azart insanlar üçün gecə vaxtlarında bu tip saytlardan çıxmaq xeyli ötən olur, bu isə həmin insanın normal iş rejiminin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu məqsədlə  rti olaraq “Biometric access control-2012” adlanan v  AMEA-nın müxbir üzvü Rasim  liquliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan proqram təminatına böyük ehtiyac vardır. Proqram təminatı Visual C# -2010 alqoritmik dili vasitəsilə, Silverlight texnologiyasını tətbiq etməklə yaradılmışdır və iki funksional moduldan – istifadəçi qeydiyyatı və biometrik idarəetmə modullarından ibarətdir. Qeydiyyat modulu kompyuter istifadəçilərinin şablon biometrik məlumatlar bazası yaradılmasını, istifadəçiyə təklif olunan psixoloji testlərin v  anket m lu-

matlarının nəticələrini təhlil edərək onun yaş qrupunu, aid olduğu sosial-pedaqoji tipi, asılılıq predmetini və asılılığın səviyyəsini təyin edir və buna uyğun olaraq istifadəçi kateqoriyalarını müəyyən edir. Hər bir istifadəçi kateqoriyasına uyğun istifadə İnternetdən istifadə müddəti və vaxtı, məhdudiyyətlər siyahısı yaradılır. Qeyd edək ki, modulda nəzərdə tutulmuş konfigurasiyanın tənzimlənməsi imkanı administrator hüququ olan şəxslərə bu siyahını redaktə etməyə imkan verir.

Biometrik idarəetmə modulu istifadəçinin biometrik autentifikasiyasını təmin edir və “filtr” funksiyasını yerinə yetirir. Modul Web brauzer

yükləndikdə avtomatik yüklənir və ilk öncə biometrik məlumatları əsasında, məsələn əl izi əsasında biometrik məlumatlar bazasında axtarış aparır. Axtarışın nəticəsi müsbət olduqda istifadəçinin İnternetdən istifadə hüququnu müəyyən edir. Bu hüquqa uyğun olaraq istifadəçinin İnternetə daxil olma vaxtı və gün ərzində istifadə ondan etmə limiti yol verdikdə İnternetə daxil olma baş verir. Bundan sonra biometrik idarəetmə modulu istifadəçinin İnternetdə olma vaxtını və daxil olduğu saytları nəzarətə götürür. İnternetdən istifadə müddəti bitdikdə və ya “icazə verilməyən” saytlara daxil olduqda brauzer pəncərəsi xəbərdarlıqdan sonra qapanır.

Yaş təsnifatlarının tez tez rast qələn problemləri

Cədvəl.2

Yaş təsnifatı	Tez tez rast qələn problemlər
Kiçik məktəbli yaş problemləri (6-12)	Uşaq qorxusu, təcavüz, həyacanlı, xroniki dərstdə müvəffəqiyyətsiz, pis davranış
Yeniyetmə dövrünün problemləri (12-14)	Kobudluq, idarə etməmək, göstərilən qeydləri nəzərə almamaq (gənc neqativizm)
Gənc dövrünün problemləri (15-20)	Pis rəftar, vaxtından əvvəl alkoqolizm, narkomaniya, özünü öldürmə
Cavanların problemləri (18 - 23)	Sərxoşluq, narkomaniya, kasıblıq, işsizlik, stresslər

Nəticə

İnternet asılılıq öz əhatə dairəsini getdikcə genişləndirən və müasir cəmiyyət üçün sosial problemlər yaradan bir psixiki xəstəlikdir. Bu xəstəliyə İnternetdən təyinatına görə istifadə etməyənlər və iradəsi, psixikası zəif olanlar insanlar tutulur. Bu problemi həll et-

mək üçün onu yaradan səbəbləri müəyyən etmək, İnternet asılı və ya buna meyilli insanların İnternetdən istifadəni məhdudlaşdırmaq lazımdır. Bu məqsədlə daktiloskopik audentifikasiyanı təmin edən kompüterlərdən istifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

Ədəbiyyat:

1. Александр Войскунский Интернет-зависимость. Психологическая природа и динамика развития. Москва : Акрополь, 2009, 279 с.

2. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya asılılığı problemləri və onlarla mübarizə yolları (ekspres-informasiya). Bakı, "İnformasiya texnologiyaları", 2009, 64 s.

3. Cyber-Disorders The Mental Health Concern for the New Millennium - Kimberly Young, Molly Pistner, James O'Mara, and Jennifer Buchanan. 107th APA convention, August 20, 1999. University of Pittsburgh, pp. 475-479

4. Internet Addiction Symptoms, Evaluation, And Treatment - Kimberly S. Young. University of Pittsburgh at Bradford. Pp. 671-679

5. Cybersex and Infidelity Online: Implications for Evaluation and Treatment - Kimberly S. Young, James O'Mara, and Jennifer Buchanan. 107th annual meeting of the American Psychological Association, August 21, 1999. 107th annual meeting of the American Psychological Association, pp. 1-6

6. Семенов В.А. Информационная безопасность: Уч. пособие. -М.: МГИУ, 2010, 277с.

7. Предтеченский В.И., Рыжухин Д.В.Сергеев М.С. Анализ возможности использования кодонаборных устройств (клавиатур) в системах контроля и управления доступом высокого уровня безопасности. М.: МГИФИ, 2005.

8. Jean-Paul Mesters BIOS. Paris: Micro Application, 2007. 189 p.

БИОМЕТРИЧЕСКАЯ АУТЕНТИФИКАЦИЯ И БОРЬБА С ИНТЕРНЕТ ЗАВИСИМОСТЬЮ

АБСТРАКТ

В работе изложены социальные проблемы Интернет зависимости, анализируются методы и системы биометрических аутентификации. Выявляем особенности по психологии, педагогике, физиологии, медицине, эргономики где в дальнейшем проводим классификацию по возрастным группам. Описываем часто встречающиеся проблемы.

Автор одновременно выразил свое мнение о ведении операций по систематизации в этом направлении. В этой статье внесена ясность в сущность понятий зависимость от интернета, биометрия, биометрическая аутентификация, дактилоскопический метод, интернет.

Наряду с перечисленными в статье одним из первоначальных причин возникновения интернет зависимости указывается стремительное увеличение пользования современными информационными технологиями. Автор в том числе анализировал выраженные изменения в психологических качествах лиц долгое время связанных с компьютером и превратил их в объект психологических исследований.

**BIOMETRIC AUTHENTICATION AND CONTROL
OF METHOD BY INTERNET ADDICTION**

ABSTRACT

The article deals with the social problems Internet addiction, examines the methods and systems of biometric authentication. The peculiarities of psychology, pedagogy, physiology, medicine, ergonomics, which further carry out the classification by age groups. Describes common problems.

The author at the same time expressed his opinion about running operations on systematization in this direction. In this article clarified essence of concept dependence on the internet, biometrics, biometric authentication, fingerprint method, internet

On level with listed in the article as one of the causes of beginnings of internet dependence indicated soaring of using contemporary information technologies. The author at the same time analyzed pronounced changes in psychological qualities of persons concerned long time with computer and reduced them to objects of psychological researches.

Məqalə AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun 17 sayılı şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 16 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ РОЛЕЙ

Чинарэ Ибрагимова

магистр кафедры социальной
и педагогической психологии
E-mail: chinarai@yandex.ru

Açar sozlər: ailə, ailədə gücün paylanması, ailə rolları, ümumi rollar, xüsusi rollar, azərbaycan ailəsi, rus ailəsi,

Ключевые слова: семья, распределение власти в семье, семейные роли, общие роли, конкретные роли, азербайджанская семья, русская семья

Key words: family, distribution of power in the family, family roles, general roles, specific roles, the Azerbaijani family, the Russian family

Семейными ролями называют устойчивые функции семейной системы, закрепленные за каждым из ее членов. Ролевая структура семьи предписывает ее членам, как и в какой последовательности они должны взаимодействовать друг с другом [1]. Наряду с поведением понятие роли включают в себя желание, цели, убеждения, чувства, социальные установки, ценности и действия, которые ожидаются и приписываются тому или иному члену семьи.

Возникает вопрос, для чего необходимо изучение семейных ролей, насколько актуален данный вопрос?

В настоящее время мир пере-

живает эпоху перемен, старые представления о том, что является нормальным, правильным периодически уходят в прошлое, затем возвращаются. Происходит переоценка ценностей, сама необходимость и актуальность семьи порой ставится под сомнение. Данные тенденции, особенно последняя прежде всего характерны для западных стран, однако в связи с глобализацией они влияют и на население Азербайджана, прежде всего на молодое поколение. Именно представители молодого поколения первыми начинают примерять на себя новые модели поведения, в то время как представители старшего поколения в среднем бывают более консерва-

тивны. Возникает вопрос, каких представлений придерживается молодежь в отношении брака и семьи, склоняются ли они к традиционному распределению ролей в семье, или же предпочитают равное количество прав и обязанностей. При этом необходимо отметить, что идеальные представления о браке и распределении семейных ролей и реальное положение дел может существенно различаться.

В общем и целом выделяют следующие семейные роли:

1. Роли, описывающие взаимоотношения членов семьи на микросистемном уровне:

- Супружеские роли: муж, жена
- Роли, относящиеся к детско-родительским отношениям: мать, отец, сын, дочь
- Роли, относящиеся к sibлинговой подсистеме: брат, сестра.

2. Роли, описывающие взаимоотношения членов семьи на макросистемном уровне:

- Роли, возникновение которых обусловлено семейными связями: свекор, теща, невестка, зять
- Роли, обусловленные кровным родством: бабушка, дедушка, внук, двоюродный брат

В данном исследовании было проведено изучение ролей супругов. По распределению власти семейные роли могут быть трех типов:

1. Централистический или авторитарный, с оттенками патриархальности, когда во главе стоит один из супругов, в нашей стране роль лидера часто принадлежит жене. Глава или лидер принимает решения по всем основным семейным вопросам, является инициатором, генератором идей.

2. Автономный - муж и жена распределяют роли и не вмешиваются в сферу влияния другого.

3. Демократический – управление семьей лежит на плечах обоих супругов примерно в равной степени. [2]

Алешина, Гозман, Дубовская, методика которых положена в основу исследования, выделяют следующие типы внутрисемейных ролей:

1. Ответственный за материальное обеспечение семьи. Эта роль включает в себя различные обязанности, связанные с зарабатыванием денег, обеспечением адекватного уровня материального благосостояния. Обычно эта роль воспринимается как мужская и ее исполнение возлагается на плечи мужчины.

2. Распределение ролей «хозяин» - «хозяйка». Данная роль включает в себя покупку продуктов и приготовление пищи, уход за одеждой,

обеспечение уюта, порядка и чистоты в доме. В большинстве культур эта роль закреплена за женой (матерью), хотя в современной семье в этом плане произошли значительные сдвиги. По опросам, проведенным Алешиной и др, до 70 % мужчин готовы признать, что эта роль должна быть поделена между женой и мужем поровну.

Роль ответственного по уходу за младенцем заключается в деятельности по обеспечению ребенку физического и психического комфорта (чистоты, пищи, тепла, оберегания от опасности и т.д.). Традиционные нормы предписывают выполнение этой роли матери, хотя эгалитарные нормы¹, широко распространившиеся в последние десятилетия, несколько пошатнули это убеждение.

Роль воспитателя заключается в реализации обязанностей, связанных с развитием ребенка во всесторонне развитую личность. Родители учат ребенка, что хорошо, что плохо, прививают ответственность, аккуратность, умение вести себя правильно с другими людьми, помогают в учебе. Реализация этой роли в целом определяется некоторыми специфическими факторами. Прежде всего то, насколько родители вообще включены в эту роль, зависит от их уровня образования (чем он выше,

тем меньше детей в семье и тем больше внимания уделяется воспитанию ребенка). На основании многочисленных данных можно говорить о том, что степень включенности мужа и жены в воспитание определяется кроме прочего и полом ребенка. Если ребенок – мальчик, то эта функция чаще распределяется между родителями поровну; если же в семье растет девочка, ее воспитанием занимается прежде всего мать

Роль сексуального партнера. Эта роль включает в себя проявление различного рода активности в плане сексуального поведения. Традиционно считается, что инициирует и определяет характер сексуальных отношений муж. При этом результаты опросов свидетельствуют о том, что мужчины заинтересованы в активности женщин как сексуальных партнеров. Нужно отметить, что в молодых семьях жены чаще выступают инициаторами интимных отношений, чем в более пожилых.

Роль организатора развлечений. Выделение подобной роли само по себе отражает серьезные изменения в жизни общества, поскольку каких-нибудь 50 лет назад о культуре семейного досуга для широких слоев населения не могло быть речи. Эта роль включает в себя вы-

движение различного рода инициатив в сфере досуга, а также активность, связанную с организацией выходов семьи в гости, в кино, с планированием и проведением отпуска и т.д.

Организатор семейной субкультуры. Появление этой роли, как и роли организатора досуга, отражает коренные изменения, происходящие в обществе, и прежде всего рост культурного уровня широких слоев населения, когда люди больше начинают интересоваться наукой, искусством, ходить в кино, театры, музеи. Реализация этой роли включает в себя активность, направленную на формирование у членов семьи определенных культурных ценностей, достаточно разнообразных интересов и увлечений.

Роль ответственного за поддержание родственных связей включает в себя участие в семейных ритуалах и церемониях, организацию общения с родственниками, содействие материальному обеспечению, социальному становлению членов семьи. Реализация этой роли традиционно возлагается на обоих супругов, хотя несколько большую активность традиционно проявляет при этом жена. Надо отметить, что в последнее время в мире наблюдается значительное снижение значимости родственных связей,

причем если молодые супруги вполне удовлетворены качеством родственных отношений, то пожилые считают, что родственных отношений сейчас далеко не достаточно.

Роль «психотерапевта» является одной из наиболее интересных и важных в современной семье. Нужно отметить, что само ее появление вызвано коренным изменением функций семьи, когда одной из основных черт становится удовлетворение потребностей членов семьи в поддержке, защите, личностном комфорте. Реализация этой роли связана с активностью, направленной на решение личностных проблем партнера, — выслушать, выразить принятие, симпатию, помочь разобраться в проблеме, эмоционально поддержать. Об огромном значении, которое имеет эта роль в современной семье, свидетельствует уже тот факт, что степень ее реализации членами семьи наиболее тесно связана с удовлетворенностью супругов своим браком. Данные некоторых исследований говорят о том, что женщины лучше выполняют эту роль, чем мужчины. [3]

Рассмотрим более подробно распределение семейных ролей у представителей различных национальностей. Согласно Г.Гулиеву, в азербайджанской семье происходит четкая дифференциация семейных ро-

лей согласно половой принадлежности. Мужчина с ранних лет готовится к роли главы семьи, добытчика и кормильца, женщина – хозяйки домашнего очага. Слишком долгое пребывание мужчины дома, занятия женскими делами не поощряется, как и слишком долгое пребывание женщины вне дома. Девочка уже с рождения рассматривается как будущая невеста, мальчик – как будущий мужчина. Основная задача азербайджанца – создание новой семьи, если он по каким-либо причинам не может это сделать, то начинает чувствовать себя несчастным, нереализованным в жизни.

Воспитанием детей и организацией досуга (в основном для тех же детей) занимается мать. Такая функция, как психотерапевтическая в работе Г.Гулиева не рассматривается [4]

Однако необходимо отметить, что, несмотря на преобладание в обществе представлений о роли домашней хозяйки как основной роли для женщины, на период 2008 года женщины составляли 49% рабочей силы в Азербайджане. В сельской местности до 40% женщин заняты в сельском хозяйстве и трудятся на небольших семейных наделах [5].

Мои исследования подтвердили, что молодые азербайджанцы и азербайджанки сходятся во мнении от-

носительно роли мужчины как кормильца семьи, никто из опрошенных не считает, что материальное обеспечение семьи – обязанность мужа и жены в равной степени. В отношении роли хозяина и хозяйки существует относительное равноправие, базирующееся на том, кто что должен делать в доме. Согласно представлениям опрошенных, ремонтными работами занимается муж, домашним хозяйством – жена, в отношении покупок существует некое равноправие. Интересно распределение в сфере воспитания детей – представители мужского пола в 70% случаев склоняются к тому, что, хотя в воспитании детей необходимо равноправие, все же это в большей степени обязанности жены, в то время как представительницы женского пола больше стремятся к полному равноправию в данной сфере. В отношении организации развлечений и поддержания эмоционального климата в семье так же декларируется равноправие.

В данном случае мы можем наблюдать, что хотя во многих вопросах респонденты склоняются к равноправию, фактически распределение ролей в некоторых сферах до сих пор остается традиционным. В частности, от мужчины до сих пор ожидается, что он будет основ-

ным кормильцем семьи, в то время как женщина будет хранительницей домашнего очага. Я считаю данную модель в той или иной степени приемлемой, если материальное состояние семьи это позволяет. Проблема заключается в том, что часто зарплаты молодых специалистов не отвечают их ожиданиям, они сталкиваются с определенными проблемами при совершении крупных покупок, поиске отдельного жилья и т.п. В такой ситуации женщины так же включаются в процесс материального обеспечения семьи. Впрочем, подобная ситуация существует не только в Азербайджане.

Необходимо отметить, что именно в связи с подобным положением дел, стремлением к гендерному равенству и т.п. мире произошла и происходит до сих пор переоценка ценностей в плане семейных ролей. Из-за большой включенности женщин в процесс производства материальных благ у них остается меньше времени на исполнение традиционных ролей, поэтому они стремятся к равноправию в данной сфере. Во многих странах наряду с отпуском по уходу за ребенком для женщины существует такой же отпуск для мужчины, что свидетельствует о закреплении равноправия на законодательном уровне, однако возникает вопрос, насколько это реа-

лизуется в жизни.

В России так же традиционно на мужчину принято возлагать обязанности кормильца, добытчика, а на женщину – обязанности хозяйки, хранительницы очага. Возникает вопрос, сохраняются ли подобные тенденции сегодня? Данные массового опроса свидетельствуют о том, что на нормативно-ценностном уровне россияне частенько выступают за эгалитарное распределение семейных ролей (хотя сторонников традиционного его варианта также немало), но не всегда подобные установки воплощаются на практике.

Декларации о необходимости равенства супругов звучат особенно громко, когда дело касается ведения домашнего хозяйства: три четверти опрошенных (73%) заявляют, что, по их мнению, и муж, и жена должны в равной мере участвовать в этом процессе. В том, что касается заработка, сторонников идеи равенства обязанностей оказывается гораздо меньше: только немногим более трети участников опроса (37%) высказывают мнение, что и муж, и жена должны в равной мере участвовать в финансовом обеспечении семьи.

При этом россияне почти втрое чаще высказываются за сохранение традиционных гендерных ролей в сфере работы и денег, чем за сохра-

нение таковых в сфере домашней: мнения, что зарабатывать – обязанность мужчины, придерживается 60% опрошенных, а мнения, что вести домашнее хозяйство – обязанность женщин, – 22%. Впрочем, возможно, часть признающих финансовое обеспечение семьи мужской обязанностью не столько выступают за традиционную модель семьи, сколько делают скидку на реалии нашей жизни.

Что касается реального распределения семейных ролей в семьях, то оно несколько расходится с суждениями респондентов о норме. Только 48% опрошенных утверждают, что в большинстве знакомых им семей супруги на равных участвуют в ведении домашнего хозяйства, и 42% говорят, что эта обязанность лежит в основном на плечах жены. О равенстве распределения работы по дому в собственных семьях респонденты говорили еще реже: 24% сказали, что они на равных хлопочут по дому, а 33% – что этим занимается в основном жена. О том, что ведение хозяйства лежит на муже, говорили очень немногие: 3%, когда речь шла о знакомых, и 5% – когда речь шла о собственной семье.

Ситуация с заработком в несколько большей мере соответствует представлениям россиян о должном:

52% говорят, что в семьях их знакомых в основном больше зарабатывают мужчины, о примерном равенстве доходов супругов сообщают 26% (в отношении собственной семьи – 37% и 16% соответственно). Но зато о выполнении женщиной роли основного кормильца упоминается чаще, чем о выполнении мужчиной роли домохозяина: 8% опрошенных сообщили, что в знакомых им семьях жена зарабатывает больше мужа, и 7% – что так обстоит дело в их собственной семье. [6]

Согласно исследованиям распределения семейных ролей в мире в целом и Европе в частности, например, исследованиям, проведенным агентством Kelly Services, большинство респондентов недовольны существующим положением дел и хотели бы уделять семье больше времени. Однако стремление работать и зарабатывать в данный момент времени находится во главе угла. Абсолютное большинство считает, что до 80% семейного дохода должно приноситься в общую копилку мужчиной. К слову, женщины не так категоричны – они согласны на 70%. Однако прекрасная половина человечества намного требовательнее к своим избранникам в ряде других принципиальных вопросов. Например, многие жен-

щины считают, что мужчина обязан столь же интенсивно, как и го супруга, заниматься ведением домашнего хозяйства и гораздо больше времени тратить на воспитание подрастающего поколения. Сами же мужчины уверены: привлечение их к ведению «дома» должно быть минимальным, поскольку добытчику не пристало заниматься мытьем посуды и выносом мусора. [7]

В общем и целом необходимо отметить, что происходит постепенная переоценка ценностей в плане семейных ролей, при том что зачастую декларируемое поведение, идеальная картина семьи и реальное положение вещей нередко не совпадают. Так, в отношении домашнего хозяйства на в России и Западных странах декларируется равноправие, однако на деле продолжается в той или иной степени традиционное распределение, в то время как в Азербайджане декларируемое и реальное положение вещей совпадает. В то же время в отношении материального обеспечения семьи декларируются традиционные ценности, однако в связи с нехваткой материальных ресурсов и невозможностью реализовать многие потребности и желания при занятости только одного из супругов женщины так же выходят на работу

и начинают вносить существенный вклад в семейный бюджет. В данной работе не рассматривается вопрос непосредственно о желании или нежелании женщины реализоваться в сфере карьеры, здесь лишь рассматривается необходимость работать с точки зрения финансового обеспечения семьи.

Так же необходимо отметить, что несовпадение ролевых установок и ожиданий может послужить причиной конфликтов в семье и довести вплоть до развода. Мужчина может считать, что его задача заключается лишь в материальном обеспечении семьи, и предъявлять определенные претензии в случае отсутствия чистоты и уюта в доме, готовой пищи, в то время как женщина может считать, что семейные обязанности должны быть распределены поровну и обижаться в связи с тем, что муж не желает делить с ней заботы по дому. В данном случае необходим диалог, компромисс и выработка общих правил и норм, обязательных для выполнения всеми членами семьи. Если же пара еще не поженилась, по моему мнению, подобные вопросы необходимо обсуждать заранее, чтобы в дальнейшем не возникало конфликтов, т.к. представления супругов могут коренным образом отличаться.

Литература:

1. Ковалев С.В. «Психология современной семьи», М., 1988.
2. Гребенников И.В., «Основы семейной жизни», М., 1991.
3. Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубовская Е.М., «Социально-психологические методы исследования супружеских отношений: Спец-практикум по социальной психологии», М., 1987.
4. Гулиев Г.Г., «Архетипичные азе́ри: лики менталитета», Баку, 2002 г
5. Alison Mandaville, «Beyond Bread and Busses; Women and Work in Azerbaijan in 21st Century», Journal of Azerbaijani Studies, 2009
6. <http://bd.fom.ru/report/cat/famil/d070922>
7. <http://www.kellyservices.ru/>

**AİLƏ ROLLARIN PAYLANMASININ PSIXOLOJİ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

ABSTRAKT

Bu məqalədə müxtəlif müəlliflərin klassifikasiyaları əsasında ailə rolları işıqlandırılır. Əsasən də Aleşina, Qozman, Dubrovskinin metodologiyasına əsaslanaraq. Ailənin aşağıdakı növ rollarına baxılır: ümumi rollar – ər-arvad, ana-ata, qız-oğul, bacı-qardaş; Aleşinanın təsnifatına görə xüsusi rollar: ailəni maliyyə tərəfindən tamın etmə, ev işləri ilə məşğul olma, uşaqlara tərbiyə vermə, cinsi tərəfdaş, ailə əyləncələri təşkil etmə, psixoterapevt və s. Xüsusi rollar aşağıdakı vəzifələrlə bağlıdır: ailəni maliyyə tərəfindən tamın etmə – ailə həyatı üçün adekvat miqdarda pulun qazanması; ev işləri ilə məşğul olma – evin təmiz saxlanması, yemək bişirmək, təmir işləri; uşaqlara tərbiyə vermə – körpələrə qayğı, uşaqları öyrətmək və tərbiyyə vermək; ailə əyləncələri təşkil etmə – qazetlərin və jurnalların alınması, istirahət günlərinin bir yerdə keçirilməsi; psixoterapevt – ailə münagişələrin həll olunması, ailə üzvlərinə problem həllində kömək və s.

Ailədə gücün paylanmasına əsaslanaraq da rollar araşdırılır. Bunlar üç cür olur: avtoritar – ailənin başında bir adam olur, bütün ailə üzvləri onun sözünə baxır, avtonom - ər-arvad ailə rolları öz aralarında paylayır və hərə obirisinin işinə qarışmır, və demokratik – ailə idarə etməsi hər ikisinin üzərindədir. Bu rolların Azərbaycan və rus ailəsində necə mövcud olunmasına baxılır.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE DISTRIBUTION OF FAMILY ROLES

ABSTRACT

In this article we consider the distribution of roles in families according to the various authors viws. Especially the distribution according to the classification of Aleshina, Gozman, Dubrovskiy. We consider the following types of roles: general – husband-wife, mother-father, son-daughter, brother-sister and specific by Aleshina's classification: providing, householding, upbringing, sexual partnership, entertainment organizing, psychotherapy, ets. The specific roles associated with the following responsibilities: providing – earning enough money to family life; householding – keeping house clean, cooking, repairs; upbringing – taking care of infants, upbringing and education of children; entertainment organizing – issue newspapers and magazines, conducting joint output, psychotherapy – resolution of family conflicts, assistance to family members in solving problems, etc.

The distribution of roles according to the distribution of power is studied too. They are divided into: authoritarian – all power is concentrated in the hands of one family member, autonomous – spouses separate spheres of influence and do not interfere in each others and democratic – the power is divided evenly. The distribution of these roles in Russian and Azerbaijani families is investigated.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №7)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

NİKOLAY RUBAKİNİN YARADICILIĞINDA BİBLİOPSİXOLOGİYA NƏZƏRİYYƏSİ VƏ KİTABXANAŞÜNASLIQ

Elxan Əjdərov

*Kitabxanaşünaslıq
kafedrasının doktorantı*

E- mail: rubakin.aleksandrovic@mail.ru

Açar sözlər: *psixologiya, bibliopsixologiya, kitab, kitab işi, kitabxana, kitabxanaşünaslıq, kitabxana işi psixologiyası, oxucu, oxucu psixologiyası, informasiya.*

Ключевые слова: *психология, библиопсихология, книга, книжное дело, библиотековедение, психология библиотечного дела, читатель, читательское психологии, информация*

Key words: *psychology, bibliopsychology, books, book case, a library, library science, the psychology of the library science, readers, reader psychology, information.*

Beynəlxalq Bibliopsixologiya İnstitutunun yaradıcılarından biri olan Nikolay Aleksandroviç Rubakinin (1862-1946) elmi irisində ifadə olunan “bibliopsixologiya” anlayışı iki sözdən ibarətdir - “biblio” və “psixologiya”. Əlbəttə, burada ilk növbədə kitabxanaşünaslıq kimi dərin bir elm sahəsi diqqət mərkəzinə gəlir. Azərbaycanda kitabxanaşünaslıq elminin banisi prof. A.Xələfov kitabxanaya belə bir tərif vermişdir: “Kitabxana - elm, informasiya, mədəniyyət, təhsil, tərbiyyə müəssisəsi kimi çap əsərlərinin və digər informasiya daşıyıcılarını toplayıb mühafizə edən, onların sistemli, ictimai istifadəsini təşkil edən,

cəmiyyətin intellektual və mənəvi potensialının inkişafına xidmət göstərən sosial institutdur” [1,245]. Məntiqlə yanaşdıqda prof. A.Xələfov kitabxanaya verdiyi tərifdə ilkin olaraq “elm” sözünü təsadüfi qeyd etmir. Məhz elmin gücü ilə bütün sahələrdə uğurlar əldə olunur. Kitabxana elmlər sisteminin ilkin mənbəyidir. Daima artan informasiya axını, sistemli olaraq məhz kitabxanalarda yerləşir və kitabxana işi fəaliyyəti vasitəsi ilə cəmiyyətin istifadəsinə verilir.

Cəmiyyətin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda kitabxana işinin, kitabxanaşünaslığın inkişaf xəttini və səviyyəsini aydın görmək olar. Zaman-zaman daima yeniliklər və bununla əlaqəli

müxtəlif yeni sahələr yaranır. Daha dəqiq desək, elmlər integrasiya və differensasiya etdikcə bu yeniliklər cəmlənərək daha yeni bir forma və məzmun alır. Kitabxanaşünaslıq elmi də bu inkişaf tarixində fəlsəfə, tarix, sosiologiya, riyaziyyat, iqtisadiyyat, pedaqogika, psixologiya və s. elm sahələri ilə sıx əlaqədə inkişaf etməkdədir. Bu elm sahələrindən biri də psixologiyadır. Bu barədə prof.A.Xələfov yazır: “Kitabxanaşünaslıq insan şüurunun formalaşmasında kitabın və mütaliənin rolunu öyrənərkən psixologiyanın elmi metodlarına əsaslanır, onun elmi nəticələrindən, tövsiyələrindən geniş surətdə istifadə edir” [2, 256].

Yaşadığımız cəmiyyətdə istənilən bir fəaliyyət sahəsində daima insanlar arasında ünsiyyət əsas əlaqə, rabitə vasitəsidir. Bu ünsiyyət prosesində bir çox incə və mürəkkəb məqamlar üzə çıxır. İnsan və onun daxili aləmi, ətrafla münasibətləri və bu münasibətlərin xüsusiyyətləri psixologiya elminin tədqiqat sahələrində üzə çıxır. Kitabxanaçı və oxucu, müəlliflə oxucu, kitabxana və cəmiyyət arasında əlaqə ünsiyyət vasitəsi ilə yaranır. Bu mənada kitabxanaçı kadrların hazırlanmasında, kitabxana işi fəaliyyətində mövcud kollektivin təşkili və idarə olunmasında sözsüz ki, kitabxanaşünaslıq elmi psixologiya elminin metodlarından istifadə etməyə bilməz.

Psixologiya və kitabxanaşünaslıq elminin bir-birinə olan integrasiyası da bu səbəbdən irəli gəlir. Prof.A.Xələfov isə bu prosesin qədim dövrlərdən başladığını qeyd edir: “Psixologiya ilə kitabxana işi və kitabxanaşünaslıq arasında əlaqə lap qədim dövrlərdən mövcud olmuş, getdikcə inkişaf edib təkmilləşmiş, xüsusi elmi fənn olan “Bibliopsixologiya və ya “Kitabxana işi psixologiyası” kimi yeni fənnlər meydana gəlib formalaşmışdır” [2, 256]. “Bibliopsixologiya” terminin ikinci əhəmiyyətli tərəfi “psixologiya” sözüdür. Psixologiya klassik mənbələrdə aşağıdakı kimi ifadə olunur: “Psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir” [4,19]. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, bibliopsixologiya oxucu və müəllif psixologiyasını araşdırır. Əslində məsələyə bu cür dar çərçivədə yanaşma səhv olardı, çünki oxucu və müəllif psixologiyası özü də cəmiyyətdə baş verən məsələlərlə dialektik vəhdətdə əlaqəlidir. Aydındır ki, tarixin gedişində oxucu zövqləri, tələbatları, maraqları, sorğuları, dünyagörüşü prinsipləri dəyişirsə, bu da öz növbəsində, müəlliflik və bütün kitabxana işinin mexanizmini dəyişir. Kitabxana işi öz fəaliyyətində təkcə oxucu və müəlliflə bağlı məsələləri əhatə etmir, onun təhsil, tərbiyyə, elmi, informasiya

təminatı və s. kimi funksiyaları da yerinə yetirir. Ona görə də bu və ya digər tərəflərin psixologiyasını öyrənmək üçün bir başa kitabxana işi anlayışı ilə əlaqədar məsələlərin psixologiyası öyrənilməlidir. Əgər bibliopsixologiyanın mahiyyətini oxucu marağı ilə eyniləşdirsək, bu bibliopsixologiyanın mahiyyətini dar çərçivəyə sala bilər. Məsələyə psixoloji aspektdən yanaşdıqda isə görmək olar ki, ümumi olaraq cəmiyyətdə baş verən bütün proseslərdə olduğu kimi, həmçinin kitabxana işi fəaliyyətində də psixi proseslər hər an, hər dəqiqə insanları müşahidə edir. Bu mənada bibliopsixologiya elminin tədqiqatçısı Nikolay Rubakin bibliopsixologiyayı iki istiqamətdə: daxili və vizual mənalarda izah edir: “Bibliopsixologiyanın daxili mənası: Bu mənada bibliopsixologiya psixologiyanın bir qolu kimi çıxış edir. Bibliopsixologiya sərbəst mövcud olmaq hüququna malikdir. Belə ki, pedaqoji psixologiya, hansı ki, onun obyektini uşağın psixologiyası və tərbiyyəsi təşkil edir. Bu mənada psixologiyanın bir qolu kimi bibliopsixologiya müstəqil sahədir [6,41]. Vizual məna barədə fikir bildirməzdən əvvəl qeyd edək ki, XIX-XX əsrlərdə yaşamış N.Rubakin bibliopsixoloji tədqiqatında “книжное дело” ifadəsini işlətmişdir. Azərbaycan dilinə tərcümə olunarkən bu ifadə “kitab işi” kimi səslənir. “Ki-

tab işi” anlayışı ilə “kitabxana işi” anlayışını eyniləşdirmək səhv olardı. Kitab işi kitabın nəşri, yayılması, satışı, poliqrafiyası, nəşriyyat məsələlərini və s. əhatə edir. Əlbəttə, bu proseslər kitabxana işi fəaliyyətinin fonunda üzə çıxır. Lakin N.Rubakin bu fikirləri ilə kitab və kitabxana işi anlayışlarına aydınlıq gətirir: “Bəs kitab işi nədir? Bu iş heç də sakitçilikdə gedən bir proses deyil, bu heç də kitab tozunun, kitab kütləsinin udulması da demək deyil, bunu kitablar yığını kimi də başa düşmək olmaz. Bu iş coşqun, yəni bu proses ictimai-sosial, mübariz atmosfərə ilə yaranır. Axı bizim məqsədimiz cəmiyyətimizi bilikli, dərrakəli, şüurlu etməkdir. Məgər kitab işini adi, ölü olan kitab yığını ilə eyniləşdirmək olarını? Ona görə də mən deyirəm: Bu iş həyatın özü və mübarizədir” [6, 608]. Kitab işini yüksək mənəvi dəyərlər çərçivəsində ortaya qoyan N.Rubakin “kitabxana” ifadəsini geniş və rəşional analiz etmişdir: “Kitabxana cəmiyyətin gözəl bir gələcəklə təminatı üçün güclü bir silahıdır, bu təkcə elmi bilikləri yayan müəssisə deyil, həm də cəmiyyətin sosial əhval-ruhiyyəsini təyin edən vasitədir. Əgər bu işi kitab yerinə yetirirsə, onda nəyə görə ümumilikdə kitabxana-kitabların assosiasyası bu işdə rol oynamasın?” [6, 608]. Aydın oldu ki, N.Rubakinin düşüncəsində “Kitabxana” sosial-ic-

timai şüurun formalaşmasında böyük rol oynayan vasitə kimi qiymətləndirilmişdir. O, bir kitabı müəyyən biliyi, elmi özündə əks etdirən kitabxananın kiçik modeli kimi ortalığa qoyur və “nəyə görə də ümumilikdə kitabxana-kitabların asossiyası bu işdə rol oynamasın?” deyərək kitabxana işini diqqət mərkəzinə gətirmiş olur. Belə bir qənaətə gəlmək olar ki, “kitab işi” ifadəsini səsləndirərkən N.Rubakin kitabxana işinin fonunda tərkib hissə kimi rol oynayan prosesi nəzərdə tutur. Bu prosesdə fərdin psixologiyası ön plana keçirsə, kitabxana işində isə cəmiyyətin psixologiyası diqqət mərkəzinə gəlmiş olur. N.Rubakinin dili ilə desək, vizual mənada bibliopsixologiya kitabxana işi və onunla bağlı məsələlərin psixologiyasını araşdıran elm kimi çıxış edir. Bu mənada N.Rubakin xüsusi olaraq qeyd edir ki: “Bibliopsixologiyanın vizual mənada xüsusi obyektə məhz kitab işi nəzərdə tutulur” [6, 41].

Cəmiyyətdə baş verən bütün psixi proseslərin tərkib hissəsi kimi “kitab” anlayışı bibliopsixoloji yanaşmada psixi prosesin son nəticəsi kimi qiymətləndirilir. N.Rubakin isə qeyd edir: “Söz, ifadə, kitab, kitablar yığını, bütün ədəbiyyat, bu mənada reaksiyanı yaradan amil kimi çıxış edir. Elə bil ki, öyrənilən kollektivə və şəxsiyyətə təsir edəcək amil, qıcıqlandırıcı-reaktiv rolunda çıxış edir” [6, 42].

Burada isə maraqlı və vacib olan bir cəhət ondadır ki, kitab da özündə cəm etdiyi məzmunla bərabər obyektiv aləmin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bir halda ki, fərd subyektdir, onu əhatə edən aləm isə həm obyekt, həm də qıcıqlandırıcı reaktivdir. İstənilən qıcıq mahiyyət etibarını ilə obyektiv aləmdən gəlir. Obyektiv aləmə cavab olaraq yaranan reaksiyaların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini reaksiya verənin xarakteristikası kimi ifadə edən N.Rubakin yazır: “Bibliopsixologiya elə məhz kitab işinin psixologiyası barədə elmdir, tədqiq edilən reaksiyalar, xarici əlamətlər əsasında öyrənilən elmdir” [6, 42]. Yəni daha dəqiq desək, bibliopsixologiya kitabxana işi fəaliyyətində baş verən bütün prosesləri reaksiyalar, xarici əlamətlər əsasında tədqiq edir. Digər tərəfdən istərdim, qeyd edirəm ki, kitabın yaranması N.Rubakinin yaşamasında belə ifadə olunur: “Hamıya aydındır ki, kitabın yaranması ilk öncə danışmaq (şifahi nitq) vasitəsi ilə başlanır, hansı ki, sistemli olaraq yazılır və bu şəkildə kristallaşır-maddiləşir” [6, 46]. Aydın ki, bu cür yaşmada N.Rubakinin kitabın yaranma prosesini sadəcə mürəkkəbə doğru inkişaf prinsipini əsas meyar tutaraq analiz etmişdir. Burada ilkin səbəb kimi şifahi nitq əsas götürülür, həmçinin şifahi nitq özlüyündə reaksiya yaradan-qıcıqlandırıcı rolunda çıxış edir. Bu reaksiya

isə əslində psixi prosesdir. İnsan nitqi psixoloji cəhətdən psixi prosesdir. Deyilən-lə əlaqədar olaraq aşağıdakı cümləyə bir daha nəzər salaq: “Psixika obyektiv aləmin subyektiv inkasıdır” [4, 15]. İnsanın daxili “mən” dünyasında əks olunan obyektiv aləmin inkası kimi psixika özlüyündə zəhəri-vizual tərəfdən nitqdə ifadə olunaraq özünü göstərir. Daha lakonik desək, bu cür səslənir, nitq psixikanın zəhəri tərəfidir. Prof.Ə.Bayramovun fikirləri isə qeyd olunan mülahizəni daha da aydınlaşdırır: “Dər mənada isə psixi proses dedikdə duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, nitq, təxəyyül və s. kimi idrak proseslərini nəzərdə tutacağıq” [4, 9].

Başqa bir tərəfdən şifahi nitq formasını dəyişərək yazıya, əlyazma formasına keçid alır. Əlyazma isə çap məsulu-nəşr formasına keçid alır. Psixoloji yanaşmada bu formalar qıcıqlandırıcı rolunu daşıyır. Kitabxanaşünaslıq istiqamətində isə bu maddi daşıyıcı və mənəvi dəyərləri özündə əks etdirəcək informasiya daşıyıcısı və s. funksiyalarını yerinə yetirmiş olur. N.Rubakin isə maraqlı bir sualı ortaya qoyur: “Bu üç forma(nəşr, əlyazma, şifahi söz) arasında sərhəd varmı, birini digər ikisini öyrənmədən öyrənmək olarını?” [6, 47]. Şifahi nitq artıq yazı və nəşr formalarına keçdikcə psixi proses olan nitqin bir çox elementləri (intonasiya, deyiliş,

vurğu, jestlər) öz mahiyyətini itirmiş olur. Bütün bu prinsipləri nəzərə alaraq N.Rubakin yazır: “Nəşr və əlyazma əsərlərini psixoloji nöqteyi nəzərdən öyrənmək üçün yalnız bunu şifahi danışığıdan ayırmadan öyrənmək lazımdır. Ona görə də bibliopsixologiyanın obyekt-nəşr, əlyazma və şifahi danışığı sayılır.” [6, 47]. Hər hansı bir nəşrin, kitabın yaranması, onun satışı, dövriyyəsi və s. kitabxana işi fəaliyyətində cəmi olunan bütün proseslər özlüyündə bir əmək prosesidir. Nümunə olaraq özlüyündə əmək prosesi kimi mahiyyət daşıyan kitab işi elə bir əmək prosesidir ki, burada insan əməyinin müxtəlif formaları ortaya çıxır. Bu proses zamanı isə istənilən kollektiv birləşərək vahid bir tam kimi fəaliyyət göstərir. Bu proses zamanı həm fərd, həm də kollektiv müxtəlif məsələləri həll edir. Yəni bu əmək prosesi zamanı başlanğıcdan sona qədər hər bir fərddə müxtəlif psixi hallar müşahidə olunmaqdadır. Digər tərəfdən, bu əmək prosesi zamanı hər bir işçinin psixoloji vəziyyəti və ümumilikdə kollektivin psixoloji halı mümkün deyil ki, məhsulda bir iz buraxmasın. Psixoloji tərəfin işin gedişində əsas göstərici kimi qiymətləndirən N.Rubakin qeyd olunanları bu fikri ilə təsdiq edir: “İşçinin psixologiyası və onun əməyinin psixologiyası bu əməyin nəticəsində və məhsulda kon-

kret bir iz qoyur” [6, 48]. Əmək prosesi zamanı bütün işçilərin psixi vəziyyəti, bir-birinə olan psi-xoloji münasibətləri, rəhbərliyin kollektivə münasibətləri psixoloji baxımdan əmək məhsuldarlığının ilkin göstəricilərindən biridir. Bütün bu məsələlərin fonunda N.Rubakin yazır: “Kitab işi beləliklə əmək və əmək prosesidir. Kitab işinin psixologiyası isə bu cür əmək və prosesin psixologiyasıdır” [6, 49].

Tarixilik prinsipi baxımından diqqət etdikdə aydın olur ki, XIX-XX əsrlərdə elmin inkişaf səviyyəsi ilə bugünkü yeniliklər arasında böyük fərq var. Bu gün artıq şifahi, əlyazma, nəşr tipi kimi klassik sayılan qıcıqlandırıcılardan fərqli olaraq elektron nəşr tipi yaranmışdır. Bu elektron daşıyıcıların oxucuda, istifadəçidə yaratdığı təsir də özünəməxsus xüsusiyyətə malikdir.

Unutmaq olmaz ki, yaşadığımız həyat məkan, zaman, mühit kimi anlayışlarla daima hesablaşır. Həmçinin qoyulan məsələdə bu üç aspekti görmək olar. N.Rubakin bir əmək prosesi hesab etdiyi kitabxana işi prosesində hər bir işçini ayrılıqda, yəni daha dəqiq desək, işçinin işdə reaksiya və hərəkətini aydınlığı ilə öyrənməyi zəruri hesab edir. Həmçinin işçilərin birlikdə öyrənil-məsini də qeyd edir. Nəticədə isə N.Rubakin yazır: “Bibliopsixologiyanın işi,

vəzifələri-kitab işi işçilərinin hərəkətlərinin məkan, zaman, sosial mühitin müxtəlif aspektlərində, vəziyyətlərində obyektiv öyrənilməsidir” [6, 48]. Bibliopsixologiyanın mahiyyəti fərdin ətraf mühitə-obyektiv aləmə və obyektiv aləmin fərdə olan təsiri prosesində aydınlaşır. Obyektiv olaraq qeyd etmək olar ki, canlı insan istər oxucu, istər müəllif, istər kitabxanaçı-biblioqraf və s. istənilən bir şəxs ictimai-sosial mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ətrafa verdiyi reaksiya əsasında, daha dəqiq desək, psixi münasibəti əsasında biblio-psixoloji dəyəri ortaya çıxartmış olur. Əvvəlcə bu dəyər söz şəklində yəni, şifahi formada ortalığa çıxır. Sonra maddi formalara (əlyazma, nəşr, elektron) keçir. Bu dəyərlər insanın gündəlik həyatında daima onu müşahidə etməkdədir. Diqqətlə analiz etdikdə isə aydın olur ki, bu dəyərlər sabit formada qalmır, daima yeniləşərək dövriyyə edir. Nəticədə isə istifadə edilərək öz dəyərini itirir. Bu dəyərləri kitabxana işi fəaliyyətinin yaranmasında əsas amil kimi qiymətləndirmək olar. N.Rubakin bu məsələlərin fonunda bibliopsixologiyanın məzmununa aşağıdakıları daxil edir:

- 1) Nəşr, əlyazma, şifahi dəyərlərin yaranma prosesi;
- 2) Onların dövriyyəsi, sosial mühitə ötürülməsi və onlara isti-

qamətləndirmə və cəlb olunma prosesləri;

- 3) Onların utilizasiyası prosesləri. Məntiqlə baxsaq bibliopsixologiyanın həcmi əslində onun mahiyyətini tamlığı ilə aydınlaşdırır.

Özlüyündə hər bir proses ayrılıqda geniş bir mövzudur. Bu üç proseslə birlikdə öz həcmi və çəkisini təyin edən bibliopsixologiya əslində mahiyyətini geniş mənada ifadə edir. Bibliopsixoloji nöqteyi-nəzərdən kitab və kitabxana işi məsələləri bir nöqtədə durmayan, daima hərəkətdə olan, dəyişən bir prosesdir. Bu prosesdə isə həm maddi, həm də mənəvi dəyərlər vəhdətdə hərəkət edirlər. Buna nümunə olaraq gündəlik həyatımıza müraciət edək. Götürək istənilən bir N müəllifli kitabı. Bu zaman insan-müəllif fikirləri və düşüncələrini obyektiv aləmdə gördüklərini dərk edib, müəyyən dünya görüşü prizmasında kağız üzərinə köçürür. Sonra bu əlyazma nəşr tipinə keçir. Nəşr tipinə keçənə qədər isə nəşriyyat işi işçilərinin birgə fəaliyyəti əsasında maddiləşərək kitab halına keçir. Sonra isə bu kitab kitabxanalara, elektron kitabxanalara, kitab bazarına daxil olaraq dövriyyə edir. Müəyyən zaman sonra isə bu kitab müxtəlif səbəblərə əsasən dövriyyədən çıxır. Bibliopsixoloji yanaşmada isə bu göstərdiyimiz nümunədə hər bir hissə

müəyyən psixi təsirlərlə müşahidə olunur. Bu prosesin daxilində isə bir neçə xüsusiyyəti N.Rubakin aşağıdakı kimi xarakterizə edir: “İstənilən bir kitabın trayektoriyası kəsik-kəsik olur. Əldən-ələ keçir, şəxsdən şəxsə, sosial mühitə ötürülmə üçün müəyyən zaman tələb olunacaq. Müxtəlif keçidlərdən sonra hər hansı psixoloji bir iz qalır. Ötürənin psixologiyası qəbul edənin psixologiyasından müəyyən qədər fərqlənir. İnsanın insana yanaşma psixologiyası, kollektivin insana, insanın kollektivə yanaşması özü özlüyündə istənilən kitabın hərəkət trayektoriyasında bibliopsixoloji segment rolunu oynayır” [6, 51]. N.Rubakinin qeyd olunan fikirləri müasir dövrdə kitab marketinqi, piyar texnologiyalarının nəzəri əsasını təşkil edir. Göründüyü kimi, ilk baxışdan adi səslənən bibliopsixologiya daxilən böyük və mürəkkəb olan sistemli prosesi özündə cəmləndirir. Lakin diqqəti N.Rubakinin yuxarıda qeyd etdiyi “ötürən” və “qəbul edən” ifadələrinə yönəltmək istərdim. Mahiyyətə var-dıqca aydın olur ki, bibliopsixologiya fəlsəfənin dialektika qanunu olan “əksliklərin mübarizəsi və vəhdəti” qanunu ilə müşahidə olunur. “Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu inkişaf prosesinin daxili mənbəyini və hərəkətverici qüvvəsini açır” [5, 193]. Yəni informasiyalaşmış cəmiyyətdə istənilən informasiya zamanın

müəyyən kəsiyində daima dövrü olaraq bir mənbədən digərinə doğru istiqamətlənməkdədir. Bir mənbə ötürən, digəri isə qəbul edəndir. Eyni zamanda N.Rubakinin yaşamasında bunu müəllif və oxucu, danışan və dinləyən, kitabı satan və alan və s. formalarda görmək olur. Lakin bu məsələlərin fonunda N.Rubakin kitabın fiziki mənada ötürülməsi ilə kitabın məzmununun ötürülməsi məsələlərini ortaya çıxarır və belə bir fikirlə müraciət edir: “Dinləmək çox çətin bir əməkdir. Ondan çətin isə oxuma prosesidir. İndi isə bizim qarşımızda sual var: Görəsən, bu cür ötürülmə və keçid proseslərində nəşr, əlyazma, şifahi sözün məzmunu pozulur, yoxsa pozulmur?” [6, 52]. Təbii ki, bu sualın həlli böyük bir prosesin yekunu deməkdir. Böyük bir əmək prosesinin psixologiyasını öyrənən bibliopsixologiya elmində N.Rubakin bu prosesin iştirakçısı olan istənilən bir şəxsi “işçi” tituluna layiq görür. Belə ki, o, bu məsələ ilə bağlı qeyd edir: “Deməli, nəşr, əlyazma, şifahi sözün öz trayektoriyası boyunca hərəkəti prosesi zamanında iştirak edən bu və ya digər şəxsləri biz “kitab işinin işçiləri” adlandıracağıq. Onların sırasına müəllif, oxucu, yığıcı, redaktorlar, kitab satıcıları və s. daxil etmək olar” [6, 52]. Bu fikirlərdən belə qənaətə gəlsək ki, N.Rubakin kitab işinin işçiləri sırasına “kitabxanaçı”nı daxil etmirsə,

əlbətdə bu qeyri-məntiqli hesab olunacaq. Çünki bir halda ki, nəşr, əlyazma, şifahi sözün öz trayektoriyası boyunca hərəkəti zamanı iştirak edən hər bir şəxsi nəzərdə tutursa, aydın məsələdir ki, bu hərəkət trayektoriyası həm kitabxanadan, həm də orada fəaliyyət göstərən kitabxanaçıdan yan keçə bilməz.

Göründüyü kimi, böyük bir əmək prosesi olan kitab və kitabxana işində iştirak edən istənilən fərdi N.Rubakin diqqətdən kənarda qoymur və məsələyə obyektiv yanaşır. O, insanı qeyd olunan məsələlərdə ön plana çəkir: “Bibliopsixoloji nöqteyi nəzərdən istənilən bir dəyərin öz trayektoriyası boyunca hərəkətində ən vacib məsələ insanın insana olan yaşama psixologiyasıdır ki, bu isə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün kitab işi(kitabxana işi) bu cür yaşama-lardan yığılır, cəmlənir, ibarət olur ” [6, 51]. Qeyd edilən fikrə istinadən demək olar ki, kitabxana işi fəaliyyəti zamanı insan faktoru bibliopsixoloq üçün ön plana keçir. Bu amil isə bibliopsixologiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edir. Eyni zamanda etiraf etmək ki, bibliopsixologiyanın dirəklərindən biri olan “kitabxana işi” fəaliyyətində insan faktoru əsas diqqət edən tələb edən məsələlərdən biridir. Məhz kitabxana işi işçilərinin və rəhbərliyinin cəmiyyətlə qarşılıqlı fəaliyyəti əsasında kitabxana

sosial institut statusuna malik olur. Cəmiyyətin mənəvi dəyərlərini sivil də-rəcəyə çatdırmağa xidmət edən kitab-xana işi fəaliyyətində hər bir şəxs böyük və bütöv bir canlı prosesin vacib bir hissəsidir. Hər bir fərdin-insanın bu işdə göstərdiyi münasibət bibliopsi-xologiya üçün əsas tədqiqat obyektidir.

Beləliklə, N.Rubakinin dili ilə desək, bibliopsixologiya həm də

özlüyün-də böyük bir əmək prosesi olan kitabxana işi fəaliyyətinin psi-xologiyasını öyrənən elmdir. Bu baxımdan bibliopsixologiyanı ətraflı araşdırdıqca bir çox məsələlər üzə çıxır. Ona görə də demək olar ki, kitabxanaşünaslığın müxtəlif fəaliyyət sahələrində bibliopsixolo-giyanın tədqiqatlarına xüsusi ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat:

1. Xələfov A.A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı: Azərnəşr, 2006. 312 s.

2. Xələfov A.A. Kitabxanaşünas-lığa giriş: Dərslik. Bakı, 2001. 400 s.

3. Xələfov A.A. İnformasiya cə-miyyətinin formalaşmasında kitabxa-naların vəzifələri // Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya. Bakı, 2005. №2. 152 s.

4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Dərslik. Bakı, 2009. 620 s.

5. Наси́ев З. Фəлсəфə: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2001. 639 s.

6. Рубакин Н.А. Библиологиче-ская психология. Москва: Акаде-мический Проект. Трикста, 2006. 800 с.

БИБЛИОПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕОРИЯ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НИКОЛАЯ РУБАКИНА И БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ

Абстракт

Библиопсихологическое наследие Николая Рубакина - это научное наследие всего библиотечного общества и мировой культуры. В статье рассматривается библиопсихологическая теория Н.Рубакина. Начало XIX века, развитие библиотековедческой науки подталкивает Н.Рубакина на глубинный анализ психологии читателя, книжного дела и библиотечной практики. Была попытка отразить, часть большого научного наследия Н.Рубакина. Изучая наследия Рубакина можно видеть разные стороны библиотечного дела, а так же можно ясно видеть силу книжного и информационного потока в современном обществе. Теория Библиопсихологии нуждается в очень строгим анализе. Потому что в статье отражаются разные взгляды Н.А. Рубакина на мир и на жизнь. Так как для Н.А. Рубакина книга и книжное дело и библиотечное дело это работа который требует большой внимательности, творчества и творческий взгляд на реальный жизнь. Потому изучая психологию читателя, психологию книжного дела, психологию самого автора можно понять весь мир в аспекте книжной деятельности. По взгляду Н.А.Рубакина человек и творчества, человек и книга, человек и жизнь не делима друг от друга. Книга и человек, сознание человека и книга как закон диалектики всегда существует вместе как единое целое.

**THE BIBLIOPSICHOLOGICAL THEORY
IN NIKOLAY RUBAKIN'S CREATIVITY AND
LIBRARY STUDY**

Abstract

Nikolay Rubakin's bibliopsichological heritages is the scientific heritage of all the library society and world culture. The article considers Nikolay Rubakin's theory from bibliopsichological point of view. The beginning of the XIX century – the development of library science pushes N.A. Rubakin to deep analysis of readers psychology, library work and practice. The author makes an attempt to reflect a part of N.A. Rubakin's rich scientific heritage. Learning Rubakin you can see different sides of the case library, as well as can be seen clearly by the book and the information flow in today's The Society. Theory Bibliopsichology needs a very strict analysis. Because the article reflects different aspects of library and reading. As for the N.A. Rubakin book and the book business and library science is the work of Cator requires more attention, creativity, and creativity on real life. For studying the psychology of the reader, the psychology of the book industry, the psychology of the author be understood the weight of the world in the book working aspect. For the mind of N.A. Rubakin people and a man and the book, and human life can not be separated from each other. The book and the man, the human mind and the book as the law of dialectics is always sushshetvuet together as a unit.

Məqalə BDU-nun Kitabxanaçılıq-informasiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №12)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 19 oktyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

MÜASİR DOVRDƏ AZƏRBAYCAN AİLƏLƏRİNDƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏRİN EKSPERİMENTAL PSIXOLOJİ TƏDQIQI

Nəsrullayeva Zərifə

GDU-nun psixologiya

kafedrasının baş müəllimi

E-mail: nəsrullayeva@mail.ru

Açar sözlər: *ailə, cəmiyyət, şəxsiyyət, ailədaxili münasibətlər, cins, yaş xüsusiyyətləri, həyat tərz, eksperimental psixoloji tədqiq*

Ключевые слова: *семья, общество, личность, внутрисемейные отношения, пол, возрастные особенности, образ жизни, экспериментально-психологический анализ.*

Key words: *a family, a society, the person, intrafamily relations, a sex, age features, a way of life, the experimentally psychological analysis.*

Azərbaycan cəmiyyətində baş verən köklü, əsaslı dəyişikliklər həyat və fəaliyyətin bütün sahələrinə, o cümlədən ailədaxili münasibətlərin formalaşmasına ciddi şəkildə təsir göstərmişdir və təsir göstərməkdə davam edir. Bunun isə bir sıra sosial-psixoloji əsasları vardır. Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, iqtisadi-siyasi sistemin dəyişməsi bir tərəfdən özünün sosial, hüquqi təsirini göstərsə, digər tərəfdən də mənəvi-əxlaqi dəyişikliyə səbəb olur. Bütün bunlar isə kompleks şəkildə psixoloji təsir vasitəsinə çevrilir.

Cəmiyyət həyatında baş verən dəyişikliklər, yeniləşmə insanlardan bir tərəfdən qloballaşmaya, dünya

dövlətlərinə inteqrasiyanı tələb edərsə, digər tərəfdən də milli xüsusiyyətlərimizin, adət-ənənələrin qorunmasını, inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bütün bunlar həm ayrı-ayrı şəxslərin həyat və düşüncə tərzinə təsir göstərir, həm də bütövlükdə ailə həyatına, ailədaxili münasibətlərə təsir edir. Lakin insanlar cəmiyyət həyatında baş verən belə dəyişikliyə psixoloji baxımdan hazır deyillər və bu hal cəmiyyətdə, eləcə də ailələrdə bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb oldu. İnsanlar obyektiv təsirləri özlərinin subyektiv baxışları əsasında qavrayırlar. Beləki, bəziləri situasiyanı qeyri-qənaətbəxş hesab edir, onu dəyişdirməyə çalışırsa, başqaları reallığa uyğunlaşmağa cəhd göstərir. Həyat şəraitinin dəyişməsilə

şəxsiyyətin davranış və psixikasında da dəyişiklik baş verir. Təbii ki, burada digər amillərlə yanaşı cins, yaş xüsusiyyətləri də əsaslı rol oynayır. Yaşlı adamların həyat tərz, şərait dəyişdikdə və xüsusilə bu dəyişiklik pislə doğru olduqda onlarda emosional pozuntu, depressiya halları baş verir. Lakin onlara istər maddi, istərsə də mənəvi-psixoloji yardım olduqda onlar bu vəziyyətdən müəyyən qədər çıxıb bilirlər. Eləcə də qadın və kişilər sosial təsirləri fərqli şəkildə qəbul edirlər.

Psixoloqlar (N.V.Qrişina, A.V.Petrovski, E.Erikson, K.Levin və b.) göstərir ki, sosial şərait, mövcud situasiya xarici təsir olmaqla hər bir fərd tərəfindən fərqli şəkildə qavranılır, dərk olunur və ona müvafiq cavab reaksiyası verilir, sosial vəziyyət interpretasiya olunur. Sosial, iqtisadi şəraitin özü, onun qavranılması, emosional təsiri insanın həyat şəraitini müəyyənləşdirir və bu da həmişə əlverişli olmur, insan üçün böhran vəziyyəti yaradır.

B.H.Əliyev və R.V.Cabbarov müasir dövrdə həyatı dinamikliyin artdığını və bunun müəyyən psixi gərginliyə səbəb olduğunu yazırlar: «Müasir dövrün dinamikliyi yalnız insan psixikasının çevikliyini tələb etmir, o, həm də insanın adaptasiyasının müvafiqliyini tələb edir. Dinamiklik fonunda dəyişən cəmiyyət

hər bir halda insan psixikasında müəyyən izlər buraxır. Dəyişən mühitin təsirlərinə adekvat cavab verməyə çalışan insanlar emosional gərginlik, stress halları yaradır» (1, s. 104). Təbii ki, stress, emosional gərginlik yaşayan şəxsin bu psixi vəziyyəti qarşılıqlı münasibətlərdə, ünsiyyətdə də öz əksini tapır, ailənin psixoloji mühitinin formalaşmasına təsir göstərir.

Gənclərin mənəvi inkişafının bəzi sosial-psixoloji cəhətlərini araşdıran M.H.Mustafayev mənəvi dəyərləri ictimai hadisə, millətin formalaşmasının mühüm şərti mövqeyindən çıxış edir. Göstərir ki, son zamanlarda təlim-tərbiyə prosesində intellektual inkişafa xüsusi önəm verilir, mənəvi keyfiyyətlərin inkişafı arxa plana keçir. «Bu isə çox zaman milli mentalitetdən uzaq olan bir sıra cəhətlərin yaranmasına, formalaşmasına gətirib çıxarır» (2, s. 3). Doğrudur, M.H.Mustafayev gənclərin mənəvi inkişafını tədqiq edərkən ailənin rolu, ailə münasibətlərinin təsirindən bəhs etməmişdir. Bununla belə, gənclərin düşüncə və davranış tərz, dünyagörüşünün formalaşmasında ailənin rolu əvəzsizdir. Bir tərəfdən valideynlər öz övladlarına təsir göstərirərsə, digər tərəfdən gənclərin özləri də ailədəki psixoloji mühitin formalaşmasına təsir göstərir.

Azərbaycan psixoloq və pedaqoqlarının tədqiqatlarında ailə tə-

biyəsi, ailədə qarşılıqlı münasibətlər, böyük-küçün yeri və s. problemlər həmişə ön planda olmuşdur. Bununla belə, ailə məsələləri, sosial-psixoloji mühit, onun təsiri kimi problemlərə diqqət xüsusilə artmışdır. Biz də bir tərəfdən həmin tədqiqatlara istinad etməklə, onlara əsaslanmaqla, digər tərəfdən sırf tədqiqatımızın məqsədinə uyğun olaraq bir sıra cəhətləri, Azərbaycan ailəsində qarşılıqlı münasibətlərin müasir dövrdə necə qurulduğunu araşdırmağa çalışdıq.

Məlum olduğu kimi, tarixən Azərbaycan ailələrində adətən ailə başçısı ata (kişi) olmuşdur. Ailənin digər üzvləri, bir qayda olaraq, onun iradəsini qəbul etmişlər. Ana isə əsasən ev işlərini yerinə yetirən, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olan şəxs rolunda çıxış etmişdir. Ailənin sosial, iqtisadi problemlərini isə ata həll etmişdir. Doğrudur, ötən əsrin ikinci yarısından etibarən qadınlar da bu sahədə əsas olmasa da köməkçi, yardımçı rolunu oynamışlar.

Müasir Azərbaycan ailələrində, xüsusilə iri şəhərlərdə ailənin strukturunda, rol bölgüsündə, sosial, iqtisadi problemlərin həllində qadınların rolu xeyli artmışdır. Bu isə istər-istəməz qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında, rol bölgüsündə, bütövlükdə psixoloji xüsusiyyətlərin yeniləşməsində öz əksini tapmışdır.

Bütün bunlar isə ailədaxili münasibətlərin daha demokratik üsluba-tipə keçməsinə səbəb olmuşdur. Belə pozitiv inkişafı yanaşı ailədə, qarşılıqlı münasibətlərdə, ailənin sosial-psixoloji mühitində bir sıra neqativ hallar da meydana çıxmışdır. Belə ki, gənc ailələrdə boşanma halları artmış, ailə qurmaq istəməyən gənclərin faizi çoxalmışdır. Eyni zamanda qadınların müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərmələri ilə ailə-məişət məsələlərini, ailə təsərrüfatı sahəsindəki işləri yerinə yetirmələri arasında uyğunlaşma etmələri xeyli çətinlik yaradır. Qadınların fəaliyyət sahələrinin genişlənməsi, ictimai işlərdə çalışmaları, peşəkarlıqlarının artması eyni zamanda intellektual səviyyələrinin, yaradıcı potensiallarının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar isə qadınların idarəetmə qabiliyyətinin, təşəbbüskarlığının, müstəqil qərar qəbul etmək bacarığının formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu fakt qadınların cəmiyyətdə, həyatda, eləcə də ailədə özünü-təsdiq və özünü-reallaşdırmasının başlıca psixoloji amili rolunda təzahür edir.

Bunlarla yanaşı, Azərbaycan ailələrində müəyyən qədər ənənəvi münasibətlər, rol strukturu həm qadınların özlərinin, həm də kişilərin şüurunda qalmaqdadır. Bu stereotiplər ondan ibarətdir ki, qadının birinci və başlıca vəzifəsi ailə təsərrüfatını idarə

etmək, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmaqdan ibarətdir. Buna görə də bir çox hallarda qadınların ictimai işlərə qoşulması, sosial fəallığı, ailənin idarə olunmasında qadınların rolunun yüksəldilməsi o qədər də məqbul sayılmır. Bu isə ailədə psixoloji gərginliyin yaranması ilə müşayiət olunur. Bəzən isə ailədə ciddi konfliktə, boşanmaya səbəb olan amilə çevrilir.

Ailə münasibətlərində baş verən digər bir dəyişiklik ənənəvi ailə münasibətlərinin eqolitar-ailədə ər və arvadın sosial-iqtisadi funksiyalarının bərabərləşməsi sferasına transformasiyası ilə bağlıdır. Əgər əvvəllər kişinin ailə başçısı rolu ona ailənin sosial-iqtisadi təminatçısı və idarəçisi statusunu verirdisə, indi bu status müəyyən qədər ər-arvad arasında bölünür. Bu isə qadının kişidən xeyli dərəcədə sosial-iqtisadi asılılığını azaldır. Əgər belə demək mümkünsə kişi belə bölgüyə müqavimət göstərsə münasibətlər boşanma yolu ilə həll edilir.

Tədqiqat göstərdi ki, sosial-iqtisadi təminatı yüksək olmayan ailələrdə münasibətlərdə də problem yaranır. Bu, özünü ilk növbədə ər-arvad münasibətlərində, onların vasitəsilə övlada münasibətdə öz əksini tapır.

Problemlə, xüsusilə qeyri-sabit ailələrdə maddi vəziyyətin çətinliyi, məişət şəraitinin pis olması daha çox dağıdıcı faktora çevrilir. Sabit ailələrdə

də bu amil özünü göstərir, lakin bu dağıdıcı amilə çevrilir. Burada ər-arvadın bir-birlərini başa düşməsi, qarşılıqlı adaptasiya öz təsirini göstərir. Bununla yanaşı, bir çox hallarda yaxşı təmin olunmuş ailələrdə də konflikt özünü göstərir. Bu, daha çox psixoloji problemlər formasında təzahür edir. Daha çox isə ər-arvad hər ikisinin və ya onlardan birinin dözülməz xarakteri ilə bağlı olur.

Yuxarıda deyilən amillərin təsirini öyrənmək üçün biz hələ ailə həyatı qurmayan 120 tələbə, 10 ilə qədər ailə həyatı qurmuş 60 nəfər gənc ər-arvad, 15 ildən 30 ilədək ailə həyatı qurmuş 90 nəfər ər-arvad və yaşı 60-dan yuxarı olan 50 nəfər ər-arvad arasında sorğu keçirdik. Anket sorğusunun keçirilməsində başlıca məqsəd ailə həyatı qurarkən onların əsasən nəyi nəzərə aldıkları, ailə münasibətlərində maddi və mənəvi dəyərlərə necə əhəmiyyət vermələri, hansı şəxsi keyfiyyətlərə diqqət yetirdiklərini müəyyənləşdirməkdən ibarət idi.

«Sizcə ailə həyatı qurarkən ilk növbədə nələri nəzərə almaq lazımdır?» – sualına respondentlər aşağıdakı cavabları verdilər. Sorğuya cavab verən Gəncə Dövlət Universitetinin 120 tələbəsindən (65 qız və 55 oğlan) 34,1 faizi ailə quracağı şəxsin ilk növbədə ali təhsili, 31,2 faizi yaxşı maaş almasını, ailəni təmin etməsini,

5,3 faizi yaxşı ailədən olmasını, 6,5 faizi zahiri görkəminin yaxşı olmasını, 16,2 faizi xasiyyətinin yaxşı olmasını, 4,0 faizi tanıdığı ailədən olmasını, 2,7 faizi valideynlərinin məsləhətlərini eşidəcəklərini bildirmişlər. Təbii ki, tələblər deyilənlərdən bir neçəsini kompleks şəkildə götürməyə üstünlük verirdilər. Məsələn, ali təhsil və maddi təminat, ali təhsil və zahiri görünüş, maddi təminat və xoş xasiyyət və sairəni birlikdə göstərənlər daha çox idi. Lakin biz onlara yalnız bir amili göstərmələrini bildirdik və önəm verdikləri cəhətlər özünü yuxarıdakı kimi əks etdirdi.

Əlbəttə, tələbə oğlan və qızların vacib saydıqları keyfiyyət və cəhətlər, öz fikirlərini əsaslandırmaları bir-birlərindən mahiyyətə xeyli fərqlənirdi. Belə ki, ailənin maddi təminatı, yaxşı maaş alınması qızların vacib saydığı, birinci yerə qoyduğu amillərdən idi. Onların az qala yarısı (41,6 faizi) maddi təminata üstünlük verirdilər. Ailənin qurulmasında maddi təminatı vacib hesab edən tələbə qızların gətirdikləri arqumentlər də fərqlidir. Tələbə qızların ailə qurarkən vacib hesab etdikləri amillər içərisində ikinci yerdə təhsil dayanır. Onların 29,4 faizi gələcək həyat yoldaşlarının ali təhsilli olmasını arzulayırlar.

Tələbə qızların önəm verdiyi məsələlər sırasında üçüncü yerdə xoş xasiyyətin olması durur (8,9 faiz). Bu

keyfiyyətə üstünlük verənlərin fikrincə ailənin bütövlüyü, xoş həyatı həyat yoldaşlarının bir-birlərini başa düşmələri ilə bağlıdır. Tələbə qızların bir qismi (6,7 faizi) hesab edir ki, gələcək həyat yoldaşları zahiri görünüşcə qəşəng olmalıdır. Tələbə qızların 4,8 faizi ailə qurarkən oğlanın yaxşı ailədən olmasını, 5,4 faizi tanıdıqları ailədən olmasını, 3,2 faizi valideynlərin məsləhətinə qulaq asmağı vacib saymışlar.

Tələbə oğlanların isə ailə qurarkən üstünlük verdikləri amil və keyfiyyətlər tələbə qızlardan xeyli fərqlənir. Belə ki, onların 38,7 faizi gələcək həyat yoldaşının ali təhsilli olmasını istəyir. Tələbə oğlanların önəm verdiyi və bəyəndiyi keyfiyyətlər, amillər içərisində ikinci yerdə qadının xoşxasiyyət olması durur. Onların 23,5 faizi hesab edir ki, qadın xoşxasiyyət olduqda kişinin də ailə həyatı rahat keçir. Evdə söz-söhbət olmadıqda ev də bərəkətli olur. Əhəmiyyət verilən üçüncü amil maaş və pul qazanmaqla bağlıdır. Tələbə oğlanların fikrincə müasir dövrdə qadın və kişi bərabərdir. Hər ikisi eyni dərəcədə çalışmalıdırlar ki, ailə yaxşı dolansın. Qadın da işləyib pul qazansa, maaş alsın kişinin çətinliyi az olar.

6,3 faiz tələbə oğlan qızın qəşəng olmasını, zahiri görünüşünü əhəmiyyətli sayır. Amma onların da arqumentləri fərqlidir. Kimi hesab edir

qadın qəşəng olmalıdır, kimiyə görə qəşəng qadın uşaqların da qəşəng olmasıdır və s. 5,8 faiz tələbə oğlanın fikrincə qız hökmən yaxşı ailədən olmalıdır. Yaxşı ailədə böyüyən qız valideynlərindən görüb-götürür, öyrənir. 2,6 faizi hesab edir ki, qızı

tanıdığı ailədən almalısan. 2,2 faizi fikrincə evlənəndə əsas söz valideynlərin olmalıdır. Oğulun borcu valideyn sözünə baxmaqdır.

Biz tələbə oğlan və qızların cavablarını aşağıdakı cədvəldə veririk.

Cədvəl 1

Tələbə oğlan və qızların ailə qurarkən üstünlük verdikləri amil və keyfiyyətlər (%-lə).

Sıra № si	Tələbələrin üstünlük verdikləri amil və keyfiyyətlər	Tələbə oğlan və qızların ümumi cavabları	Tələbə oğlanlar	Tələbə qızlar
1.	Həyat yoldaşının ali təhsilli olması	34,1	38,7	29,4
2.	Ailənin maddi təminatı	31,2	20,9	41,6
3.	Həyat yoldaşının yaxşı ailədən olması	5,3	5,8	4,8
4.	Zahiri görkəmin yaxşı olması	6,5	6,3	6,7
5.	Xasiyyətinin yaxşı olması	16,2	23,5	8,9
6.	Həyat yoldaşının tanıdığı ailədən olması	4,0	2,6	5,4
7.	Valideynlərinin məsləhət bildiyi	2,7	2,2	3,2

Cədvəldən də göründüyü kimi tələbə gəncləri ailə qurarkən, ilk növbədə həyat yoldaşının təhsili və ailənin maddi təminatının təmin edilməsi düşündürür. Lakin burada müəyyən fərqli yanaşmalar da özünü göstərir. Beləki, tələbə qızlar üçün gələcək həyat yoldaşının təhsilindən daha çox onun ailəni maddi cəhətdən təmin etməsi düşündürürsə, oğlanları

gələcək həyat yoldaşlarının təhsili düşündürür. Məsələnin diqqəti cəlb edən cəhətlərindən biri də müasir tələbə gənclərin ailə qurarkən valideynlərindən daha çox özlərinə, özlərinin seçiminə üstünlük vermələridir. Beləki, yalnız 2,7 faiz tələbə valideynlərinin məsləhət bildiyi şəxslə ailə qurmaq istədiklərini bildirmişlər. Bu isə bir tərəfdən onların

daha çox müstəqil olmaq arzusu, cəhdi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də ailənin dəyərlərinə münasibətin dəyişməsi ilə bağlıdır. Digər bir cəhət ailə münasibətlərindəki ənənəvi yanaşmanın daha yaramadığının göstəricisidir. İndi gənclər daha qohumluq, tanışlıq əlaqələrinə görə ailə qurmağı məqsəduyğun hesab etmirlər. Başqa bir cəhət isə maddiyyatın xasiyyət və zahiri görünüşdən daha çox önəm daşması ilə bağlıdır.

Beləliklə, 10 ilədək ailə həyatı qurmuş ər və arvad verən «Sizcə ailə həyatı qurarkən nələri nəzərə almaq lazımdır?» – sualına 60 nəfər (30 qadın, 30 kişi) kişi və qadının cavablarına nəzər salaq. Sorğu keçirilən 30 qadın və 30 kişi eyni ailənin üzvləridir.

Artıq ailə qurmuş, seçimini etmiş, ailə həyatı haqqında başqalarının danışdıqları, romantik təsəvvür və xəyallar qurmuş şəxslər deyil, məhz reallıqları yaşayan, onun problemləri haqqında bilikləri olan insanların dedikləri ilə tələbə söylədikləri arasında fərq olmalı idi. Təbii ki, burada tələbə romantikası yox, işləyən, həyat təcrübəsi olan şəxslərin fərqli münasibəti özünü göstərdi. Onu da qeyd edək ki, bu mərhələdə sorğu keçirdiyimiz insanların ailə həyatı qurduqları müddət arasında xeyli zaman fərqi vardır. Kimdə bu müddət 1 il, kimdə 9-10 ildir. Bir qisminin

ailəsində 2-3 övlad vardır, kimi hələ övlad gözləyir. Bu isə ailənin strukturunda, münasibətlər sistemində öz əksini tapır. Burada yaş fərqi də nəzərə alınmalıdır. Digər bir cəhət ər və arvadın (qadın və kişinin) problemə, ailə həyatına, ər və arvadın rol və mövqeyinə fərqli yanaşması ilə bağlıdır.

Biz, aşağıda 1-10 il arasında ailə həyatı qurmuş şəxslərin cavablarını veririk.

Cədvəldən göründüyü kimi istər qadınların, istərsə də kişilərin oxşar şəkildə ailə həyatı quranadək və ailə həyatı qurduqdan sonra üstünlük verdikləri də-yərlər fərqli olmuşdur. Beləki, ailə həyatı quranadək kişi və qadınların 29,5 faizi həyat yoldaşının ali təhsilli olmasını istəyiblərsə, ailə həyatı qurduqdan sonra ali təhsil amilinin nəzərə alınmasını 18,6 faiz kişi göstərmişlər. Lakin ailənin maddi təminatı ilə bağlı fikirlər demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Lakin burada fərq kişi və qadınlar arasında olmuşdur. Belə ki, ailə həyatı quranadək bu rəqəm qadınlar arasında 34,6 faiz təşkil etmişdisə, ailə həyatı qurduqdan sonra 40,4 faiz olmuşdur. Kişilər arasında isə bu nisbət qismən də olsa azalmışdır. 37,9 faizdən 32,5 faizə düşmüşdür. Tələbələrle ailə həyatı qurmuş şəxslər arasında müqayisə apardıqda fərq belə olmuşdur.

**Gənc ailələrin ailə həyatı qurarkən və
ailə təcrübəsindən irəli gələn üstünlük verdikləri
amil və keyfiyyətlər (%-lə)**

Sıra № si	Ər və arvadın üstünlük verdikləri amil və keyfiyyətlər	Ailə həyatı quranadək			Ailə həyatı qurduqdan sonra		
		Ər və arvadın ümumi cavabları	Arvad	Ər	Ər və arvadın ümumi cavabları	Arvad	Ər
1.	Həyat yoldaşının ali təhsilli olması	29,5	28,4	30,7	18,6	16,6	20,7
2.	Ailənin maddi təminatı	36,4	34,6	37,9	36,5	40,4	32,5
3.	Həyat yoldaşının yaxşı ailədən olması	12,4	17,3	7,2	6,4	5,9	6,9
4.	Zahiri görkəmin yaxşı olması	9,5	9,6	10,2	12,4	6,5	18,3
5.	Xasiyyətin yaxşı olması	4,2	3,9	4,3	17,3	18,5	16,0
6.	Həyat yoldaşının tanıdığı ailədən olması	3,3	2,5	4,1	5,6	7,6	3,5
7.	Validənlərinin məsləhət bildiyi	4,6	3,7	5,6	3,3	4,5	2,1

Tələbələrdə maddi təminatın vacibliyi göstəricisi 31,2 faiz, ailə həyatı quranlarda isə 36,5 faiz olmuşdur. Ailənin maddi təminatının vacibliyi ilə bağlı fikirlər tələbə qızlar və ailəli qadınlarda oğlan tələbələr və kişilərlə müqayisədə daha yüksək olmuşdur. Kişilərdə və tələbə oğlanlarda bu faiz 29,4 olduğu halda qadınlarda 41,0 faiz olmuşdur. Bu da bir tərəfdən qadın psixologiyasının özü ilə

bağlıdırsa, digər tərəfdən qadınların maddiyyata daha çox üstünlük vermələri ilə bağlıdır. Digər bir fərq həyat yoldaşının yaxşı ailədən olması ilə bağlıdır. Ailə həyatı quranadək kişi və qadınların 12,4 faizi həyat yoldaşının yaxşı ailədən olmasını istəyirdisə, ailə həyatı qurduqdan sonra 6,4 faiz təşkil etmişdir. Görünür, ailə həyatı quranadək əks tərəfin ailəsinin kim olması vacib sayılırsa,

öz ailəsi olduqdan sonra bu məsələ qismən arxa plana keçir. Apardığımız sorğu nəticəsində məlum oldu ki, həmin dövrdə qurulan, yaşı əllidən yuxarı olan ailə başçıların ailə qurulması ilə bağlı fikirləri müasir gənclərdən xeyli fərqlənir. Beləki, müasir gənclər üçün ailə qurarkən həyat yoldaşının ali təhsilli olması və ailənin maddi təminatı və bu işdə qadın və kişinin hər ikisinin iştirakı vacib sayılırsa, üçüncü qrupa aid edilənlər

həyat yoldaşının xoşxasiyyət olması, valideynlərin məsləhətinə qulaq asması, həyat yoldaşının yaxşı ailədən olmasını önə çəkirlər. Bu amillərin qabardılması onlarla aparılan söhbətlərdən də görüldüyü kimi daha çox özləri ilə deyil, övladlarının quracağı və ya qurduğu ailələrlə bağlıdır. Aydın məsələdir ki, yaşlıların xeyli hissəsi ailə qurmaqla bağlı indiki gənclərdən fərqli düşüncələrə malikdirlər.

Cədvəl №1.3.

Yaşlı nəslin ailə qurarkən üstünlük verdikləri xüsusiyyətlər (%-lə).

Sıra Nösi	Ər və arvadın üstünlük verdikləri xüsusiyyətlər	Ər və arvadın ümumi cavabları	Kişilər	Qadınlar
1.	Həyat yoldaşının ali təhsilli olması	15,3	20,2	10,5
2.	Ailənin maddi təminatı	21,8	19,7	23,7
3.	Həyat yoldaşının yaxşı ailədən olması	15,0	13,5	16,5
4.	Zahiri görkəmin yaxşı olması	14,0	11,2	9,5
5.	Xasiyyətin yaxşı olması	18,6	16,7	20,4
6.	Həyat yoldaşının tanıdığı ailədən olması	8,9	8,2	9,6
7.	Valideynlərin məsləhət bildiyi	10,0	10,5	9,5

Cədvəldən görüldüyü kimi ailə yoldaşının xasiyyətinin yaxşı olması müəyyən qədər ailə həyatı təcrübəsi olduqdan sonra vacib keyfiyyət kimi həm qadınlar, həm də kişilər tərəfindən qeyd olunur. Görünür ailə təcrübəsinin

nəticələrinə əsaslanaraq onlar belə qənaətə gəlirlər ki, ailənin sabitliyi, rahatlığı daha çox xarakterlə bağlıdır. Qadınlar bu cəhətə kişilərə nisbətən bir qədər artıq əhəmiyyət verirlər. Bütün yaş dövrləri, eləcə də qadın və

kişilər üçün ailənin maddi təminatı birinci yerdə durur. Bununla belə, istər gənclər, istərsə də gənc ailələr maddi təminata xüsusi diqqət yetirirlərsə (36,5 %), nisbətən yaşlı nəsil bu cəhətə onlarla müqayisədə az yer verirlər (21,8 %). Bunun əvəzində həyat yoldaşının tanıdıqları ailədən, yaxşı ailədən olması vacib amil kimi götürülür.

Tədqiqata cəlb edilən digər yaş qrupu yaşlılardan ibarətdir. Bu qrupa aid edilənlər 60 yaşdan yuxarını əhatə edirdi. Bu yaşın xüsusiyyəti elədir ki, ailə üzvləri ailəni tərk etmiş, oğul və qızın öz ailələri yaranmışdır. Onların bəziləri ikilikdə (ər-arvad) qalmış, bəzilərinin ailə tərkibi dəyişmişdir. Yəni yeni nəsil olan nəvələrin əhatəsindədirlər. Onların bir qismi işləyir, böyük bir qismi isə işləmir.

Apardığımız sorğu nəticəsində məlum oldu ki, yaşlı nəsil indiki mühitdən, indiki dövrandan narazıdırlar. Narazılıqlarının xeyli hissəsi maddi çətinliklə bağlıdırsa, digər hissəsi gənclərin sözbəxşmələri ilə bağlıdır. Digər bir cəhət isə insanların birlərindən soyuduqları barədədir.

Sosial həyatda da baş verənlər onları narahat edir. Xüsusilə, torpaqların yağı tapdağı altında olması, müharibə

təhlükəsi onlarda narahatlıq doğurur.

Ailədaxili münasibətlərdə də dəyişiklik baş verir. Yaşlı ər-arvad bir-birlərinə daha çox bağlı olur, birlərinin qədrini bilirlər. İkilikdə qalan yaşlılarda isə bu, xüsusilə vacib amilə çevrilir. Yaşlılıq dövründə sanki qadınlar daha aktiv olur, kişilər isə passivləşir. Kişilər kövrəkləşir, keçmişə daha çox bağlanırlar. Övladlarından istədikləri kimi razı olmayan yaşlıların psixoloji durumu daha gərgin olur.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, mövcud reallıqları müxtəlif yaş dövrlərində insanlar fərqli şəkildə qavrayır, dərk edir və ona adekvat reaksiya verirlər. Gənclər zamanın tələblərinə asanlıqla adaptasiya olunurlarsa yaşlılar bunu qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər. Ailə münasibətləri, ailə həyatı ilə bağlı kişi və qadınların yanaşmalarında da fərqlər mövcuddur. Yaşlılar ailədə ənənəvilikə üstünlük verdikləri halda gənclər müasirlikə üstünlük verirlər. Təbii ki, gənc və yaşlı nəslin dünyagörüşü, maraqları, xarakter xüsusiyyətləri ailə qurarkən, ailədaxili münasibətləri yaradarkən öz təsirini göstərir. Bütün bu cəhətlər isə öyrənilməli, istiqamətlənməli, insanlar maarifləndirilməlidirlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi (monoqrafik tədqiqat). Bakı: Təhsil, 2008, 136 s.

2. Əliyev P.B., Əhmədov H.H. Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi. Bakı: Təhsil, 2006, 264 s.

3. Həmzəyev M.Ə. Ailədə uşaqların oyunlarına rəhbərlik. Bakı: Maarif, 1965, 66 s.
4. Алёшина Ю.Е. Цикл развития семьи. Исследования и проблемы //Вест. Моск. ун-та. Психология. Сер. 14, 1987, № 2, с. 60-72.
5. Гамаль Абдуль-Карим Абдо. Психологический анализ взаимоотношений родителей и детей в Йеменской семье. Автореф.дис... канд. пси-хол.наук. Баку, 1955, 25 с.
6. Гозман Л.Ю., Шлягина Е.И. Психологические проблемы семьи //Вопросы психологии, 1985, № 2, с.186-190.
7. Дичюс П. Развод и его причины в Литовской ССР //Человек после развода. Вильнюс, 1985, №2, с.13-20.
8. Ковалев А.Г. Воспитание характера: родителям о детях. Минск: Наро-дна асвета, 1976, 126 с.
9. Ковалев В.С. Психология современной семьи. М.: Просвещение, 1988, 208 с.

Экспериментально-психологическое исследование факторов, влияющих на взаимоотношения в семье в современный период

Абстракт

В статье отмечается, что семья как социальный институт выполняет функцию усвоения социальных норм каждым ее членом, следования им, а также контроля. В современный период функции семьи еще более расширились; на передний план выдвинулось и стало приобретать важное значение нравственно-духовное, воспитательное, эмоциональное общение. Наряду с этим, в результате экспериментально-психологического анализа можно сделать вывод, что изменения происходят и в самих внутрисемейных отношениях. Пожилые пары более привязаны друг к другу, ценят друг друга. А для одиноких пожилых пар это значительный фактор. В пожилом возрасте женщины становятся более активными, а мужчины, наоборот, пассивными. Мужчины бывают более чувствительными, более связанными с прошлым. Психологическое состояние пожилых людей становится еще более напряженным, если они неудовлетворены своими детьми.

В заключении отмечается, что если молодежь с легкостью адаптируется к требованиям времени, то пожилые воспринимают это с трудом. Есть определенные различия в подходе мужчин и женщин к семейным отношениям, к семейной жизни. Если пожилые придерживаются традиционных

принципов, то молодежь в этом плане более современна. Естественно, что мировоззрение, интересы, особенности характера молодежи и пожилых людей проявляются при создании семьи, построении внутрисемейных отношений. Все эти причины должны быть изучены, и в дальнейшем направлены на просвещение людей.

The Experimentally Psychological Researches of the Factors Influencing on the Mutual Family Relations in Modernity

Abstract

In the article it has noticed, that the family as a social institute carries out function of mastering of social norms by its each member, followings by it, and the control item. During the modern period of function of a family have even more extended; the moral-spiritual, educational, emotional dialogue it has put forward and began to get great value on the foreground. Along with it, because of the experimentally psychological analysis it is possible to draw a conclusion that changes occur in intrafamily relations too. Elderly men steams are more adhered to each other, appreciate each other. In addition, for lonely elderly pairs it is the considerable factor. In advanced age of the woman there are more active, and men, on the contrary, passive. Men are happen more sensitive, more connected with the past. The psychological status of older persons becomes even more intense, if they not satisfactory its children.

In the conclusion it has noticed, that if the youth with ease adapts for time requirements the elderly perceive it hardly. There are certain distinctions in the approach of men and women to family relations, to home life. If the elderly adhere to traditional principles, the youth in this plan is more modern. The outlook, interests is natural, features of character of youth and older persons have been show at family creation, construction of intrafamily relations. All these reasons should have been investigate, and further directed on education of people.

Məqalə GDU-nun pedaqoji fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 22 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

GENDER XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ŞƏXSİYYƏTİN ÖZÜNÜGERÇƏKLƏŞDİRMƏSİNƏ TƏSİRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Vəfa Nağıyeva

*BDU-nun gender və tətbiqi
psixologiya kafedrasının müəllimi
E_mail:gorchu@mail.ru*

Açar sözlər: *şəxsiyyət, “mən obraz”, stereotip, özünüreallaşdırma, gender xüsusiyyətləri, dəyər, sosial-mədəni, sosium*

Ключевые слова: *личность, стереотип, самореализация, гендерные особенности, ценности, социально-культурные условия, социум.*

Key words: *personality, “Me-image”, stereotype, selfrealization, gender peculiarities, values, socio-cultural, socium*

Məlumdur ki, şəxsiyyətin cins-rol davranışı, özü haqqında təsəvvürləri, eləcə də milli mentaliteti onun özünüreallaşdırmasına hərtərəfli təsir göstərir. Bununla yanaşı şəxsiyyətin pozitiv identikliyi də onun özünü təsdiqinə, özünüdərk etməyə bilməz. Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, özünüaktuallaşdırma nəinki cəmiyyətdə insan fəallığının istənilən formasını tənzimləyən, eləcə də şəxsiyyətin özü və ətrafındakı həyat haqqında perspektiv təsəvvürlərinin formalaşmasına əsaslı təsir göstərən davranışın sosial-mədəni normalarının kompleksi proqramı kimi nəzərdən keçirmək olar. Bu baxımdan fərdin sosial həyatın mədəni normalarını subyektiv assimilyasiya etməsinin nəticəsi kimi özünüdərk dərəcəsi

rindən gələn perspektiv təsəvvürlər sistemi və özünüaktuallaşdırma eyni zamanda perspektiv “Mən” – obrazının qurulmasına cavabdeh olan özünüdərk strukturlarının tənzimləyicisi kimi çıxış edir.

Hər bir cəmiyyətdə “uzun müddət toplanan və nəşləndirən – nəslə ötürülən ənənələr və davranışın milli adətlərin” formalaşdırdığı spesifik şablon və davamlı “şəxsiyyət davranışı normaları” mövcuddur. Konkret cəmiyyətdə üstünlük təşkil edən “orta” psixoloji tip “əsas etnotipik şəxsiyyət” anlayışının nümunəsi kimi çıxış edir. Baxılan şəxsiyyət özündə kompleks psixoloji xüsusiyyətlər ehtiva edir ki, onların tədqiqi bütün cəmiyyətin “etnik qadın və ya kişi stereotipi təsəvvürlərini” müəyyən etməyə imkan verir.

Əsas tələbatı uğurlu peşəkar və şəxsi özünüaktallaşdırma olan müasir təhsilli gənclər üçün təhsil motivasiyasının rəqabəti səviyyəsində yalnız bir məna verir – həqiqi mənada öz həyatının subyektı olan yetkin şəxsiyyət öz həyat vaxtının tam, uzunmüddətli təşkil və tənzim etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır [1, s.16].

Belə tənzimlənmənin mövcudluğu insana hadisələrin obyektiv ardıcılığından asılı olmayaraq həyat mərhələlərini, etaplarını fərqləndirməyə və həyata tamlıq verməyə imkan verir. İnsan gələcəkdə baş verəcək hadisələrlə keçmişdə və indi baş verən hadisələr arasındakı əlaqələri kifayət qədər aydın dərk etmədikdə “müvəqqəti səriştəsizlik” fenomeni yaranır və bu da şəxsiyyətin sositumda həyata adaptasiyası səviyyəsində mənfi təsir göstərir [2, s.38].

Uğurlu şəxsi özünüreallaşdırma nöqtəyi-nəzərindən insanın gənc yaşlarında ailə, peşə və həyat fəaliyyətinin digər sahələrində gələcəklə bağlı müəyyən təsəvvürləri olmalıdır. Bu təsəvvürlər müəyyən həyat iddiaları ilə bağlı olur və onların müəyyən reallaşdırılmasının müddətləri ilə uzlaşır.

Başqa sözlə, zaman baxımından sabit emosional əhəmiyyətli şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemi də gənclərin öz gələcəkləri barədə perspektiv təsəvvürlər sisteminin tam-

lığının ayrılmaz komponenti kimi çıxış edir.

Şəxsiyyətdə peşə, ailə və həyat fəaliyyətinin digər sahələrində perspektivləri haqqında təsəvvürlər hələ gənc yaşlarda formalaşır, müəyyən həyat iddiaları ilə bağlı olur və onların reallaşmasının müəyyən zaman müddətləri ilə uzlaşır [3, 62]. Buna görə də bir çox hallarda həyat hadisələri sırasının mədəni məzmunluluğu və xronoloji tamlığı gələcək tələbat modellərinin öyrənilən gender xüsusiyyətlərini determinə etməsi sayəsində mümkün olur.

Bu o deməkdir ki, insan peşəkar və şəxsi özünüreallaşdırmaya nail olmaq üçün hələ gənclikdə öz “Mən”inin subyektiv tamlığının formalaşması problemini həll etməlidir. Bu isə şəxsiyyətin öz perspektivi haqqında təsəvvürlərinin emosional – dəyər və dəyər – motivasiya aspektlərinin dərk olunmuş məzmun vahidliyinə nail olmasında təzahür edir.

Buna görə də uğurlu peşəkar - şəxsi özünüreallaşdırma hallarında həyat perspektivi proqram sositumda identiklik tendensiyası ilə yanaşı şəxsi özünüayırma tendensiyası şəklində həmin sositumun mədəni və mənəvi dəyərlərinin assimilyasiyasını, yəni bu dəyərlərin assimilyasiya və yenidən mənalandırılmasının nəticələrini özündə ehtiva etməlidir. Bu zaman assimilyasiya dedikdə mental şərtlən-

miş gender rollarının mədəni təkamülü nəzərdə tutulur.

Bütün bunlar o deməkdir ki, normativli islam cəmiyyətinə nisbətə solumun ənənələri, adətləri və normaları ilə mədəni ziddiyyət aspektində relyof olan gender təkamülü daha təlyefdir və gələcək təlabat təsəvvürlərinin strukturunda şübhəsiz ki, şagirdlərin və gənclərdə şəxsiyyətdaxili konfliktlər şəkildə dərin və ağır psixoloji ziddiyyətləri mövcud olaçaqdır. Bu halda şəxsiyyətdaxili konflikt oğlan və qızların şəxsi özünü-reallaşdırmasının qiymətləndirilməsinin mental və sosial-psixoloji meyarlarının üst-üstə düşmədiyi hallarda onların öz gələcəkləri haqqında perspektiv təsəvvürlərinin ziddiyyətinin göstəricisi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Tədqiqatlar (4,5,6)göstərir ki, dəyər oriyentasiyaları, gender rolları və onlardan doğan həyat məqsədləri, affiliasiya və nailiyyət motivasiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi şəxsiyyətin öz gələcəyi ilə bağlı subyektiv təsəvvürlərinin ardıcıl formalaşan komponentləri kimi bir sıra mühüm həyatı suallara cavab verməyə imkan verir: nailiyyət əldə etmək üçün səyləri hansı həyat sahələrinə cəmləşdirmək lazımdır, hansı mərhələdə və konkret olaraq nəyə nail olmaq lazımdır, qarşıya qoyulmuş məqsədlər hansı vasitələrlə və hansı müddətə reallaşmalıdır, şəxsi özünüaktuallaşdırmanın

fərdi təlabatları ilə cəmiyyətdə davranışın sərt mədəni determinasiya olunmuş rol modelləri necə uyğunlaşdırılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanın öz gələcəyi ilə bağlı təsəvvürlərinin tam formalaşmaması onun dəyər oriyentasiyalarının zəif formalaşmış iyerarxiyasında (hansı ki, bu zaman insan daha əhəmiyyətli həyat fəaliyyəti sahəsini seçə bilmir) [4], eləcə də hər bir mədəniyyətin subyektin rol identifikasiyasında çıxış edərək irəli sürdüyü sosial gözləmələrə münasibətdə həyat perspektivlərinin natamam konkretləşməsində və şəxsi qeyri-adekvatlıqda təzahür edir [5,s.56].

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki [6], özünüqiymətləndirmə, “Mən” – obraz, davranışa lokus – nəzarət, affiliasiya və nailiyyət motivasiyasının qarşılıqlı əlaqəsi, şəxsiyyətin dəyər - təlabat kompleksi kimi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin formalaşması üçün zaman, məzmun və mütləq gender uzlaşması mövcuddur Buna görə də şəxsiyyətin gələcək təlabat haqqında təsəvvürlər sistemi şəkildə effektiv olaraq müəyyən perspektiv həyat planı qurması əhəmiyyətli dərəcədə fəaliyyət prosesinin özünün məzmun və motivation strukturlarının differensasiya və eyni zamanda uyğunluğu səviyyəsi ilə müəyyənləşir.

Geniş mənada bu, oğlan və qızların fəaliyyətin açar motiv – tənzim-

ləyiciləri arasında müəyyən qarşılıqlı əlaqə şəklində konkret nəticəyə nail olmağa ustanovkasında təzahür edir: eyni zamanda mental şərtlənmiş gender rollarının müvafiqliyinə oriyentasiya və müasir cəmiyyətin mədəni və mənəvi dəyərlərinə nail olmağa motivasiya (həyat planları və ətrafdakılardan gözləmələrdə və cəmiyyətin mental stereotiplərində konformizm və asılılıq; gedonistik təlabatların (karyera, maddi dəyərlər, rahatlıq) ödənilməsinə yönəliş; rəsmi olaraq (ailə statusuna yiyələnmə və s.), yəni ümumilikdə affiliasiya motivasiyası və özünüaktuallaşdırma motivasiyası, bu da peşə və təhsil uğurlarına nail olmağa və uğursuzluqdan qaçmağa səy deməkdir.

Deyilənləri şəxsi özünüaktuallaşdırma prosesinin mədəni şərtlənməsi mövqeyindən ümumiləşdirsək, gənclərin sosial-psixoloji transperspektivlərinin müvəffəqiyyətini qiymətləndirən müəyyən gender komponentlərini fərqləndirmək olar. Bu gender komponentləri gələcək təlabat modelinin struktur elementləridir və milli mentalitetin gənclərin öz gələcəkləri haqqında təsəvvürlərinin gender xüsusiyyətlərinə və onların şəxsi özünüreallaşdırmasının müvəffəqiyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi zamanı diaqnostik indikatorlar kimi nəzərdən keçirilir:

Cəmiyyətin mədəni və mənəvi ənənələrinə və gender rollarının möhkəmlənmiş xüsusiyyətlərinə münasibətdə həyat perspektivlərinin reallığı səviyyəsi;

Öz gələcəyi haqqında təsəvvürlərinin məzmun differensasiyası;

Gənclərin öz gələcəkləri barədə təsəvvürlərinin müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsinin etnomental, gender və müasir sosial-psixoloji meyarlarının uyğun gəlməsi;

“Sosial Mən” və “Peşəkar Mən” təsəvvürlərinin cəmiyyətin mədəni-etik normalarında möhkəmlənən gender rollarına müvafiq olması;

Transzaman perspektivində gələcək təlabat modellərinin sosial-məişət, peşəkar, dəyər-motivasion və gender komponentlərinin semantik uzlaşması (“Mən dünən”, “Mən bu gün” və “Mən sabah” obrazlarının uyğunluğu);

Təhsil və peşəkar fəaliyyətin transzaman perspektivləri mövqeyindən şəxsiyyətin istiqamətinin semantik vahidliyi;

Cəmiyyətə sosial-peşəkar inteqrasiya mövqeyindən gələcəkdə öz gender rolları haqqında mental identik təsəvvürlər;

Şəxsiyyətin transzaman aspektində sabit və uzlaşmış şəxsiyyətlərəsi emosional – kommunikativ əlaqələr sistemi;

Şəxsiyyətin peşəkar və sosial özünüaktuallaşdırma prosesində iştirak

edən dəyərlər sistemi, motivlər, davranışın əxlaqi-etik və sosial prioritetlərinin transzaman nisbətində uzlaşmış mövcudluğu;

Şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırma prosesində davranışın dəyər-motivasion komponentlərinin etnomental möhkəmlənmiş gender rollarının strukturundan doğan dəyər və prioritetlərə uyğun gəlməsi;

Öz xalqına xas olan etnomental dəyərləri baxımından şəxsiyyətin öz perspektivi haqqında təsəvvürlərinin məzmununun gender uzlaşmasının göstəricisi kimi dərin şəxsiyyətdaxili konfliktlər sisteminin olmaması (gələcək təlabat modelinin psixoloji balanslaşması).

Beləliklə, belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, şəxsiyyətin öz gələcək peşəkar həyatı ilə bağlı dəyər-məna perspektiv təsəvvürləri sistemi həmişə öz gender rolu haqqında subyektiv əhəmiyyətli və müxtəlif şəxsiyyət strukturlarında əks olunan təsəvvürlərlə insan həya-

tının etnomental şərtlənmiş dəyərləri haqqında təsəvvürlərinin sistemli məna əlaqələrinə integrasiyası ilə bağlıdır. Bu zaman müəyyən etnomental məna strukturları şəxsiyyət tərəfindən dərk olunmaya bilər. Bu halda onlar, perspektiv həyat adaptasiyası kontekstində subyektin əşyalar və hadisələr aləmi ilə qarşılıqlı əlaqəsinin fərdi gender və sosiomədəni xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək subyektin xarici aləm obyektləri ilə əlaqə formalarının məna, əşyavi və davranış aspektlərini fərqləndirən mental məna dispozişiyaları şəklini alır. Şəxsiyyət subyektiv əhəmiyyətli məna münasibətlərini sabit şəxsiyyət strukturlarına çevirən özünəməxsus psixoloji “istiqamət dəyişən şüa” kimi nəzərdən keçirilə bilər ki, bu da etnosların fəaliyyət göstərməsi və inkişafı səviyyəsində kütləvi etnik şüurun normativ gender və sosiomədəni ustanovkalarını əks etdirən etnomental məna dispozişiyası kimi nəzərdən keçirilir.

Ədəbiyyat:

1. Бромлей Ю.В. Этнос и этногамия. М.: Политиздат, 1969, № 6, с.251
2. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: Renessans, 2001, 374 s.
3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991, 299 с.
4. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. М.: 1984, 148 с.
5. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М.: Педагогика, 1986, 79 с.
6. Абульханова-Славская К.А. О субъекте психической деятельности. – М.: Наука, 1973, с.54-68.
7. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətinin inkişafının etnopsixoloji problemləri. Bakı: Az.Qu, 1985, 140 s.
8. Bayramova E., Şabanov Z. Yeniləşən cəmiyyətdə gender mədəniyyəti / Gender və mədəniyyət. Bakı: Adiloğlu, 2003, 47-51 s.

**Вопросы влияния гендерных особенностей
на самореализацию личности**

Абстракт

В статье основное внимание уделено вопросам влияния гендерных особенностей на процесс самореализации личности. Здесь систематизированы исследования, проводившиеся в данной области в разное время, определены методологические основы подхода к проблеме. Гендерологические особенности, наряду с влиянием на самореализацию личности, определяют также ее ценностные компоненты и, таким образом, играют роль установки для формирования собственных взглядов. Самореализация современной образованной молодежи трансформируется исключительно в сфере их профессиональной деятельности, где они таким путем актуализируются. В заключении делается вывод, что личность должна рассматриваться как своеобразный психологический «переменный луч», превращающий субъективно значимые отношения в постоянную личностную структуру. Это, в свою очередь, делает необходимым формирование этно-ментально значимой диспозиции, отражающей нормативные гендерные и социально-культурные установки этнического сознания.

**The questions influencing gender peculiarities
to selfrealization of a person**

Abstract

Here is being dealt with the question of influencing of gender peculiarities of a person to selfrealization. The author is systemalizing the researches done before, determines some methodological basis of the approaches to the problem. For him genderological peculiarities of the influence to selfrealization, determines its valuable components and plays the role of establishing in formation of notion of a young man about himself. The author supposes that the activity of youth having got contemporary education and main necessity of whom are the successful professional and personal selfactualization are being transformed only to the professional sphere and in this way they become more selfactualizing ones. In the end the author is becoming to such a conclusion that the personality must be considered as a specific psychological «ray», changing direction and transforming sense relation with the subjective importance to the stable personal structure. And all these make necessary the formation of the ethnomental sense disposition attracting some normative gender and sociocultural arrangement of the ethnic selfconsciousness.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7).

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya elmləri doktoru, professor

Məqalə 15 iyul 2011- ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur.

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFINA GENDER YANAŞMAININ İDEYA VƏ PRİNSİPLƏRİ

Davud Namaz

*BDU-nun Psixologiya
kafedrasının doktorantı*

E-mail: davudnamaz@mail.ru

Açar sözlər: *səxsiyyət, inkişaf, gender yanaşması, nəzəri mülahizələr.*

Ключевые слова: *личность, развитие, гендерный подход, теоретические положения.*

Key words: *the person, development, the gender approach, theoretical theses.*

Məlumdur ki, gender-şəxsiyyətin baza xüsusiyyətlərindən bir olub, insanın psixoloji və sosial inkişafı ilə şərtlənmişdir. Şəxsiyyətin inkişafına genderoloji yanaşmanın ideya və prinsipləri gender fenomeninin çoxaspektli strukturunda öz əksini tapmışdır. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, gender fenomeninin çox aspektli strukturu dörd əsas qrup səciyyəsi ilə şərtlənir. D.Mayers onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Bioloji cins;
2. Gender stereotipləri;
3. Gender normaları;
4. Gender identikliyi (1, s.257).

Şəxsiyyətin inkişafına genderoloji yanaşmanın ideya və prinsiplərindən danışarkən sosializasiya prosesindən danışmamaq olmaz.

Sosializasiya prosesinin vacib elementlərindən biri cins-rol sosia-

lizasiyasıdır. Bu proses özündə psixoloji cinsi və cins-rol differensasiyasını əks etdirir. Fərdin fəaliyyətinin, statuslarının, hüquq və vəzifələrinin cinsə məxsusluğundan asılılığının differensasiyası «gender rolu» kateqoriyasına aid edilir. Sosial və normativ gender rolları müəyyən sosial gözləmələri özündə əks etdirir və davranışda təzahür edir.

Gender rolunun inkişafı ана бятниндян başlayır. Mayalanmış hüceyrə XY xromosoma malikdirsə, körpə genetik erkəyə çevrilir; XX xromosom nümunəsi genetik diş varlığının dünyaya gəlməsi ilə nəticələnir. Y xromosomları olmadan genetik erkək təsəvvür edilə bilməz. Bəzən, bu göstərilən yoldan sapmalar da müşahidə edilir, bu da yalnız bir X xromosomu olan qadınlar ((Turner sindromu), yaxud iki Xs və bir Y xromosomu olan kişilər kimi (Klinefelter sindromu)

bir çox sindromlarla sonuclana bilər. Vaxtaşırı olaraq, bu sindromlar müəyyən idraki və fiziki qüsurlar formasında üzə çıxır.

Təqribən altı həftəlik hamiləlik dövründə testosteron hormonu hüceyrələrin erkək daxili orqanlarda inkişafına təkan verir; başqa şəkildə deyilərsə, orqanlar qadının törədici sisteminin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Sonra, təqribən üç və ya dörd ay ərzində zəhəri cinsiyyət orqanları formalaşır. Məhz ana bətnində inkişaf dövründə kişi və qadının hormonlarına “bulaşmış” beyin “qadın”, yaxud “kişi” beyni kimi seçilib fərqlənə bilər (məsələn, qadın beynləri daha simmetrik olur və bu biçimdə formalaşır), ancaq bu tədqiqatın xeyli hissəsi heç bir əhəmiyyətli nəticə verməmişdir.

Ana bətnindəki cinsi diferensiasiya doğuşda kulminasiya nöqtəsinə çatır. “Oğlan oldu”, yaxud “qız oldu!” kimi nidalar eşidiləndə sossiallaşmanın bütün zənciri işə düşür. Etiraf etmək lazımdır ki, ana bətnində inkişafın yolunda çox əhəmiyyətli kənara çıxmalar ola bilər. Artıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi xromosom anormallıqları ilə bərabər, qadınların erkək hormonları (androjenlər) ilə çulğashanda ana bətnindəki inkişaf dövründə müxtəlif instansiyalar və erkək cinsi hüceyrələrin kişi hormonlarının funksiyasının differensiallaşması yönündə hissiz vəziyyəti

mövcuddur. Hər iki situasiya uşağın şübhəli cinsi orqanlarla doğulmasına gətirib çıxarır. Belə vəziyyətlərdə valideynlər çətin və əzablı vəziyyətlərlə rastlaşırlar: vəziyyəti cərrahi yolları islah etmək lazımdır, yoxsa körpəni qadın və ya kişi kimi böyütmək lazımdır.

İki yaşdan altı yaşa qədər müddət gender rollarının inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu yaşlarda uşaqlar cinsləri haqqında məlumata malik olurlar. Bu məqamlarda “mən oğlanam”, yaxud “mən qızam” deməkdən qabaq ətrafındakı münasibət və hadisələri müəyyən üslub biçimində görüb tanımaqdan başlayır.

Z.Freydin (3) psixoanalitik nəzəriyyəsində psixoloji-cinsi inkişafın üçüncü mərhələsində oğlan uşağı Edip böhranı ilə üz-üzə gəlir, bu vaxt onun ürəyindəki, varlığında anasına və atasına yönəlik bəslədiyi arzuların öhdəsindən gəldiyi vaxtdır. Freyd qızların atalarına yönəlik arzularını oxşar proses kimi təsvir və təsdiq edir (Elektra kompleksi). Bir sıra müasir psixoloqların ümumən bu nəzəriyyə ilə razılaşmadığına baxmayaraq, Freyd genderin və gender rolu ilə bağlı davranışların uşaqlıqda fərqləndiyini nəzərə çarpdırır.

Hansı gender rolunun nəzəri izahından istifadə ediləcəyindən asılı olmayaraq, bu ideya və davranışların erkən əldə edilməsi stereotip gənclərə

uyğun gəlir və onların fəaliyyətlərini stimullaşdırır(3).

Uşağın cinsinin onun hərtərəfli inkişafında rolu nə qədər əhəmiyyətlidir? Cavab görünür, belə ola bilər: “çox əhəmiyyətlidir!” Valideynlərin öz uşaqları haqqında aldıkları birinci hissəsi onun cinsinə aiddir və övladlarının dünyaya gəldiyini qürurla xəbər verən yeni valideynlərin “övladınız oğlandır, yoxsa qızıdır” sualı da ilk növbədə verilən sualdır. Həqiqətən də, cins göstəricisinin nəticəsi normal olaraq qəfil peyda olma anlamına gəlir. Xəstəxananın doğuş şöbəsində və ya uşaq palatasında valideynlər bir qayda olaraq öz balalarını “pələngim” deyər çağırırlar və onlar uşaqların güclü qışqırığını, ayaq atma və əldən yapışmalarını da bu yolla şərh edirlər. Bundan fərqli olaraq, qız uşaqlarına “şəkərim”, “konfetim” deyər müraciət edir və onları məftunedici şəkildə təsvir edirlər. Dünyaya yeni gəlmiş uşaq onun cinsini bildirən adla sevilənir və bir çox qəribə cəmiyyətlərində uşaqlar dərhal ya mavi, ya da çəhrayı tənqli paltarlarla bəzədilirlər. Mavis Hetherington və Ross Parke uşağın inkişafı ilə bağlı “müşahidəçilərin oğlan, yoxsa qız uşağını gözlədiklərini bilmək istəmədikləri” psixoloqun çətin vəziyyətini təsvir edirlər”. Hətta həyatın ilk bir neçə günündə bəzi qız uşaqları laboratoriyaya saçlarına bağlanmış, yaxud ba-

laca tüksüz başlarına bağlanmış lentlə aparırlar... Uşaqların anasından övladlarının əyninə kombinezon geyindirməklə cinsin gizlədilməsinə daha bir cəhd edildikdə, qızlara çəhrayı, oğlan uşaqlarına isə mavi kombinezon geyindirirlər.

Hətta erkən uşaqlıq dövründə onların adları, geyimləri, uşaqlara “xoş gəldin” mesajları və onların otaqlarının bəzədilməsi oğlan, yaxud qız formasına uyğun təşkil edilir.

Marilyn Stern və Katherine H.Karakerə uyğun olaraq, yaşlılar eyni körpəni o zaman həm güclü, həm də cəsarətli hesab edirlər ki, o, oğlan uşağı olsun. Bu körpəni o zaman həm incə, həm də zərif adlandırırlar ki, bu qız uşağı olsun.

Bu və digər yollarda genderin rolunun sosiallaşması daha erkən yaşlardan başlayaraq formalaşmaya başlayır.

İki yaşıdan altı yaşa qədər müddət gender rollarının inkişafında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu yaşlarda uşaqlar cinsləri haqqında məlumata malik olurlar, bu məqamlarda “mən oğlanam”, yaxud “mən qızam” deməzdən qabaq ətrafındakı münasibət və hadisələri müəyyən üslub biçimində görüb tanımaqdan başlayır. Bu illər ərzində genderin rolunun inkişafının mərkəzi mövqe tutmasına görə ki, sosial və şəxsiyyətin inkişafı və müəyyən təkamül prosesindən keç-

məsini çevrələyən əksər nəzəriyyələr erkən uşaqlıq dövrünə parlaq işıq salır. Məsələn, Ziqmund Freydin psixanalitik nəzəriyyəsində psixocinsi inkişafın üçüncü mərhələsində oğlan uşağı Edip böhranı ilə üz-üzə gəlir, bu vaxt onun ürəyindəki, varlığında anasına və atasına yönəlik bəslədiyi arzuların öhdəsindən gəldiyi vaxtdır. Z. Freyd qızların atalarına yönəlmiş arzuları oxşar proses kimi təsvir və təsdiq edir (Elektra kompleksi).

Bir sıra müasir psixoloqların ümumən bu nəzəriyyə ilə razılaşmadıqlarına baxmayaraq, Z. Freyd genderin və gender rolu ilə bağlı davranışların uşaqlarda fərqləndiyini nəzərə cərpdirir.

Eleanor Maccoby 1998-ci ildə qələmə aldığı «İki cins» adlı kitabında bu ayrılmanın qızların inandırma və təsir göstərmə məqsədi ilə dillərinə çox da etibar etmədikləri enerjili və fəal oğlan yoldaşlarından qaçmaga çalışırlar.

Oğlanlardan ibarət olan qrup qasın iynin gələ bilmədiyi tam nizamlı qayda qanun içində yaşamaga və nəfəs almaga üstünlük verir.

Erik H. Erikson hesab edir ki, yeniyetməlik eyniyyət hissinin inkişafında mühüm dönüş nöqtəsini bildirir. Bu illərdə müşahidə edilən bütün fiziki, sosial və idraki dəyişikliklər “Mən kiməm?” kimi özünü, öz qəlbini axtarma ehtirasları ön plana

keçir. Belə bir qeyri-müəyyənlik və təhlükəlilik daha sonralar hər hansı şəxsin gender roluna güclü təsir buraxa bilər(3).

Belə bir faktı etiraf etmək diqqətlə layiqdir ki, gender rolalarının inkişafında oğlan və qızların müxtəlif və fərqli yol keçmələrinə baxmayaraq, bəşəriyyətin fundamental ölçüləri və insani parametrləri fərqlilikdən çox oxşarlığa əsaslanır.

Mavis Hetherington və Ross Parke uşğın inkişafı ilə bağlı “müşahidəçilərin oğlan, yoxsa qız uşağını gözlediklərini bilmək istəmədikləri” psixoloqun çətin vəziyyətini təsvir edirlər”. Hətta həyatın ilk bir neçə günündə bəzi qız uşaqları laboratoriyaya saçlarına bağlanmış, yaxud balaca tüksüz başlarına bağlanmış lentlə aparırlar. Uşaqların anasının övladlarının əyninə kombinzon geyindirməklə cinsin gizlədilməsinə daha bir cəhd edildikdə, qızlara cəhrayı, oğlan uşaqlarına isə mavi kombinzon geyindirirlər.

Cinsi təqdimat valideynlərin uşaqlarını “cinsinə uyğun” paltarla, oyuncaq və saç düzümü ilə bəzədikdə ilk il ərzində davam edir. Bundan başqa, onlar bir qayda olaraq özlərindən yaşca böyük qardaş və bacələrinə fərqli reaksiya göstərirlər. Aydındır ki, cins vaxtaşırı olaraq digər insanların uşağa necə reaksiya verəcəyini müəyyənləşdirən çox vacib bir atributdur.

Bunlara əsasən demək olar ki, gender sosiallaşması və gender haqqında təsəvvürlər yaş artdıqca dəyişir, yeniləşir və daha mükəmməl xarakter daşıyır. Deməli gender sosiallaşmasının istiqamətləri ümumiilikdə şəxsiyyətin inkişaf istiqamətləri ilə identikdir və gender yanaşmasını əsas götürərkən şəxsiyyətin inkişaf istiqamətlərini təhlil etmək zəruridir. Doğrudur cinsi inkişaf özünəməxsus inkişaf istiqamətlərinə malik olsa da, psixologiyada şəxsiyyətin inkişafında qadının və kişinin inkişafının fərqli məqamlarını bir o qədər də fərqləndirmirlər.

Azərbaycan psixoloqu Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə göstərirlər ki, «Cinsi dimorfizmin-cinslərin arasındakı morfoloji, fizioloji və psixoloji şərtlərin formalaşması zəminində oğlan və qızlarda cinsi xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Onlar insanların ümumi somatik xarakteristikasından tutmuş motivasiya sahəsinə qədər müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir (4, s.354).

Təbii ki, cinsi xüsusiyyətlər uşaqların yaş xüsusiyyətləri ilə vəhdətdə təzahür edir. Bu baxımdan tərbiyə praktikasında onları bir-birindən fərqləndirmək heç də asan deyildir. Şəxsiyyətini inkişaf xüsusiyyətləri kimi yaş xüsusiyyətləri də müəyyən yaşlı uşaqların hamısı üçün eyni dərəcədə səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdir.

Cinsi xüsusiyyətlər isə dixotomik xarakter daşıyır, onlar ya oğlanlar, ya

da qızlar üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər kimi özünü göstərir. Bu isə o deməkdir ki, yaş xüsusiyyətləri cinsi xüsusiyyətlərin təzahürünə təsir göstərdiyi kimi özünü göstərir (4, s.354).

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edib demək olar ki, uşaqlar tərəfindən cinsi məxsusluğun geri dönməzliyi 6-7 yaşlarında bütünlüklə dərk olunur, davranışda və yönəlişlikdə cinsi differensasiyanın artması müşahidə olunur.

Yaşlı adamın gender təsəvvürləri və ya identikliyi özündə mürəkkəb struktura malik sistem kimi özünü göstərir. Buraya onun cinsi özünəməxsusluğu, seksual yönəlişliyi, «seksual senariləri», gender stereotipləri və gender üstünlükləri aiddir (5, s.564).

Ş.Bernini fikrincə əksər sosial rollar ya kişilərə tərəfindən, ya da qadınlar tərəfindən yerinə yetirilir və hələ erkən yaş dövrlərində öz ünsiyyətlərini öz cinsinə məxsus şəxslərlə məhdudlaşdırmağa səy göstərirlər (6, s.223).

Təbii ki, bunlarla razılaşmamaq olmaz. Ona görə ki, biz özümüzü qadın və ya kişi kimi eyniləşdirərkən gender baxışları əsasında özümüzdə özümüzlə məxsus qiymətləndirmə sistemi və identiklik yaradırıq. Bizdə öz gender təsəvvürlərimizə əsaslan motivasiya sahəsi yaranır və biz müəyyən fəaliyyətə məhz həmin təsəvvürlərin əsasında təhrik olunuruq.

Məhz bundan sonra müxtəlif qrup-daxili və qrupxarici proseslər yaranmağa başlayır və insanların davranışını müəyyən stereotiplər əsasında formalaşdıran sistem ortaya çıxır.

Bütün bunlara əsasən demək olar ki, məhz gender stereotipləri hər hansı rolun sxemini gerçəkləşdirir və bizim gender haqqında möhkəmlənmiş təsəvvürlərimiz bizə hər hansı davranış nümunəsinin belə deyil, məhz bu cür olmasını xatırladır.

Sanki gender sxemləri, hər bir halda daxil olan informasiyanı məhz mövcud stereotiplər əsasında təhlil etməyə və idarə etməyə hazırlıq vəziyyətində olur ki, bu da davranışın sonrakı gedişini istiqamətləndirir. Məhz buna görə də biz həmişə cəmiyyətdə gender fərqləri haqqında danışır və onların möhkəmlənmiş stereotip olduğunu şəxsiz qəbul edirik.

Gender tədqiqatları birinci növbədə cinsin sosial, psixoloji və sosial-mədəni xüsusiyyətlərin prizmasından öyrənilməlidir. Əlbəttə, iqtisadiyyat, siyasət və sosial mühit də burada nəzərə alınır. Hərçənd «gender tədqiqatları» anlayışı bizdə nə elmdə, nə də ictimai həyatda özünə yer tapmamışdırsa da, o öz predmetinə görə fəlsəfi və sosioloji tədqiqatlara daha yaxındır. Bu baxımdan qadın hərəkətlərinin inkişafının və qadınların vəziyyətinin sosial-fəlsəfi aspektinin öyrənilməsini xüsusi qeyd etmək olar.

Lakin bu tədqiqatların nəzərə çarpacaq fərqləri də vardır.

Belə ki, qadınların sosial həyatında, davranışında və digər hallarda psixoloji faktorların rolu bir vaxtlar qiymətləndirilməmiş, ən nəhayət, qadınların vəziyyətinin tərbiyəvi-tədrisi funksiyalarının öyrənilməsi ilə tamamilə məşğul olunmamışdır. Bununla əlaqədar bir neçə məqamı qeyd etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Əvvəla, yalnız XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq psixoloqlar və sosioloqlar bu məsələlərin öyrənilməsinə diqqəti artırdılar. Onlar «qadın hakimiyyət və siyasətdə», «qadın və bazar», «qadın davranışının psixologiyası» və s. tədqiqatlar aparmaga başladılar.

Əgər əvvəllər qadınlar bir əməkçi, ən yaxşı halda bir ana, uşaqların tərbiyəçisi kimi tədqiq olunurdusa, son zamanlar tədricən qadınların vəziyyətinin, onun cəmiyyətdə sosioloji rolunun və psixoloji xüsusiyyətlərinin bütün müxtəlifliyi ilə sosioloji analizə keçilir.

İkincisi, həm İran İslam Respublikasında, həm Azərbaycan Respublikasında, həm də xaricdə «qadın məsələsinin» məzmunu nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişmişdir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə qadınlar böyük nailiyyətlər qazanmış, onlar ictimaiyyət tərəfindən sosial-iqtisadi və siyasi hüquqlarının tanınmasına, analığın və

uşaqların müdafiəsinə nail olmuşlar. Eyni zamanda qadınların dövlət idarəetmə sistemində, istehsalatda maraqlarını, namusunu, mənliliyini qoruyan qanunların və inzibati qaydaların da qəbul edilməsinə nail olmuşlar. İndi «qadın məsələsinin» qoyuluşunun və həlli yollarının ağırlıq mərkəzi, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi inkişafının vəzifə və imkanları ilə təyin olunan qadın statusunun artması tərəfə daha çox meyl edir. Belə ki, gender tədqiqatları cinsin birinci-bioloji aspektindən fərqlənərək, onun digər aspektlərinin də araşdırılmasını məqsəduyğun sayır. Son nəticə belədir ki, gender psixoloji keyfiyyətləri davranış modelini, fəaliyyət növlərini, qadın və kişinin peşəsini sosial mədəni, psixoloji aspektdə öyrənir. İdeoloji baxımdan da «qadın məsələsi» özünün birölcülülüyünü itirib, müxtəlifözlü olmuşdur.

Əsas problem-ölkənin inkişaf yolları - cəmiyyəti bütünlükdə təbəqələndirdiyi kimi, qadınlar arasında da ayrı seçkiliyə səbəb olmuşdur. Qadınları yalnız ümumi maraqlar: təhsil, səhiyyəyə və qadın əməyinə dövlət himayəsi, işləyən qadınlara sosial zəmanətlər və nəhayət, uşaqların saxlanması, tərbiyə olunması üçün lazımi şəraitin yaradılması kimi problemlər birləşdirir. Digər tərəfdən qadınlar bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə işsizlikdən, cəmiyyətdə so-

sial və maddi cəhətdən təbəqələşmədən, istehsal sahələrindən kənarlaşdırılmaqdan ilk növbədə əziyyət çəkir.

Bu səbəbdən qadınlar iş yerini itirmək qorxusu altında, yüksək və zəmanətli əmək haqqı verilən, lakin fiziki cəhətdən ağır işlərdə çalışmaq məcburiyyətində qalırlar.

Oz növbəsində bu dəyişikliklər qadınların siyasiləşməsinin, sosial etirazını həyata keçirilməsində iştirakının, partiyaların və ictimai hərəkatların müxtəlif kütləvi birliklərin tərkibində fəaliyyət göstərməsinin labüdlüyünə şərait yaradırdı ki, bu da cəmiyyətin inkişafının keçid və dönüş dövrləri üçün xarakterik xüsusiyyətlərdir.

Üçüncüsü, qadının cəmiyyətin inkişafındakı sosial rolunun fəlsəfi-sosioloji analizinə iki müxtəlif baxış mövcuddur. Onlardan biri qadınlara sosial-demokratik qrup kimi, o birisi isə müəyyən olunmuş sosial statusa malik, öz spesifik demografik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən iri birlik, nadir sosial qrup kimi baxırlar. İkinci variant daha çox qəbul oluna biləndir. Çünki qadınlar real mövcud olan, empirik qeydə alınan nisbətən tam və sabit sosial qrupdur. Onlar sosial və siyasi proseslərdə istehsal sahələrində, mədəniyyətdə və insan həyatına xas olan digər sahələrdə fəaliyyət göstərirlər.

XX əsrin tarixi (əsasən son dövr-

lərə aid) «qadın-siyasətin obyektidir» tezisinin dardüşüncəliliyini, hətta sosial və mənəvi cəhətdən tam dəyərsiz olduğunu sübut edir. Əksinə, qadınlar praktiki olaraq tam azadlığa çıxmamış sosial qüvvə, onun subyektı kimi son dövrlərdə fəaliyyətlərini artırmışlar. Bu qüvvə tarixin gedişinə təsir edə bilər, müxtəlif vasitələrlə müdaxilə edir, cəmiyyətin tərəqqisini sürətləndirir və ya ləngidir, münaqişələrin yaranmasına və ya onların həllinə şərait yaradır və qarşısını alır.

Dördüncüsü, dünya tarixindən məlumdur ki, bir sıra iri siyasi və sosial-iqtisadi böhranlar dövründə qadınlar ictimai hərəkətlərin yaranmasının təşəbbüskarları, bəzən də liderləri rolunda iştirak etmişlər. Bu zaman onlar nəinki «güclü cinsi» təkrar etməmiş, hətta kişilərə, onların əxlaqına, dünyagörüşünə və s. təsir etmişlər.

Siyacətin subyektı kimi, qadınlar özlərinin sərt olmayan strukturlu özünü təşkil formalarını (formal və qeyri-formal) yaradırlar. Bu təşkilatlarda ümumi maraq dairəsi olan qadınlar ya az müddətə və ya uzun müddətə birləşirlər. Bununla əlaqədar hətta elmi ədəbiyyatda eyniləşdirilən «qadın məsələsi» və «qadın hərəkəti» kateqoriyalarının biri-birindən fərqləndirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Beşincisi, feminizmi ya nəzəriyyə kimi, ya da qadınların ictimai həyatda

kişilərlə bərabər hüquqluluq uğrunda və hüquq pozuntularına qarşı qadın hərəkəti kimi şərh etməyə cəhd etmişlər. Lakin həmişə olduğu kimi həqiqət müxtəlif fikirlərin birləşdiyi nöqtədə meydana çıxır. Beləliklə, feminizm-həm qadın hərəkətinin nəzəriyyəsi, həm də istər beynəlxalq miqyasda, istərsə də onların milli və tarixi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ayrı-ayrı ölkələrdə olan və ya inkişaf edən qadın hərəkətinin özüdür. Açıqını demək lazımdır ki, lap son dövrlərə qədər feminizm nə psixoloji, nə də sosial-psixoloji mövqedən ciddi araşdırılmamışdır.

Dünyada qadın və kişilərin sosial xarakteristikalarının nəzərə çarpan müxtəlifliyi və bioloji xarakteristikalarının oxşarlığı belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, bioloji cins insanların sosial rollarının fərqlərinin izahı ola bilməz. Beləliklə, gender anlayışı meydana çıxarıldı. Gender anlayışı, bioloji cinsindən asılı olaraq, insanlara cəmiyyət tərəfindən təlqin edilənlər sosial və mədəni normaların məcmusunu ifadə edir. Qadın və kişilərin psixoloji xüsusiyyətlərini, davranış modellərini, peşə və fəaliyyətinin növlərini müəyyən edən bioloji cins deyil sosial-mədəni qaydalardır. Beləliklə verilmiş informasiyaları ümumləşdir-sək belə qənatə gələ bilərik ki, cəmiyyətdə kişi və ya qadın olmaq yalnız bu və ya digər anatomik xüs-

siyyətlərə sahib olmaq deyil, həm də cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş bu və ya digər gender rolunu icra etmək deməkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə şəxsiyyətin inkişafına gender yanaşmasının əsas ideyaları haqqında elmi-psixoloji fikirlər təhlil olunmuş, gender yanaşmasının əsas metodoloji məsələ-

ləri haqqında müddəalar sistemləşdirilmişdir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən əldə olunmuş nəticələr təlim və tərbiyə prosesində istifadə edilə, şəxsiyyət psixologiyası üzrə mühazirə kurslarında faydalanmaq, eləcə də psixoterapevtik tədbirlərdə istifadə etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. Кон И.С. Половые различия и дифференциация социальных ролей. М.: 2009, 802 с..

2. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: 2003, 540 s.

3. www.koob.ru/freud_zig

4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı: Qapp, Poliqraf korporasiysı, 2003, 365s.

5. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.

6. Берн Ш. Гендерная психология. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007, 320 с.

7. Джеймс Ф.Л. Самоисполняющееся пророчество: гендер с социально-психологической точки зрения. СПб.: Питер, 2001, 161 с..

8. Клецина И.С. Самореализация и гендерные стереотипы. СПб.: СПбГУ, 1998, 202 с.

**Идеи и принципы гендерологического подхода
к развитию личности
Абстракт**

Статья посвящена исследованию идей и принципов гендерологического подхода к развитию личности. Здесь указывается, что одним из важных элементов процесса социализации является поло-ролевая социализация. Этот процесс отражает психологический пол и поло-ролевую дифференциацию. Дифференциация по роду деятельности личности, ее статусу, относящимся к полу правам и обязанностям относится к категории «роль гендера». Социальные и нормативные гендерные роли содержат в себе определенные социальные нормативы, выражающиеся в поведении. Гендерная социализация и представления о гендере меняются с возрастом, обновляясь и приобретая все более совершенный характер. Отсюда следует, что направления гендерной социализации, в общем, идентичны направлениям развития личности, и, следовательно, беря за основу гендерный подход, необходимо анализировать и направления развития личности. Правда, половое развитие хотя и обладает своеобразными направлениями развития, все же в психологии при изучении проблем развития личности мужские и женские различия в развитии не учитываются.

В заключение можно прийти к выводу, что сущность мужчины или женщины в обществе зависит не только от анатомических особенностей, но и от исполнения соответствующей социально-гендерной роли.

THE IDEAS AND PRINCIPLES OF GENDER APPROACH TO THE PERSONAL DEVELOPMENT

Abstract

The article are investigates the ideas and principles gender approach to personal development. This indicates that an important element of the socialization process is the sex-role socialization. This process reflects the psychological sex and sex-role differentiation. Differentiation by type of activity the individual, its status related to gender rights and obligations related to the category of «gender role». Social and normative gender roles contain certain social norms, expressed in behavior. Gender socialization and perceptions of gender change with age, renewing and acquiring more and more perfect nature. It follows that the direction of gender socialization in general, identical to the directions of the individual, and therefore, taking as a basis for a gender perspective, it is necessary to analyze the direction and development of personality. However, although sexual development and has a distinctive areas of development, yet in psychology in the study of development problems of the individual male and female differences in development are not considered.

In the conclusion, it can to say that the essence of a man or woman in a society depends not only on anatomical features, but also on the performance of the relevant social and gender roles.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 17 noyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

AQRESSİV DAVRANIŞ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Zülfıyyə Əhmədxanova

ARTPI-nin Psixologiya və

yaş fiziologiyası şöbəsinin doktorant

E-mail: Z-1518@mail.ru

Açar sözlər: *amillər, zorakılıq, davranış pozuntuları, aqressiya, alkoqol, sosial amillər*

Ключевые слова: *факторы, насилие, нарушение поведение, агрессия, алкоголь, социальные факторы*

Key words: *factors, violence, behavior disturbances, aggression, alcohol, social factors*

XX əsr ərzində müşahidə olunan aqressivliyin misilsiz inkişafı onu sosial – psixoloji elmlərin tədqiqat obyektinə gətirib çıxartdı. Dünyada gedən qloballaşma, böhranlar aqressivliyi bizim həyatımızın atributuna çevirdi. Belə ki, müasir dövrümüzdə sürətlə gedən inkişaf bir sıra sosial problemlərlə yanaşı insan davranışında da müəyyən pozğunluqlara gətirib çıxarır. Bütün bunlar isə tez özündən çıxmağa, aqressiv davranışın təzahür xüsusiyyətlərinə, stress, depressiya və s. kimi davranış formalarının insanların həyatında adi hala çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, aqressiya hansı formada təzahür etməsindən asılı olmayaraq özünə qarşı belə münasibəti arzulamayan canlıya xəsarət yetirməyə

istiqləmlənmiş davranış formasıdır. Aqressiya başqalarını incitməyə yönələn hər cür davranış ya da hərəkətdir. Aqressiyanın keyfiyyətləri açıq və gizli formada olur: qəzəb, acıqlama; kin; tam passivlik, qorxu; fəaliyyətdən şüurlu şəkildə uzaqlaşmaq; darıxmaq; depressiya; sarkazm, kobud zarafatlar, başqasının alçaldılması; eqosentrizm, təkəbbürlülük və s.

Aqressiya psixoloji zərər vermə niyyəti də daşıyır. Aşağıdakı hallar aqressiyaya səbəb ola bilər:

1. Alkoqol, narkotik istifadəsi və dərman zəhərlənmələri;
2. Beyin zədələnməsinə səbəb olan qəzalar;
3. Beynə təsir edən fiziki xəstəliklər (qaraciyər, böyrək xəstəlikləri və s.);
4. Beyin xəstəlikləri;

5. Şizofreniya, paranoid pozğunluqlar, şəxsiyyət pozğunluqları və s.;
6. Yığılan enerjinin boşalda bilməməsi;
7. Sevgi öhdəliklərinin ödənilməməsi;
8. TV – dəki şiddət səhnələri;
9. Şiddətə itələyən mühit;
10. Konfliktlər;
11. Ailədaxili emosional əlaqələrin qırılması;
12. Ailə tərbiyəsi və s.

Aqressiyanın baş verməsinə şəxsi keyfiyyətlər də səbəb olur. Həmin şəxsi keyfiyyətlərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

Emosional defisit – başqasının halına acımamaq, dərdinə şərik olmamaq, insanların hisslərinə və tələbatına biganəlik

Aqressiyanın qərəzli nişanələri – özünün neqativ emosional məqsədlərini başqalarına şamil etmək. Bunun nəticəsində ətrafdakıların müsbət və ya neytral hərəkətləri aqressiv cavab reaksiyaları tələb edən düşmənçilik kimi qiymətləndirilir.

Patoloji qıcıqlanma – hətta ən xırda təhrikəddici amilə qarşı dərhal reaksiya vermək. Belə adamlar tez özündən çıxaraq, yaranmış münaqişəli vəziyyətdə daha aqressiv davranış formaları seçirlər.

İnternallıq – istənilən şəraitdə hadisələrin gedişinə təsir edə bilmək

inamıdır. Tədqiqatların nəticəsinə görə internal şəxslər aqressiyanı arzula-dıqları məqsədə çatmaq üçün vasitə hesab edirlər.

Xəcalət hissə - şəxsi “Mən” in neqativ qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Qəribə görünsə də, tez-tez xəcalət çəkən insanlar özlərini təhqir olunmuş hiss etdikdə “günahkar” olanlara qarşı hiddət və düşmənçilik hissini büruzə verir.

Aqressiyanın əsas hissəsi üzdə əks olunur: istehzal gülümsəmə, narazı, qaşqabaqlı ifadə, qışqırmaq, gözlərin bu zaman bir yerə daha çox zillənməsi və s. Ümumiyyətlə, aqressiyanı cə-ləvləmək mümkündür.

Çox güman ki, fərddə özünütəşdiq aqressiyasını azaldan faktor ailədə və ya cəmiyyətdə olan avtoritar atmosferin olmasından meydana gəlir, harda ki, özünütəşdiq, söz dinləmək və itaətsizlik üsyankarlıqla eyniləşdirilir. Belə ki, hər bir avtoritet digər bir fərdin öz məqsədinə çatmaq yolunda edəcəklərinə günah kimi baxır və hətta qorxur, çünki bu onun avtoritetliyinə xətər yetirə bilər. Buna görə də tabe altında olan adamların beyninə yeridilir ki, avtoritarlar xalqın maraqlarını güdürlər. Buna görə də tabe olmaq özünütəşdiq üçün ən yaxşı yoldur.

Özünə nəzarət və aqressiya arasında qarşılıqlı əlaqələri öyrənən Meq-harcinin tədqiqatları nəticəsində

mühüm məlumatlar əldə edilmişdir. Zorakılığın ifrat formalarını müşahidə edən tədqiqatçı belə bir maraqlı nəticəyə gəlmişdir ki, ən dəhşətli cinayətləri həmişə qeyri-fəal, səbrli və təmkinli görünən şəxslər törədirlər. Onlara özlərinə həddindən artıq nəzarət edən aqressorlar adı verilmişdir. Belə insanlara güclü cilovlayıcı başlanğıc xas olduğundan, onlar son ana – aqressiya baş verənədək məqsədlərini biruzə verməkdən sakit görünürlər. Bu vəziyyətdə onlar sanki “güc” toplayırlar. Kriminal keçmişə malik çoxsaylı aqressiv əməllər törətmiş aqressorlardan fərqli olaraq belələri qatı cinayətlər törədirlər.

Hər hansı qeyri-konstruktiv şəxsi keyfiyyətlərə malik olmaq heç də aqressiv davranışı nəzərdə tutmur. Aqressiyaya meyilli şəxslərdə aqressiyanı cilovlaya bilən və ya əksinə, belə xüsusiyyətə malik olmayanlarda aqressiyaya təhrik edən külli miqdarda amillər mövcuddur. Bu nöqtəyi nəzərdən, şəxsi həyata baxış, mənəvi dəyərlər sistemi, sosial əhatəsi ilə münasibətləri, fərdi və kollektiv özünüdərkə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Cinsi faktorunu da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qadınlarda aqressiv davranış daha çox qəzəbin ekspressiyası (coşması) ilə bağlı olub, münasibətlərin həlli üsulu kimi təzahür edir. Kişilərdə isə aqressiya qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq

üçün alət rolunu oynayır. Eyni zamanda kişilər daha çox aqressiya obyektində çıxış edirlər. Bu, çox güman ki, potensial aqressorlar üçün qadınların daha az təhlükə yaratması ilə bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, qadınlar daha çox seksual zorakılığın qurbanı olurlar. (1, səh 225)

Kişi və qadınlar həmçinin aqressiyaya münasibətdə öz yönəlişləri ilə də fərqlənirlər. Kişilər bir qayda olaraq daha az dərəcədə günah və iztirab hissi keçirirlər. Bunun əksinə olaraq, qadınlar aqressiyanın onların özlərinə tərəf çevrilməsindən daha çox narahatlıq keçirirlər – məsələn, qurban (zərərçəkən şəxs) tərəfindən zərbə alınmasının mümkünlüyü. Yeni məlumatlara görə həm kişilər, həm də qadınlar aqressiya haqqında bir – birinə zidd nümunə (model) və nəzəriyyələri özündə saxlayırlar (gizlədirlər). Bundan əlavə, qadınlar aqressiyaya ekspressiya kimi – aqressiv enerjinin çıxması yolu ilə stressdən azad olma və qəzəbin ifadə olunması üsulu kimi baxırlar. Kişilər isə əksinə, aqressiyaya müxtəlif sosial və maddi mükafat qazanmaq üçün can atılan davranış modeli hesab edən alət kimi yanaşırlar. Kişilər aqressiyanın düz formalarına əl atmağa daha çox meyilli olurlar, qadınlar isə qarşı tərəfə dolayı yolla zərər yetirməklə vasitəli hərəkətlərdən istifadəni üstün tuturlar. Məsələn, Lagerspets və onun həm-

karları 8-15 yaş arası oğlan və qızlarla öz siniflərində oxuyan şagirdlərin hirsələndikləri zaman özlərini necə aparmalı haqda sorğu aparmışlar. Əldə olunan məlumatlar göstərmişdir ki, qızlardan fərqli olaraq oğlanlar özündə rəqibə qarşı təqib, təpik, savaşımaq kimi hərəkətləri birləşdirən aqressiyanın düz formalarına tez – tez əl atırlar. Lakin bunun əksinə olaraq, qızlara daha çox aqressiyanın vasitəli formaları xasdır, məsələn, qarşı tərəf onun arxasınca böhtan atmaq, küsəyəni baykot etmək, dostluq münasibətlərinin kəsilməsi, inciklik nümayiş etdirmək və s.

Aqressiv davranışa təsir edən amillərdən biri də biokimyəvi faktorlardır. Belə ki, aqressiyanın oyandırıcılarına qarşı həssaslıq qanın kimyəvi tərkibindən də asılıdır. Laborator tədqiqatlar, polis məntəqələrindəki məlumatlar alkoqolun “aqressiyanı zahirə çıxardığı” haqda fikir söyləməyə imkan verir. Zorakılığa meyli insanlar içkiyə şəhvət hiss edirlər və sərxoş olduqları vəziyyətlərdə aqressiv olurlar. Belə bir fakt məlumdur ki, 65% qətl hadisələri, 55% ailə münaqişələri və zorakılıq hallarında cinayətkar və ya qurban (və ya hər ikisi) sərxoş vəziyyətində olmuşlar. Alkoqol aqressivliyi o qədər gücləndirir ki, insanlar bu zaman öz davranışlarını təhlil edə bilmir və onların nəticələrini görmə qabiliyyətini

itirirlər. Alkoqol bir çox hallarda seksual aqressiyanın yaranmasında başlıca səbəb olur.

Aqressivlik həmçinin kişi cinsiyyət hormonu olan testosteronun qandakı tərkibi ilə də korrelyasiya olunur. Bu hormonun təsirinin insandan daha çox ibtidai heyvanlarda güclü surətdə meydana çıxmasına baxmayaraq, zorakılığa meyli kişilərin qanında testosteronun səviyyəsini aşağı salan dərman preparatları onların aqressivliklərinin səviyyəsini də aşağı salır. Qadınların da testosteronun yüksək tərkibi olan kişilər elektron peyçerlərə daha əsəbi reaksiya verirlər. Onlar həmçinin daha impulsiv və qıcıqlandırıcıdırlar və frustrasiyanın öhdəsindən zəif gəlirlər. Ceyms Dabbsin sözləri ilə desək, testosteron – böyük təsir bağışlayan kiçik malekuludur.

Aqressiv davranışın müzakirəsində tez-tez adı hallandırılan digər “təqsirləndirici” kimyəvi maddə olan neyrotransmitter serotoninin aşağı səviyyəsidir ki, onun çatışmamazlığı depressiya vəziyyətində olan insanlar üçün də xarakterikdir. Zorakı hərəkətlərə meyli primatlar və müxtəlif yaşlı insanlar üçün qanda serotoninin aşağı səviyyəsi xarakterikdir. Bundan başqa laborator şərtlər daxilində serotoninin toplanmasının onlar üçün xoş olmayan hərəkətlərə aqressiv reaksiyanı və onların elektroşokla cəzalandırmağa hazırlılığını artırır.

Futbol üzrə dünya çempionatının oyunundan sonra qalib gələn oyunçuları dəstəkləyənlərin qanında testosteronun tərkibi artır. Məğlub olanları dəstəkləyənlərin qanında testosteronun tərkibi azalır. Hər hansı səbəblərdən sosial – iqtisadi statusu aşağı enən insanlarda qanda serotoninin tərkibi çox olmur. Təkamül psixologiyasının tərəfdarları güman edirlər ki, təbiət bu yolla onları bəlkə də uğur gətirə biləcək riskə getməkdən qorxmanağa “hazırlayır”. Aqressiyanın mürəkkəb davranış olmasına baxmayaraq, onu beynin müəyyən hissəsinin idarə etdiyini demək olmaz. Belə ki, alimlər sinir sisteminin məhz hansı hissələrinin insanın və heyvanın aqressiv davranışını yüngülləşdirməyini müəyyən etmişlər. Bu zonaların aktivləşməsi ədavətin güclənməsinə, dezaktivləşməsi isə onun zəifləməsinə gətirib çıxarır.

Bu aqressiyaya meyilli insanların beyninin anomaliyalı olması mənasını verirmi? Bu suala cavab tapmaq üçün Adrian Reyn və onun həmkarları qəddarlıqla uşaqlıqda onlar tərəfindən yaranmış nə baxımsızlıqla, nə də zorakılıqla izah oluna bilməyən qatillərin beyninin aktivliyini ölçmüşlər və antisosial davranışlara meyilli olan kişilərin beynində boz maddənin kəmiyyətini müəyyən etmişlər. Onlar müəyyən etmişlər ki, aqressiv davranış üçün cavabdeh olan baş beynin

bölmələri üçün qəza tormoz funksiyasını icra edən prefrontal qabıq onlarda qəddar olamayan qatillərə nisbətən 14% daha az aktivdir. Onun həcmi antisosial həyat tərzini sürən şəxslərdə orta statistikli insanlardan olduğundan 15% daha azdır.

Beləliklə, sinir sistemi, genetik və bioloji faktorlar fərdin aqressivliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirlər.

Bəs bizi aqressiyaya təhrik edən amillərə hansılar aiddir? Bizi aqressiv fəaliyyətə təhrik edən amillər sırasına ağrıverici hisslər, həddən artıq səskü, hücum, sosial problemlərin yaranması, global istiləşmə, ekoloji, kosmik və münasibətlərdə yaranan problemlər və s. daxil edilir.

Natan Erzini adlı tədqiqatçı elektrik cərəyanı vasitəsilə qəfəsdə olan iki siçovulun bir-birinə münasibətdə davranışını öyrənməyi qərar almışdır. O, elektrik cərəyanını qoşmağı, qəfəsdəki siçovullar bir-birinə yaxınlaşdıqda isə cərəyanı kəsməyi planlaşdırmışdı. Lakin o, buna nail ola bilmir. Belə ki, o, cərəyan verdiyi an siçovullar bir-birilərinin üzərinə hücum etmiş və o cərəyanı söndürməyə müvəffəq olmamışdır. Elektrik cərəyanı ilə zərbədən sonra aqressivlik nümayiş etdirən siçovullar o dərəcədə sürətlə bir – birinin üzərinə sıçramışlar ki, sanki kimsə düyməni basmışdır. (2, səh.447)

İnsanların aqressivliyi ağrı hissi altında güclənir. Bizlərdən çoxu ayağımızın və ya miqrən zamanı öz davranışımızı xatırlaya bilirik. L.Berkoviç və onun tərəfdarları universitet tələbələri üzərində eksperiment keçirmişlər. Tədqiq olunanlar ya bir əlini isti ya da elə soyuq suya salırlar ki, bərk ağrı verməyə başlayır. Əllərini soyuq suda saxlayanlar daha əsəbi halda olmuş və sonra danışmışlar ki, həmin vaxt onlar eksperimentin digər iştirakçılara qarşı söyüşlə hücum etməyə belə hazır imişlər.

İqlim şərtlərinin dəyişilməsi davranışa öz təsirini göstərə bilər. Sübut olunmuşdur ki, xoşagəlməz iy, tütün tüstüsü və havanın korlanması da aqressiv davranışa gətirib çıxarır. Bununla yanaşı daha çox öyrənilən ətraf qıcıqlandırıcı isti hesab olunur. Vilyam Qriffittin tələbələr arasında keçirdiyi sorğuda isə tələbələr qeyd etmişlər ki, onlar normal temperaturu otağa nisbətən 32 dərəcəli temperaturu otaqda özlərini daha yorğun, aqressiv və kənar şəxslərə münasibətdə düşmənçəsinə davranırlar.

Bütün bu qeyd etdiklərimizdən əlavə darısqallığın da müəyyən mənada aqressiv davranışa gətirib çıxardığı haqda da müəyyən fikirlər mövcuddur. Dolu avtobusda, şose yolunda, asta yürüyən avtomobil axınında gedən və ya tələbə yataqxanasındaki dar otaqda iki nəfərlə

qalan insana elə gəlir ki, o mövcud vəziyyətdə nəzarəti itirir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, aqressiyaya təhrik edən faktorlar qrupuna səs-küy də daxildir. Səs-küyün çox olması insanlar arasındakı münasibətlərə mənfi təsir göstərir. Bir sıra məlumatlarda aqressiv reaksiyaların tezliyi və gücünün küy effektləindən birbaşa asılılığı qeyd olunmuşdur.

Aqressiv davranışın formalaşmasında iqtisadi amillər də böyük rol oynayır. Çoxsaylı tədqiqatlar zorakı əməllərin əhalinin aşağı sosial təbəqələri arasında daha çox olmasını təsdiq edir. Kəsiblik, savadsızlıq, işsizlik, şəxsin məqsədə çatmaq imkanlarını xeyli zəiflətdiyindən frustrasiyanın vacib faktoru kimi aqressiv əməllərə meyli gücləndirir.

Sosial amillər sırasında isə kənar müşahidəçilərin təsirini də nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Onlar aqressiyaya təhrik edə, onun qarşısını ala (və ya barışmaq üçün vasitəçi ola), yaxud bitərəf qala bilərlər. Müşahidələr göstərir ki, kənar şəxslərin yanında baş verən aqressiyanın intensizliyi aşağıdakılardan asılıdır:

- a) Aqressorların kənar şəxslərin aqressiyaya münasibətini necə qiymətləndirməsindən;
- b) Müşahidəçilərin sosial statusundan (məs., həmin adamın əmr vermək səlahiyyətinin olub-olmamasından və yaxud

aqressiyaya nail ola bilməsindən) (1,səh. 226)

Aqressiv davranışa təsir edən amillərdən biri də mədəni amillərdir. Bekə ki, aqressiv davranışa təsir göstərən mədəni faktorlardan kütləvi informasiya vasitələrini, müasir kütləvi mədəniyyətlərdə geniş yayılmış kinofilmlər, kompyuter oyunlarını qeyd etmək olar. Bir sıra təcrübələrdə zorakılıq səhnələri ilə zəngin filmlərə baxışdan sonra aqressivlik meyllərinin güclənməsi sübut olunmuşdur.

Aqressivlik yalnız yaşlılarda deyil, kiçik yaşlı uşaqlarda da rast gəlinir. Aqressivlik kiçik yaşlı uşaqlarda normal bir reaksiya formasıdır. Aqressiya uşağın güvənlik, xoşbəxtlik ya da başqa bir ehtiyacın şəkil dəyişdirərək başqa bir formada ortaya çıxmasıdır. Həmin uşaqlar tez “partlamağa” və davaya hazır olurlar. Dayanmadan qaydaları pozur və cəza alırlar. Bu uşaqlar cəzadan təsirlənməzlər ya da qısa müddətli təsirlənmiş kimi görünməyə çalışırlar. Adi anlaşılmazlıqları da bilək gücü ilə həll etməyə çalışırlar. Aqressiyasını məğlub edə bilmir və həmişə özünü haqlı çıxartmağa çalışır. Bu uşaqlar evdə, məktəbdə həmişə problem yaradırlar və böyüklərlə davamlı qarşıdurma içərisində olurlar. Ümumiyyətlə, oğlan uşaqları daha aqressivdirlər. Uşaqlarda aqressivliyin bəzi səbəbləri vardır:

1. Aqressiv davranışların valideynlər tərəfindən mükafatlandırılması;

2. Uşağın böyüklərdən ciddi cəza, anlayışsızlıq və yetərsiz sevgi görməsi;

3. Atanın uzun müddətli yoxluğunda, ananın davamlı uşağın ətrafında olmasıyla ortaya çıxan feministik mühit;

4. TV və sosial ünsiyyət vasitələrinin mənfi təsiri;

5. Valideynlərin uşaqla aralarındakı ünsiyyətin yaxşı olmaması;

6. Uşağın ana-ata tərəfindən döyülməsi;

7. Beyin zədələnməsi kimi fizioloji problemlər (3)

1 – 3-cü siniflər arasında oxuyan uşaqların çoxu aqressiv olmalarını bacı-qardaşlarına hücum edərək göstərir. Lakin bəzi hallarda məktəbdəki və ya parkdakı başqa bir uşağa aqressiv davranırlar. Qapını çırpmaq və ayaqları ilə yerə vurmaq kimi hallara da rast gəlinə bilər. 3-cü sinifdəki uşaqların çoxu özlərini məktəbdə idarə edə bilirlər. Bəzi uşaqlar 4–9-cu siniflər arasında aqressiv davranış göstərməyə davam edirlər. Oğlan uşaqları aqressiv rəftarlarını birbaşa üzləşərək və ya fiziki olaraq aqressiv davranışları göstərərək eyni yaş qrupundakı qız uşaqları fiziki aqressivliyə çox nadir hallarda əl atırlar. Qız uşaqları çəkinərək, qaçaraq, uzaq duraraq, təhqirlər edərək aqressivliklərini ortaya

qoyurlar. Araşdırmalar 4-cü sinifdə aqressiv davranışlar sərgiləyən uşaqların sonrakı dövrlərdə də aqressivlik göstərməyə meyilli olduqları təsbit edilmişdir. (4) Lakin daha böyük uşaqlar aqressiv davranışlarına nəzarət etməyə çalışsalar da bəzi hallarda özlərini itirə bilirlər. Məsələn, kasıblıqda, sosial mühitdə, qarışıqlıqlarda, izdihamlarda, gərgin qonşuluq münasibətlərində və ya təhdidedici vəziyyətlər qarşısında... Valideynlər uşaqlarının aqressiv davranışlarına ciddi və möhkəm, lakin sərt olmayan tərzdə yox olmasına çalışsa da, digər xüsusi aqressivliyə səbəb ola bilər. Qonşular, məktəblər, media (TV, internet və s.) və günlük həyatdakı bir sıra hadisələr kimi şiddət və vəhşilik məzmunlu xüsusi uşaq məruz qalıb şahid ola bilər. Kiçik yaşlardan etibarən uşağı əyləndirmək üçün həddindən çox televizor seyr etdirilməsi həm uşağın sağlam, sosial və psixoloji inkişafına mənfi təsir edir, həm də uşağın valideyn tərəfindən nəzarət edilməmiş görüntülərə məruz qalması ilə bağlı olaraq yalnız davranışların meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Günün hər saatında televizora baxılmasının uşağın yaş və inkişafına uymayan proqramlarla qarşılaşma riskin artırdığına diqqət çəkən psixoloqlar belə fikir irəli sürürlər: “Uşaq televi-

zorda görə biləcəyi bəzi uyğun olmayan davranış qəliblərini təqlid etməyə çalışa bilərlər. Uşaqlar cizgi film izlədiyində doğru və yanlış davranışları ayırd edə bilmirlər. Bu səbəbdən də uşaqlara gün ərzində 1 – 2 saatı keçməyəcək şəkildə və müsbət xarakterlərin yer aldığı proqramlar seçilərək izlətdirilməlidir”.

Aqressiv davranışların uşaqda davamlı şəkildə olması halında bunu önəmli bir problem olduğunu ifadə edən psixoloqlar bu davranışların böyüklər tərəfindən gülərək qarşılanması halında uşaqların aqressiv davranışlara təşviq edildiyi ifadə olunur. Beləcə böyüklər etdiklərinin bəzən fərqi olaraq, bəzən də fərqi olmadan uşağı ətrafındakı şəxslərə vurmağı, onlarla kobud danışmağı bir oyun kimi qəbul etməyə təşviq edirlər. Bu səbəbdən yarana vurma və aqressiv davranışlar böyüklərin öz davranışlarını fərqləndirməsi və bu cür davranışlara sərhəd qoyması ilə çox asan düzəldə bilər.

Cizgi filmləri də uşaqları aqressiv davranışlara təhrik edir. Əvvəlcə bu cizgi filmlərinin müsbət tərəfinə nəzər yetirək: Cizgi filmləri rəngli, obrazlı, sadədirlər. Özünün tərbiyəvi istiqamətinə görə oyunlara daha yaxındır. Bəzi cizgi filmləri uşaqlara tərbiyələndirici təsir göstərir. Onlara çətin vəziyyətlərdə necə davranmağı öyrədir.

Dəcəllik edən, daim mübahisə edən, yola getməyən uşaqların sonunun necə olmasını olara izah edir. Sanki bu uşaqları bir çox çətin vəziyyətlərdən qoruyur (mehriban olacaqsan sənənlə oyun oynayacaqlar, ya da əksinə) Doğrudanda cizgi filmlərinin bu istiqamətdə necə də öyrədici, tərbiyələndirici xüsusiyyətə malik olduğunu görürük. Onlar sanki valideynlərə öz övladlarını yetişdirməkdə kömək edirlər. Lakin bəzi cizgi filmləri uşaqlarda aqressiv fikirlərin yaranmasına səbəb olurlar. Məsələn, bir çox uşaqların sevərək izlədikləri Tom və Jerry cizgi filmi. Daim qaçaqaç, biri – digərini ya balta ilə vurur, ya boğmağa çalışır. Bəzi cizgi filmlərinin isə sujet xətti tamamilə anlaşılmazdır. Müasir cizgi filmləri heç bir məna kəsb etmir. Yalnız qəddarlıq, aqressiya, qanunsuzluqlardan ibarət olur. Bunun üçün də valideynlər cizgi filminin üslubundan asılı olmayaraq çalışmalıdırlar ki, onu övladı ilə birgə izləsinlər. Onların suallarına cavab verməyə çalışmaq lazımdır. Cizgi film bitdikdən sonra onu mütləq müzakirə etmək lazımdır. Uşaq bu filmdə hansı səhnəni bəyəndi və niyə? Nə üçün baş qəhrəman o cür hərəkət etdi? Mənfi qəhrəman düzgün hərəkət etdimi? O davranışları həyatda təkrar etsək necə olar? və s. (5) Müasir dövrdə kompyuter oyunları uşaq təfəkkürünü

ləngidən ən birinci amildir. Kompyuter oyunları azyaşlı uşaqlarda çox ağır aqressiya yaradır. Uşaqlar oyun oynayarkən hansısa bir mərhələni keçə bilməyəndə hirsələnirlər. Bu zaman onlar klaviaturanın və ya siçanın düymələrini aqressiv basırlar. Ümumiyyətlə, əvvəlki uşaqlarla indikiləri müqayisə etdikdə müasir zamanın uşaqlarını təfəkkür və təxəyyülünün çox aşağı olduğunu müşahidə etmək olur. Məsələn, uşaq hər hansı kitabı oxuyub nəyisə dərk edib analiz edə bilirsə, onun təfəkkürü inkişaf edir. Müxtəlif elektron oyunlar isə uşağı kütləşdirməyə başlayır. Uşaq kitabdan bilik almaq istəyindən soyuyur. O artıq normal cəmiyyətdə müqayisə aparmağı bacarmır.

Beləliklə, bir çox KİV - televiziyalarda, qəzet və jurnalların səhifələri, internet saytları total fiziki və seksual zorakılığın aktiv təbliğat vasitəsi olurlar. Həmin KİV-də tez-tez rastlaşdığımız bir çox hadisələr - hardasa kiminsə öldürülməsi, kiminsə zorlanması və ya kimə görə isə dalaşma halları, təhqir edilmə yaxud alçaldılma halları, yaxın adamların bir-birini öldürməsi və s. bunu açıq aydın göstərir. Bununla belə, yaddan çıxartmaq lazım deyil ki, TV kimi KİV-nə uşaqlar da baxırlar. Bunlar onların psixologiyasına mənfi təsirlər göstərir. Bu isə yalnız uşaqların deyil,

böyüklərin də psixikasına təsir edir. Buna ailələr nəzarət etməlidir. Buna görə də hər bir ailə başçısı uşaqlarına internet, TV baxmaqda müəyyən vaxt qoymalıdır. Axı ailə cəmiyyətin müstəqil fərdlərinin fəaliyyətini formalaşdırma və tərbiyə etmə vəzifəsini yerinə yetirir.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılov N.V., İsmayılov F.N. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2002
2. Лоренц К. Агрессия. Москва, 1991
3. www.genbilim.com
4. www.duyupsikiliji.com
5. www.dolunayozelegitim.com.tr

АГРЕССИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕЕ

Абстракт

В статье автор информирует о агрессивном поведении и о различных факторах влияющих на нее.

Агрессивность – свойство личности, заключающееся в готовности и предпочтении использования насильственных средств для реализации своих целей. Агрессия – проявление агрессивности в деструктивных действиях, целью которых является нанесение вреда тому или иному лицу. Агрессивность у различных лиц может иметь различную степень выраженности – от почти полного отсутствия до предельного развития.

В появлении агрессивного поведения участвуют многие факторы, в том числе возраст, индивидуальные особенности, внешние физические и социальные условия. Например, потенцировать агрессивность вполне могут такие внешние обстоятельства, как шум, жара, теснота, экологические проблемы, метеоусловия и т.п. Но решающую роль в формировании агрессивного поведения личности, по мнению большинства исследователей данного вопроса, играет ее непосредственное социальное окружение.

И также на возникновении агрессивной поведения влияет следующий факторы: алкоголизм, применить наркотики, конфликты, воспитание, психические расстройств, насилие и т.п.

Таким образом, агрессивное поведение достаточно обычное явление. Более того, в процессе социализации личности агрессивное поведение выполняет ряд важных функций. В норме оно освобождает от страха, помогает отстаивать свои интересы, защищает от внешней угрозы, способствует адаптации.

AGGRESSIVE BEHAVIOUR AND THE INFLUENCING FACTORS TO IT

Abstract

In the article the author informs about aggressive behavior and on various factors influencing on it.

Aggression – the property of the person consisting in readiness and preference of use of violent means for realization of the purposes. Aggression - aggression display in the destructive actions which purpose is harm drawing to this or that person. Aggression at various persons can have various degree of expressiveness - from almost total absence before limiting development.

In the occurrence of the aggressive behavior is participating many factors: including age, social conditions, the private psychological features, alcoholism, to apply the drugs, conflicts, upbringing, mental frustration, psychical disturbances, violence and etc.

Thus, the aggressive behavior is enough everyday occurrences. Moreover, in the course of socialization of the person the aggressive behavior carries out a number of important functions. In norm it releases from fear, it helps to defend the interests, protects from external threat, and promotes adaptation.

Məqalə Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun “Filologiya və təhsildə psixoloji xidmət” fakültəsinin elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (Protokol №2)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

TƏLƏBƏLİK İLLƏRİNDƏ QURULAN AİLƏLƏRİN SOSIAL-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Diyanə Hüseynova

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya

kafedrasının magistrantı

E-mail: diyane_huseynova@mail.ru

Açar sözlər: *ailə, tələbə, şəxsiyyət, gənc ailə, cəmiyyət, nikah, təhsil, progressiv inkişaf, sosial-mənəvi uyuşma, psixoloji uyuşma, psixofizioloji uyuşma.*

Ключевые слова: *семья, студент, личность, молодой семья, общество, брак, учёба, прогрессивный развитие, социально-моральный совместимость, психологический совместимость, психофизиологический совместимость.*

Key words: *family, student, personality, young family, society, marriage, education, Progressive development, socially - moral compatibility, psychological compatibility, psychophysiological compatibility.*

Zaman bizi həyat yoldaşı, ömür – gün yoldaşı seçmək azadlığı ilə sınayır. Bu seçim azadlığı sınağı hər kəsin öz dünyagörüşünə, təhsil səviyyəsinə, həyata baxışına, maraq dairəsinə əsaslanır. Bu baxımdan da seçim azadlığı gənc oğlan və qızlardan özlərinə xüsusi inamı, özünüdərk etməni və ailə məsuliyyətinin ağırlıqlarını daşıya bilməsini tələb edir.

Elə ona görə də məcazi mənada «ailə, su kimidir» deyə bilərik. Suyun kimyəvi formulu “H₂O”-dur, yəni, hidrogen və oksigenin birləşməsidir.

Hidrogen və oksigen havada dolaşarkən sərbəst və azaddır. Bu iki

azad maddə, azadlıqlarından fədakarlıq edib havada birləşərkən, həyat qaynağı olan suya çevrilirlər. Ailə də hidrogen və oksigenin birləşmə misalı kimidir. Yəni, hər iki fərdin azadlıqlarından fədakarlıq edib molekul olmalarıdır. Bu şəkildə yeni bir həyat qaynağı əmələ gətirmələri, yeni bir həyatın başlanğıcına çevrilmələri (1, 29).

Müasir həyat tərzimizin ahəngdarlığına, siyasi, iqtisadi, hüquqi və s. təsisatların rəngarəngliyinə baxmayaraq, demək olar ki, hər bir sosial – tarixi cəmiyyət tipində ailə özünəməxsus sosial bütövlük, necə deyərlər, cəmiyyətin sabit özülü, “nüvəsi” kimi çıxış etmişdir.

Müxtəlif vaxtlarda ailəyə “Ailə nikah, yaxud qan qohumluğuna əsaslanan kiçik qrupdur. Ailə üzvləri bir-birinə məişət birliyi, mənəvi cavabdehlik və qarşılıqlı köməklə bağlıdır”, “Ailə bir- birinə məişət birliyi və qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı olan adamların nikah və ya qan qohumluğuna əsaslanan birliyi” kimi təriflər verilsə də onun sosial funksiyası daim eyni olmuşdur (2, 8). Ona görə də ailəni geniş mənada bir kəlmə, bir sətir və ya bir cümlə ilə ifadə etmək çox çətindir. Ailə obrazlı şəkildə “kiçik dövlət” adlanır, cəmiyyətin, dövlətin mövcudluğunun və tərəqqisinin təməli, məhək daşı hesab edilir. Ailə cəmiyyətin güzgüsü, onun başlıca özəyidir.

Hər bir adam bütün ömrü boyu əsasən iki ailənin üzvü olur. Onlardan biri valideynlərin ailəsi, ikincisi isə oğlan və qızların özlərinin yaratdığı ailədir. Bu iki ailədən hər birinin öz tarixi, öz taleyi vardır. Onları isə eyniləşdirmək olmaz. Lakin bu iki ailə görünməz tellərlə bir-birilə bağlıdır.

Bu baxımdan müxtəlif sosial və psixoloji durumlarda olan ailələrdən olan gənc oğlan və qızın, xüsusən də tələbə gənclərin yeni ailə qurması özünəməxsusluğu, fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir, fərqlənir. Əsaslı olaraq sosioloji və psixoloji ədəbiyyatlarda ailənin müxtəlif tipləri fərqləndirilməklə, tələbəlik illərində qurulan

ailələr isə müasir ailə tipinin ən optimal modellərindən biri hesab olunur.

Tələbəlik illərində qurulan ailələr, tərəflərin ideya – mənəvi əlamətinə görə qurulduğu üçün daha da uğurlu olur. Lakin tələbəlik illərində ailənin uğurlu qurulmasına mane olan sosial – iqtisadi, pedaqoji, inzibati – hüquqi faktorlar və s. səbəblər vardır. Tələbəlik illəri gəncliyin özünəməxsus dövrüdür.

Təcrübə göstərir ki, təhsil səviyyəsinin artması bütövlükdə ilkin nikaha daxil olma yaşını ləngidən amillərdən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan, Azərbaycanda ali təhsil ocaqlarının, orta məktəbi bitirdikdən sonra təhsilini davam etdirmək istəyənlərin sayının artması qurulan ailələrin sayının tədricən azalmasına təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Lakin buna baxmayaraq, tələbəlik illərində qurulan ailələrin sayı yetərinə çoxdur və onların problemlərinin öyrənilməsi olduqca maraqlıdır. Bu baxımdan məqsədimiz tələbəlik illərində qurulan ailələrin xüsusiyyətlərini və nikahın uğurlu olmasına təsir edən faktorları öyrənməkdir.

Tələbəlik illərində qurulmuş ailələrin xüsusiyyətləri çox az tədqiq olunmuşdur. Bununla bağlı ədəbiyyatlar yetərinə deyil. Ümumiyyətlə tələbəlik illərində qurulmuş ailələrin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi keçən əsrin 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindən başlanmışdır (3).

Hər şeydən əvvəl bilmək lazımdır ki, tələbə ailələri dedikdə ailədə ər və arvadın hər ikisinin və yaxud da tərəflərdən birinin sosial vəziyyətinə görə tələbə olması başa düşülür. Burada əsas şərt tərəflərin hər ikisi və ya biri tələbə olmasıdır. Belə gənc ailələrdə yaş həddi adətən 28 il, ailə təcrübəsi isə adətən 5 ildən çox olmur. Uşaqlar isə adətən məktəbəqədər yaşda olur.

Cox vaxt tələbələr güman edirlər ki, ali təhsil alarkən ailə qurmaq daha asandır. Xüsusilə də, qadınlar. Tələbələrdən biri qəzetdə yazırdı: “İkinci kursda oxuyanda mən valideynlərimə bildirdim ki, ailə həyatı qurmaq istəyirəm. Valideynlərim tez əlimdən tutdu, instituta apardı və müəllimlərimlə birlikdə mənə izah etməyə çalışdılar ki, mən ilk növbədə institutu bitirməliyəm, sonra isə ailə həyatı qura bilərəm. Biz valideynlərimizin razılığı olmadan da evlənə bilərdik. Ancaq valideynlərimdən çox qorxurdum. Belə qərara aldım ki, onlar mənim yaxşılığımı istəyirlər. Sonradan elə vaxt gələcək ki, ailəm, həyat yoldaşım, uşaqlarım da olacaq. Və biz ayrıldıq. İndi mənim 28 yaşım var. Mənim evim, işim var. Lakin ailəm, uşaqlarım yoxdur. Bundan sonra ümid etmirəm ki, olacaq”.

İndi sual yaranır – tələbə vaxtı ailə qurmaq lazımdır ya yox? Aparılan sorğu nəticəsində məlum olmuşdur ki, tələbələrin əksəriyyəti tələbə vaxtı

qurulan ailələri dəstəkləyirlər. Soruşulanların əksəriyyəti hesab edirlər ki, bu dövrdə qurulan nikahlar şəxsiyyətin inkişafına təsir edir: ailəsi, təhsili, cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hiss edir. Ailəli tələbələr təhsilə ciddi münasibəti, işə müstəqil yanaşması, işdə, təhsildə uğura nail olmaq üçün daha məqsədli olması ilə digərlərindən seçilir. Ailə vəziyyəti tələbənin sərvət meyillərinə də təsir edir, intellektual və sosial tələbatların təmin olunmasını şərtləndirir.

Tələbəlik illərində qurulmuş ailələr öz tərkibinə görə 2 böyük qrupa bölünürlər: a) uşaq olan (39,6%) və b) uşaq olmayan (60,4%) tələbə ailələri.

Təhlil göstərir ki, tələbəlik illərində qurulmuş ailələrin başlıca xüsusiyyətlərindən biri ailə tərkibinin artmasına xüsusi diqqət yetirilməsidir. Bu isə onlar üçün həmin dövrdə aktual olan təhsili başa vurmaq marağı, yaşayış yeri ilə bağlı sıxıntı, maddi çətinlik, uşağa baxmaq çətinliyi ilə şərtlənir. Çünki, onları bir ailədə birləşdirən əsasən gənc oğlan və qızların tərbiyəsində maraqların, adət-ənənələrin, sosial vəziyyətlərində uyğunluğunu şərtləndirən sosial mühitin eyniliyidir. Bu amillər onları emosional yaxınlaşmağa və ailə qurmağa sövq edir.

Tələbə gənclərin yaxın gələcək həyat planında uşağın dünyaya gəlməsi

ikinci plana keçir. Ailədə uşağın dünyaya gəlməsi yeni, məsuliyyətli mərhələnin başlamasını göstərir. Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, gənclərin müəyyən hissəsi maddi çətinliyə görə, digər hissəsi isə yaşayış yerinin olmamasına görə ailənin yeni üzvünün dünyaya gəlməsini təxirə salırlar (yubadırlar).

Artıq övlad sahibi olmuş tələbə ailələrində isə əsas, vacib problem “dərs vaxtı uşağı harada və kimin yanında saxlamaq” problemidir. Uşağın dünyaya gəlməsi ilə cütlüklər bir-birilərinə az vaxt ayırmalı olurlar. Əksəriyyət ailələrdə isə şəxsi görüşlərə, dostlarla ünsiyyətə vaxt qalmır.

Yuxarıda sadalanan problemlər ailədə konfliktlərə, tələbə ailələrinin möhkəmliyinin pisləşməsinə, doğum sayının azalmasına, tənha anaların çoxalmasına, uşaqdan imtina hallarının çoxalmasına, ailənin əsas funksiyalarının itirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Tələbəlik illərində qurulmuş ailələrinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də tərəflərin fəaliyyətinin – təhsilə bağlılığı ilə olan müvəqqəti sosial vəziyyətidir.

Məhz ailənin progressiv inkişafı ailə həyatının mənəvi-psixoloji tərəflərinin artan rolu ilə xarakterizə olunur. Tələbəlik öz sosial vəziyyətini cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi potensialını artırmaq gücündədir və onun üçün

lazımı şərait yaranır. Haqlı olaraq qeyd edilir ki, ailənin əxlaqi vəziyyəti və ər-arvadın təhsil alması bir neçə kəsişmə nöqtəsinə malikdir: birinci, təhsil özü həyat dəyəridir, ikinci, təhsil ailədaxili münasibətlərdə özünü göstərən etik biliklərin güclənməsini şərtləndirir, üçüncüsü, təhsil əxlaqi keyfiyyətlərin, həyat məqsədlərinin formalaşmasına təsir edir. Öncədən qeyd edək ki, həqiqətən də, tələbəlik illərində quruldan ailələr digər ailələrdən öz müvəffəqiyyətlilik, möhkəmlik səviyyəsinə görə fərqlənir. Əlbəttə, bütün tələbə ailələri eyni deyildir.

“Möhkəmlik” və “müvəffəqiyyətlilik” anlayışlarını bəzi tədqiqatçılar (T.A.Qurko, M.S.Maskovski) bir – birindən fərqləndirmirlər, onları sinonim kimi istifadə edirlər. Lakin bunlar fərqli anlayışlardır. Lakin, görkəmli alimlər E.Tiyt, V.Ukolova və s. haqlı olaraq qeyd edirlər ki, «möhkəmlik» davamlılıq, dayanıqlığı bildirir. «Müvəffəqiyyətlilik» – işin xoşa gələn və ya arzuolunan gedişidir. Ailənin davamlılığı, möhkəmliyi mövcud olma və fəaliyyətin konkret məqsədlərinin olması, ailə qrupunun həmrəylik səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Nikahın müvəffəqiyyətliliyi nikah – ailə münasibətlərinin subyektiv – obyektiv qiymətləndirilməsidir. Başqa sözlə, müvəffəqiyyətliliyin meyarı, ailə funksiyalarının lazımı obrazlarının təmin olunmasıdır (3).

Tələbəlik illərində qurulan ailələrin xüsusiyyətlərindən biri də onlarda uyğunlaşma çətinliyinin olmasıdır.

Yeni yaranmış gənc, o cümlədən, tələbə ailələrində ailə həyatının ilk illəri ər və arvadın bir-birinə uyğunlaşması, isinişməsi dövrüdür. Bu müxtəlif səviyyələrdə baş verə bilər. Bəzilərin tez, digərlərin isə gec. Ərin, arvadın maraqlarına, mənafeələrinə, əyləncələrinə, xüsusiyyətlərinə, hətta qəribəliklərinə uyğunlaşmaq, bəzən həvəslə, dözümlə istəyir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hərəsi bir ailədə böyüyüb tərbiyə almışdır, hərəsinin öz xarakteri, zövqü, adəti vardır. İnsanlara, məişət məsələlərinə, ər və arvadın vəzifələrinə, davranış və rəftarına müxtəlif cür yanaşırlar. Hətta birini kədərləndirən, şadlandırıran hadisə digərinə adi hal kimi görünür.

Ər və arvadın psixoloji cəhətdən bir-birinə asanlıqla uyğunlaşması və ya uyuşa bilməməsi tələbə ailələri üçün daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloqlar göstərir ki, nikahda iki “Mən”in qarşılıqlı mübarizəsi və psixoloji uyğunlaşması on il müddətinə davam edə bilər (4,151).

Tələbəlik illərində qurulmuş ailələrin həyatında uyuşmanın aşağıdakı növləri daha mühüm rol oynayır.

1. Sosial – mədəni uyuşma;
2. Psixoloji uyuşma;
3. Psixofizioloji uyuşma.

Əldə edilmiş materiallar əsasında uyuşma üçün səciyyəvi olan bir ma-

raqlı xüsusiyyət müəyyən olunmuşdur: ər və arvadın ideya-mədəni sərvətləri, maraqları və zövqləri bir-birinə oxşar olduqda onlar bir-birinə daha çox uyuşurlar. Halbuki bəzi temperament və xarakter xüsusiyyətləri oxşar olduqca, ər-arvad bir-birinə çox vaxt çətinliklə uyuşur, bəzən isə uyuşa bilmir.

Sosial-mədəni uyuşma ər-arvadın ideya-mədəni sərvətlərinin, həyat mövqelərinin, ən mühüm həyat hadisəsi haqqında baxışlarının və qiymət meyarlarının ümumi olmasını nəzərdə tutur.

Psixoloji uyuşma – ər və arvadın maraqları və zövqünün uyğun gəlməsi ailədə əlverişli psixoloji iqlimin yaranmasının əsas şərtlərindəndir. Gənc cütlüklər arasında hisslərin saxlanılması və möhkəmlənməsində müsbət çalarlı ünsiyyət olduqca əhəmiyyətlidir. Ünsiyyət – dolğun, daxili zəngin və emosional çalarlı həyat üçün vacib şərtir.

Psixofizioloji uyuşma isə ər-arvadın temperament tipləri müəyyən mənada həll edici rol oynayır. Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, sanqvinik temperament tipi ilə fleqmatik, xolerik temperament tipi melanxolik və fleqmatik tipləri, melanxolik temperament tipi ilə sanqvinik temperament tipləri arasında uyuşma daha yaxşı baş tutur (5, 561).

Eyni zamanda tələbəlik illərində qurulan ailələrə ailə həyatının təşkil olunması prinsiplərindən yanaşmaqla həmin ailənin tiplərini müəyyən etmək olar. Haqlı olaraq alimlər tələbəlik illərində qurulmuş ailələləri dörd tipə - demokratik, avtoritar, anarxik, qarışıq tiplərə bölürlər.

Demokratik ailə tipi - ilk əvvəl kollektivism, bərabər hüquqlu, hörmətçil münasibətlər əsasında qurulmuş ailələr aiddir. Bu ailə tipləri ailə üzvlərinin emosional səmimiyyəti, ev işlərində birgə fəaliyyəti ilə digərlərindən fərqlənir. Demokratik tip ailələr ailədaxili münasibətlərlə yanaşı onların əməl etdikləri istiqamətləri ilə də digərlərindən fərqlənirlər. Valideynlərin həyat təcrübəsi və uşaqların həyatı məqsədləri ümumilikdə cəmiyyətin maraqlarına uyğun gəlir. Bu tip ailələrdə yuxarı sinif şagirdləri vətəndaş, zəhmətkeş insan, ailəli roluna daha yaxşı hazırlanmış olur.

Avtoritar ailə tipi – bu ailələr isə ailəni idarə edən, qərar qəbul edən, digərləri isə ona tabe olan tək bir lider – ailə başçısına sahib olan ailələrdir. Ailə üzvləri yalnız öyrəşdiklərinə görə bir-birilərinə bağlıdırlar. Avtoritet ailələrdə isə qismən mənfəətgüdən – gedonist maraqları olan və onu həyata keçirməyə can atan ailələrdir. Bu ailələrin uşaqları müstəqil həyata digər ailə tiplərinə nəzərən

daha pis hazırlanmış olurlar. Avtoritar ailələr davamlı, stabil olur, ancaq o qədər də uğurlu olmur. Təbiiyyəddici funksiyası cəmiyyətin ümumi maraqlarına uyğun gəlmir.

Anarxik tipli ailələr- isə bir-biri ilə əlaqəsinin olmaması ilə digərlərindən fərqlənir. Bu tip ailə üzvləri sanki hər biri öz dünyasında yaşayır. Emosional əhval-ruhiyyə hər şeydən əvvəl “laqeydlikdə” ifadə olunur. Hərdən isə “düşmənçilik, sevməmə” hissləri özünü büruzə verir.

Qarışıq ailə tipi – tələbə ailələrinin xüsusi növü kimi diqqəti cəlb edir. Bu tipdə adından da göründüyü kimi digər üç növün əlamətləri özünü göstərir (6).

Tələbəlik illərində qurulmuş ailələrin xüsusiyyətlərindən biri də ailə daxili məişət işlərinin yerinə yetirilməsində çətinliklərin olmasıdır.

Tələbə ailələri özünə yaxın bildiyi, əziz, xoşbəxt edə bilən, bütünlükdə onu qane edən insan axtarışı nəticəsində qurulur. Gələcək ər-arvad münasibətlərinin xarakteri əhəmiyyətli dərəcədə nikah əlaqələri ilə nəticələnən motivlər, səbəblərlə müəyyən olunur.

Sübut olunmuşdur ki, tələbə gənclərdə ailə qurmaq motivləri arasında sevgi, ona yaxın olan mənəvi, etik və estetik dəyərlər, gözləmələr daha çox üstünlük təşkil edir.

Sovet sosioloqları S.İ.Qoloq, Z.İ.Faynburq, A.Q.Xarçev və digərləri

işlərində ailə qurmaq motivlərinin həddindən artıq çox olduğunu qeyd edirlər: sevgi, ümumi maraqlar, zövqlərin uyğunluğu, həyat tərz, maddi vəziyyət, təsadüfçülük və s.

Sevgi nikah əlaqələrinin emosional əsası kimi digər motivlərdən üstünlük təşkil edir. Nikahda sevgi əksəriyyət cütlüklər üçün ali dəyərdir. Cütlüklər arasında qarşılıqlı sevginin saxlanması ailənin uğurlu fəaliyyəti üçün subyektiv xarakteristikalardan biri hesab olunur. Cütlüklər arasında müsbət boyalı emosional əlaqə uyğunlaşma dövründə bütün çətinlikləri üstələməyə kömək edir. Xarakter və güc hissi tələbə - cütlüklərin “sosial optimizm” səviyyəsini müəyyən edir.

Nikahın emosional tərəfi gənc cütlüklər üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Nikahdan məmnun qalmaq xarakter və güc hissi ilə bağlıdır. Ailə qurmaqla yaranan nə maddi – məişət çətinlikləri, nə əlavə çətinliklər olmadan təhsili davam etdirmək imkanı xarakter və güc hissi qədər nikahdan məmnun qalmağa təsir etmir.

Lakin nikahda sevgi hissinin saxlanması və asudə vaxtın istifadə olunması xarakterinin arasında əlaqələrin qurulması, ev işlərinə görə məsuliyyətin bölünməsi ailəli qadının asudə vaxtını artırmış olur.

Təhlil göstərir ki, tələbə ailələrində ən optimalı demokratik tipli ailələrdir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ailə qurmağa hazırlaşan tələbələr bir sıra çətinliklərlə rastlaşır. Təhlili nəticəsində əldə olunmuş materiala əsasən tələbə ailələrinin əksəriyyətinə xas olan bir sıra problemləri göstərə bilərik: bu aşağı gəlirin olması, təhsil və ailə öhdəliklərinin bir yerdə olması, uşağın dünyaya gəlməsi və onun tərbiyəsi ilə bağlı çətinliklər və s.

Əsas problemlərdən biri – yaşayış yeridir. Yaxşı olardı ki, birgə həyata onlar ayrı mənzildə tək başlasınlar. Ancaq çox təəssüf ki, bu nadir hallarda baş verir. Ailəli tələbələrin yaşayış yeri problemini müəyyən mənada ya-taqxana həll etmiş olur.

İkinci bir çətinlik tələbə ailələrinin maddi cəhətdən sıxıntı keçirməsi ilə bağlıdır. Gənclərin əksəriyyəti ailə həyatının ilk dövrlərində əvvəllər eşidə biləcəyi problemlərlə qarşılaşırlar, halbuki, belə bir problemlə qarşılaşacaqları və onları həll etməli olacaqları heç ağıllarına gəlməmişdir. Kiçik büdcə gənc ailələrdən məişət problemlərini diqqətlə idarə etmək tələb edir. Bu sahədə isə ən azı sadə bilik və bacarıq vacibdir.

Latviyalı sosioloq P.P.Zvidrinşev tərəfindən tələbə ailələrinin büdcəsi haqqında aparılmış təhlili göstərdi ki, valideynlərin maddi baxımdan köməyinə baxmayaraq işləyən gənc ailələrə nisbətə onlar maddi baxımdan çətinlik çəkirlər (7).

Problemin digər mühüm aspekti isə valideynlər tərəfindən tələbə ailələrinə münasibətin dəyişməsidir. Onlar daha səbirli olurlar. Bir çox ali məktəb tələbələrində ailə köməklik edir və dəstək olurlar: yataqxanalarda yer ayrılır, pul ehtiyatı verilir, təhsillə uşaqların tərbiyəsini uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Bütün bunlar müəyyən mənada tələbə ailələrinin işinin asanlaşdırır. Tələbələr özündə də nikah, ailə həyatına münasibət dəyişir.

Gənc cütlüklər tez-tez valideynlərinin köməyindən istifadə edirlər. Bu isə müxtəlif sahələrdə mümkündür: maddi, təsərrüfat - məişət, mənəvi-psixoloji və uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı köməklikdir. Kömək – bu ailə həyatının ilk dövrlərində əvəzəlməzdir. Çünki belə bir şərait gənclərə təhsili başa vurmağa, asudə vaxtlarını daha maraqlı və səmərəli keçirməyə imkan verir. Ancaq belə kömək müdaxilə etmə dərəcəsinə olduqda bu gənc ailəyə mənfi təsir edə bilər. Ailə haqqında təsəvvürləri yanlış formalaşa bilər. Başqasının hesabına yaşama, infantilizm, tüfeyli həyat yaşama kimi mənfi hallarla nəticələnə bilər.

Nikah adaptasiyası dövründə cütlüklərdə nikah və ailə haqqında ümumi təsəvvürlər formalaşır. Gənc ailələrdə konflikt adətən ailə haqqında təsəvvürlərində ziddiyyət olması ilə yaranır. Geniş mənada cütlüklər arasında konflikt adı altında konkret

situasiya və ya əşyaya münasibətdə yönəlişlikləri, məqsədləri, baxışları, idealları, təsəvvürlərində ziddiyyəti başa düşürük.

Ailə həyatının qurulması üsulu isə təkcə konfliktin məzmunu və tezliyinə deyil, eləcə də xarakterinə təsir edir. Ailənin hansı səbəbə qurulmasından da onların həlli üsulu asılıdır. Məsələn, demokratik tipli ailələrdə təkcə birgə qərarlar verilmir, onların həyata keçirilməsi üçün də məsuliyyət bölgüsü olur. Cütlüklər qərar qəbulundan nə qədər razı qalırlarsa, o, qədər də konstruktiv konflikt üstünlük təşkil etmiş olur.

Konfliktin tezliyi, xarakteri və digər əlamətləri qadın tələbələrin ev işlərində və uşağın qayğısına qalmasına təsir edir(8, 164).

Tələbə ailələrində cütlüklərin asudə vaxtlarının qeyri – qənaətbəxş keçməsi konfliktə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Asudə vaxt isə gənc ailələrdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Ailənin qurulması yeni məsuliyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu isə asudə vaxtların azalmasını göstərir. Asudə vaxtın məzmunu da dəyişmiş olur.

Cütlüklərin baxışlarının, dünya-görüşlərinin vahidlik səviyyəsi, onların necə təşkil olunması da konfliktə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir qayda olaraq qadın –tələbələr nikahda qarşılıqlı sevgini vacib hesab edirlər. Kişi – tələbələr isə bunu o

qədər də yekdilliklə qəbul etmirlər.

Beləliklə yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

1. Tələbə ailələri – ailə həyatının 5 ildən artıq dövrünü əhatə etməyən gənc ailələrin xüsusi növüdür.

2. Tələbə ailələri böyük stabilliklə xarakterizə olunur. Cütlüklər ümumi maraqlar, baxışlar, təhsilə istiqamətlənməsi ilə birləşmişlər.

3. Tələbə ailələri valideynlərdən böyük asılılıqlarına görə də digər gənc ailələrdən fərqlənirlər.

4. Tələbə ailələri də digər gənc ailələr kimi maddi– məişət problemləri

ilə qarşılaşırlar. Burada yaşayış yeri problemi xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tələbə ailələri də ümumi qanunauyğunluqlara görə qurulur. Onlara gənc ailələrin ümumi əlamətləri aiddir. Bu səbəbdən də tələbə ailələrinin bir çox problemlərinə müasir ailələrin ümumi əlamətləri baxımından nəzər yetirilir.

Belə nəticələrdən qaçmaq üçün tələbə gənclərə xüsusi qayğı lazımdır. Problemin həlli ilə maraqlanmaq və təşəbbüskarlıq göstərmək, öz güzəranını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmaq, yenidən qurmaq istəyi və bacarığı tələbə ailələrinin uğurlu formalaşmasına səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Nevzat Tarhan, Son sığınacaq ailə, İstanbul, 2010, 191 s.

2. Əlizadə Ə., Məhəbbət aləmi, Bakı, 1995, 263 s.

3. Рябова Г.Б. Семейведение. Учебное пособие. Томск: Томский межвузовский центр дистанционного образования, 2004. 171 с.

4. Əlizadə Ə., Abbasov A., Ailə, Bakı, 1989, 312 s.

5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya, Bakı, 2006, 620 s.

6. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. – М.: Изд-во МГУ, 1996.

7. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. – М.: Апрель-Пресс, издательство ЭКСМО-Пресс, 2000.

8. Nevzat Tarhan, Aile Okulu, İstanbul, 2010, 192 s.

**THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SPECIFICATION
OF FAMILIES THAT WERE CREATED
DURING PERIOD**

ABSTRACT

The author indicated in his article that students' own families are the special type of the family that cover only 5 years of all life period. Also it's noted that students' own families characterized as very stable one. The spouses are allied around same interests, views, along the education. Likewise students' own families distinguish from other young families by the high dependence from their parents.

Students' own families have the same financial difficulties like other young families. Their problems regarding the living place and terms have a special importance.

In this article it is specially underlined that students' own families allied according to general regularities. And these are generalities that occur on young families. That is why sometimes students' own families problems considered as problems of some modern families.

The author indicates that the initial period of such new allied students' own families and young families is the period when both spouses get accustomed to each other. It occurs at different time of family life. Some families pass this period faster than others. Sometimes habituation to wife's interests, benefits, enjoyments, specifications even to oddities requires high patience and tolerance.

At the conclusion it's noted that students' own families require special care. Interesting with problems and demonstrating of initiatives, improving of life stile, the wish and ability to restart will be reason for successful students' families.

СОЦИАЛЬНО – ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА СЕМЕЙ СОЗДАНЫХ В СТУДЕНЧЕСКИЕ ГОДЫ

АБСТРАКТ

В статье автор отмечает, что студенческая семья относится к особой категории молодых семей, которая состоит не более 5 лет всей семейной жизни. Одновременно отмечается, что семьи созданные в студенческие годы характеризуются стабильностью. Пары вступают в союз вокруг единых интересов, взглядов, получения образования. Такие семьи отличаются от молодых семей большой зависимостью от родителей.

Наряду с этим семьи, созданные в студенческие годы, сталкиваются с такими же материально-житейские проблемами, что и остальные молодые семьи. Особое внимание привлекает проблема места жительства.

В данной статье особо подчеркивается мнение, что студенческие семьи создаются на основе общих закономерностей. К таковым относятся общие черты молодых семей. Именно по этой причине многие проблемы студенческих семей рассматриваются с призмы общих признаков современных семей.

Автор отмечает, что вновь созданной молодой семье, в том числе в семье, созданной в студенческие годы, первые несколько лет уходят на привыкание супругов друг к другу. Это происходит в разные периоды. В некоторых семьях этот процесс протекает быстро, а в некоторых процесс может занять несколько дольше. Привыкание мужа к интересам, преимуществам, развлечениям, особенностям и даже к странностям жены иногда может потребовать терпения и толерантности.

В конце автор приходит к такому выводу, что молодые студенты нуждаются в особой заботе. Заинтересованность в разрешении проблем и проявление инициативы, значительное улучшение образа жизни, желание и умение начать все заново могут послужить формированию удачных студенческих семей.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 5)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 15 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ С ДЕТЬМИ В НЕПОЛНЫХ СЕМЬЯХ

Джамилия Гусейнова

*Магистрант кафедры социальной и
педагогической психологии Бакинского
Государственного Университета
E-mail: h_jamilya@mail.ru*

Açar sözlər: tamam ailələr, natamam ailələr, boşanma, valideyn, övlad, tərbiyə, valideyn sevgisi.

Ключевые слова: полные семьи, неполные семьи, развод, родитель, ребёнок, воспитание, родительская любовь.

Key words: two-parent families, single-parent families, divorce, parent, child, upbringing, parental love.

Семья является важнейшим источником социального и экономического развития общества, она производит самое главное общественное богатство – человека. Самой важной функцией семьи является воспитание детей. Семейное воспитание превышает по своей эмоциональности любое другое воспитание, т. к. его «проводником» является родительская любовь к детям, вызывающая ответные чувства детей к родителям.

Семья – это чрезвычайно сложно организованная структура с разноплановыми взаимоотношениями – отношения между родителями и детьми, взаимоотношения между супругами, между супругами и их

родителями, между старшими и младшими детьми. И в каждой из этих плоскостей может возникнуть конфликт.

Семья невозможна без конфликта, но постоянные конфликты являются основной причиной неблагополучной семейной жизни и распада семьи.

Для взрослых и детей семья значит совершенно разное. Взрослые сами создают семью, это их собственный выбор, их решение, совершаемое в зрелом размышлении и вполне сознательном возрасте. А для ребёнка всё это – предыстория его существования, своего рода историческая реальность; поэтому любая ссора, конфликт взрослых воспринимается ребёнком как раз-

рушение реальности, среды обитания.(1)

В человеческой культуре фиксируется, какой должна быть семья с точки зрения нравственных ценностей общества. Но понятие «нормальной семьи» очень условно. Нормальной можно считать семью, которая обеспечивает требуемый минимум благосостояния, социальной защиты и развития ее членов, создает условия для социализации детей до достижения ими психологической и физической зрелости.

По мнению известного психиатра Е.А. Личко (2), семья включает следующие характеристики и их варианты:

1. Структурный состав:

- полная семья (есть мать и отец)
- неполная семья (есть только мать или только отец)
- искаженная или деформированная семья (наличие отчима вместо отца или мачехи вместо матери)

2. Функциональные особенности:

- гармоничная семья
- дисгармоничная семья

Дисгармоничные семьи бывают разными. Выделяют следующие причины дисгармонии:

- нет партнерства между родителями (один из них доминирует, другой только подчиняется)

- деструктурированная семья (нет взаимопонимания между членами семьи, нет эмоциональной привязанности и солидарности между членами семьи в решении жизненных проблем)

- распадающаяся семья (доминирование одного члена семьи с чрезмерной зависимостью других, жесткая регламентация семейной жизни, отсутствие эмоциональной теплоты)

Неполная семья – это группа ближайших родственников, состоящая из одного родителя с одним или несколькими несовершеннолетними детьми. Неполная семья возникает в силу разных причин: рождения ребёнка вне брака, смерти одного из родителей, расторжения брака либо раздельного проживания родителей.

В соответствии с этим выделяются основные типы неполной семьи - внебрачная, осиротевшая, разведённая, распавшаяся. Различают также отцовскую и материнскую семьи, которые и составляют абсолютное большинство среди неполных семей.

В настоящее время в обществе чаще встречаются материнские семьи (семьи матери-одиночки) нежели чем отцовские семьи.

В неполной семье одинокая мать имеет более выраженную установку

на воспитание детей, чем мать в полной семье. Процесс воспитания и вся система отношений матери с детьми эмоционально более насыщены.

При этом в поведении матери, касающемся ее взаимоотношений с подростком, наблюдаются две крайности. Одной из них выступает применение жёстких мер воспитательного воздействия, в первую очередь по отношению к мальчикам.

Вторая крайность в поведении матери (например, в случае развода) заключается в том, что она стремится своим влиянием компенсировать то, что, по её мнению, дети недополучают из-за отсутствия отца. Такая мать занимает опекающую, охранительную, контролирующую позицию, сдерживающую инициативу подростка, что способствует формированию эмоционально ранимой, безынициативной, несамостоятельной, поддающейся внешним влияниям, управляемой извне, эгоистической личности.

Исследования показывают, что в течение первого года после развода, как мальчики, так и девочки демонстрируют более требовательное, беспокойное, агрессивное и непослушное поведение в отношениях со сверстниками и взрослыми по сравнению с детьми из полных семей. (13)

Отсутствие отца в случае развода и интересующей информации о нем сказывается на воспитании ребёнка самым неблагоприятным образом.

Одни специалисты полагают, что в большинстве случаев душевные раны, которые получают дети в результате развода, впоследствии совершенно заживают; другие же настаивают на том, что пережитое потрясение оказывает длительное влияние и мешает в дальнейшем полноценному эмоциональному и социальному развитию личности ребенка.

Но возможны и другие варианты. Ученые отмечают, что ребёнок, воспитывающийся одинокой матерью, как правило, взрослеет быстрее, чем ребёнок, растущий в полной семье. Но быстрое взросление возможно только у тех детей, чьи психические потребности в первых трех кругах (потребность в заботе, в учении и в эмоциональном самоутверждении) на соответствующих этапах развития ребенка нашли полное удовлетворение. Потребность в социальной ориентации становится проблематичной. Но и здесь, как показывают наблюдения психологов, для одинокой матери не всё потеряно. Если ребёнок эмоционально развит, если у него установились правильные отношения с матерью, если в нём сведён до

минимума комплекс утраченного отца, есть надежда, что он не растеряется при знакомстве с лицом противоположного пола. Однако для мальчика, воспитывающегося матерью, проблематично ознакомление с социальной ролью мужчины и установление собственной половой идентичности.

Как отмечает В.С. Мухина, воспитание детей в неполной семье обладает рядом особенностей. Вследствие отсутствия одного из родителей, оставшемуся приходится брать на себя решение всех материальных и бытовых проблем семьи. При этом ему необходимо также восполнять возникший дефицит воспитательного влияния на детей. Совмещения всех этих задач весьма затруднительно. Поэтому большинство неполных семей испытывают материально-бытовые трудности и сталкиваются с педагогическими проблемами. Психологический климат неполной семьи во многом определяется болезненными переживаниями, возникшими вследствие отсутствия одного из родителей. (4)

По словам Й.Лангмейера и З.Матейчека, в семье каждый отдельный член выполняет естественным образом определённую роль и удовлетворяет жизненные потребности ребенка - физические, эмоциональные, интеллектуальные и мораль-

ные. Если в семье отсутствует какой-либо основной член, то легко возникает опасность депривации для ребенка, так как не всегда можно заместить роль, которую данный член семьи должен был бы выполнять в отношении ребенка и в отношении всей семейной единицы. (5, с.146)

Согласно исследованиям Е.О.Смирновой и В.С.Собкина (6), наиболее распространенными стилями воспитания в неполных семьях являются:

- неустойчивый стиль воспитания
- гипопротекция
- потворствующая гиперпротекция
- эмоциональное отвержение
- повышенная моральная ответственность

Под неустойчивым стилем воспитания понимается непоследовательность, немотивированность эмоциональных проявлений, когда похвала или упрек зависят от настроения, а не от объективного поведения ребёнка. В результате такого воспитания, ребёнок усваивает тот факт, что всё происходящее зависит не от его поведения, а от внешних причин. В конечном счете, он вообще отказывается от попыток понять причинно-следственные связи окружающего социума, не ана-

лизирует соответствие своих поступков социальным нормам, не способен оценить свои переживания, поступки.

Воспитание по типу гипопротекции означает пониженное внимание к ребенку. В этом случае родители крайне мало интересуются делами, успехами, переживаниями ребенка. Формально запреты и правила в семье существуют, требования к ребенку предъявляются, но родители не контролируют их выполнение. Ситуация бесконтрольности, а то и безнадзорности ребёнка обусловлена либо равнодушием родителей, либо их чрезмерной занятостью, сосредоточенностью на других жизненных проблемах.

Если гипопротекция сочетается с хорошим эмоциональным контактом, то такой ребенок растет в ситуации вседозволенности, у него не вырабатывается привычка к организованности, планированию своего поведения. У таких детей затруднена саморегуляция.

К серьезным негативным последствиям приводит воспитание в условиях гипопротекции в сочетании с эмоциональной холодностью родителей. В этом случае ребёнок постоянно ощущает свою ненужность, обделенность лаской и любовью, и эти переживания спо-

собствуют формированию у него комплекса неполноценности, высокой агрессивности.

Наиболее часто данный тип воспитания встречается в социально неблагополучных семьях. Там, где родители злоупотребляют алкоголем, ведут аморальный образ жизни, дети обычно заброшены, предоставлены самим себе, лишены элементарного ухода и заботы; часто применяют к детям физические наказания.

Повышенное внимание к ребёнку в сочетании с тесным эмоциональным контактом, полным приятием всех поведенческих проявлений означает воспитание по типу потворствующей гиперпротекции. В этом случае родители стремятся выполнить любую прихоть ребёнка, оградить от трудностей, неприятностей, огорчений. В такой семье ребёнок всегда находится в центре внимания, он - объект обожания, «кумир семьи».

«Слепая» любовь побуждает родителей преувеличивать его способности, не замечать отрицательные качества, создавать вокруг ребёнка атмосферу восхищения и похвалы. В результате, у детей формируется эгоцентризм, завышенная самооценка, непереносимость трудностей и препятствий на пути к удовлетворению желаний. Они счи-

тают себя стоящими вне критики, осуждений и замечаний. Свои неудачи они объясняют несправедливостью окружающих либо случайными обстоятельствами.

Поэтому личность, сформированная в условиях воспитания по типу потворствующей гиперпротекции, очень часто испытывает отрицательные переживания при первых же столкновениях с реальностью.

Ребёнок, лишённый сильных и недвусмысленных доказательств родительской любви, воспитывающихся в условиях эмоционального отвержения, имеет мало возможностей для формирования высокого самоуважения, теплых и дружественных отношений с другими людьми и устойчивого положительного образа «Я».

По данным ряда исследователей (А.И. Захаров, А.И. Фурманов, А.С. Семенюк), недоброжелательность или невнимание со стороны родителей вызывает неосознанную взаимную враждебность у детей. Эта враждебность может проявляться как явно, по отношению к самим родителям, так и скрытно. Безотчётная, немотивированная жестокость, проявляемая некоторыми детьми, нередко оказывается следствием именно детских переживаний. Если же эта агрессия направ-

ляется внутрь, она становится причиной низкого самоуважения, чувства вины и тревоги. Ребёнком тяготятся, его потребности игнорируются, иногда с ним жестоко обращаются. Родители (или их «заместители» - мачеха, отчим и пр.) считают ребёнка обузой и проявляют общее недовольство ребёнком.

Часто встречается скрытое эмоциональное отвержение: родители стремятся завуалировать реальное отношение к ребенку повышенной заботой и вниманием к нему. Этот стиль оказывает наиболее отрицательное воздействие на развитие ребенка. (6)

Жестокие взаимоотношения могут проявляться открыто, когда на ребенка срывают зло, применяя насилие, или быть скрытыми, когда между родителями и ребёнком стоит «стена» эмоциональной холодности и враждебности.

Другой тип воспитания – повышенная моральная ответственность. От ребёнка требуют честности, порядочности, чувства долга не соответственно его возрасту. Игнорируя интересы и возможности ребенка, возлагают на него ответственность за благополучие близких. Ему насилием приписывают роль «главы семьи». Родители надеются на особое будущее своего ребёнка, а ребёнок боится их разочаровать. Часто

ему поручают заботу о младших детях или о престарелых. Повышенная моральная ответственность вызывает агрессию, а также тревогу и страхи.

Психологические исследования (А.И.Захаров, А.С.Спиваковская, Е.О.Смирнова, В.С.Собкин, Й.Лангмейер, З.Матейчек и др.) свидетельствуют, что в силу названных причин дети из неполных семей, по сравнению со сверстниками из полных семей, обладают рядом психологических особенностей, которые в большинстве случаев носят ярко выраженный негативный характер.

Так, А.С.Спиваковская утверждает, что дети из неполных семей, по сравнению со сверстниками из полных семей, имеют более низкую школьную успеваемость, более склонны к невротическим нарушениям и противоправному поведению. В результате исследований детей школьного возраста, воспитывающихся в условиях неполной семьи, у них были выявлены проявления инфантильности, пониженной самооценки, негативного отношения к родителям, нарушения полоролевого поведения.(7)

По словам А.И. Захарова, к психологическим особенностям детей, воспитывающихся в неполных семьях, следует отнести тягостное

чувство отличия от сверстников, неустойчивую, заниженную самооценку с актуальной потребностью в ее повышении, неадекватную требовательность к матери и высокое желание изменений ее поведения, активный поиск «значимого взрослого».(8)

По данным Е.О. Смирновой и В.С. Собкина, детям из неполных семей для их полноценного психического развития не хватает своевременной эмоциональной поддержки и понимания взрослыми своеобразия формирования их характера, признания в семье или среди сверстников; непосредственности в выражении чувств (когда дети становятся скованными, напряжёнными, чрезмерно серьезными, воспринимают все слишком буквально, теряют способность понимать шутки и юмор); жизненного тонуса, бодрости, душевного подъёма, воодушевления; уверенности в себе и решительности в действиях и поступках; способности легко устанавливать контакты и длительно поддерживать их на взаимоприемлемом уровне; гибкости и непринужденности в отношениях, умения принимать и играть роли. (6, с.68)

Необходимо отметить, что в ряде случаев психологическая атмосфера неполной семьи достаточно благоприятна и не создает затруднений

в формировании зрелой, полноценной личности. Существует достаточно много обратных примеров: в формально полной, но эмоционально неблагополучной семье ребенок сталкивается с гораздо более серьёзными психологическими проблемами.

Таким образом, неполная семья, хотя и сталкивается с рядом объективных трудностей, но, тем не

менее, обладает достаточным потенциалом для полноценного воспитания детей.

Родителю, в силу обстоятельств оказавшемуся главой неполной семьи, необходимо осознавать, объективно оценивать психологические особенности создавшейся ситуации и не допускать, чтобы они приводили к негативным последствиям.

Литература:

1. Крюкова Т.Л., Сапоровская М.В., Куфтык Е.В. Психология семьи: жизненные трудности и совладение с ними. – Речь, 2005. – 240с.

2. www.koob.ru Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков.

3. Нартова-Богавер С.К., Несмеянова М.И., Малярова Н.В., Мухортова Е.А. Чей я – мамин или папин? – М.:МЦНМО, 1995

4. Мухина В.С. Детская психология.- М.: Просвещение, 1985. – 272 с.

5. Лангмейер Й., Майтечек З. Психическая депривация в детском возрасте. – АВИЦЕНУМ, 1984.

6. Смирнова Е.О., Собкин В.С. Специфика эмоционально-личностной сферы детей, живущих в неполной семье. – М.,1988.

7. www.myword.ru Спиваковская А.С. Игра, детство, семья.

8. Захаров А.И. Игра как способ преодоления неврозов у детей. – КАРО, 2006. – 416с.

NATAMAM AİLƏDƏ VALİDEYN-UŞAQ MÜNASİBƏTLƏRİ

Abstrakt

Ailə cəmiyyətin sosial və iqtisadi inkişafının ən mühüm mənbəyi, onun ən mühüm sosial sərvət istehsalı – insandır. Ən vacib funksiya ailədə uşaqları tərbiyə etməkdir. Ailə münasibətsiz mümkün deyil, lakin daimi münasibətlər disfunksional ailə həyatı yaranmasına və ailələrin dağılmasına əsas səbəb

olur. Böyüklər və uşaqlar üçün, ailə fərqli məvhum deməkdir. Böyüklər özləri ailə qurur, öz seçimi, öz qərarı, şüurlu şəkildə bu addımı atırlar. Və bir uşaq üçün bu - onun mövcudluğu, tarixi reallığın bir növüdür.

Natamam ailə müxtəlif səbəblər üzündən yaranır: nigahdan kənar uşaqların doğuşu, boşanma və ya valideynlərin ayrılması, valideynlərin birinin vəfatı. Buna əsasən natamam ailələrin əsas növlərini qeyd etmək olar – nigahdan kənar, boşanmış, ayrılmış və s. Baxmayaraq ki, natamam ailələr bir sıra obyektiv çətinliklərlə üzləşir, eyni zamanda onlar uşaqların tam tərbiyəsi üçün kifayət qədər potensiala malikdir.

PARENT-CHILD RELATIONS IN SINGLE-PARENT FAMILIES

Abstrac

The family is the most important source of social and economic development of society, it produces the most important social wealth - the man. The most important function is to educate the children of the family. The family is not possible without conflict, but the constant conflicts are a major cause of dysfunctional family life and family breakdown. For adults and children, family means very different things. Adults get married, it's their own choice, their decision, committed and mature reflection it is conscious age. And all this for a child - the background of its existence, a kind of historical reality, so every row, the conflict is perceived by adult children as the destruction of the reality of the environment. Incomplete family arises due to various reasons: the birth of a child outside of marriage, death of a parent, divorce or separation of parents. In accordance with this highlights the main types of incomplete families - illegitimate, orphaned, divorced, broken up. There are also paternal and maternal family, who make up the vast majority of single-parent families. Single-parent family, although it faces a number of objective difficulties, but, nevertheless, has the potential for good parenting.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 15)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ МОЛОДЕЖИ АЗЕРБАЙДЖАНА И ПОЛЬШИ

Гунай Мустафаева

магистрант кафедры социальной и
педагогической психологии БГУ

Email: eesti_mg@mail.ru

Açar sözlər: milli dəyərlər, avropa dəyərləri, avropaya integrasiya, gənclər, qarşılıqlı təsir, müqayisəli təhlil, nəticələrin şərhı

Ключевые слова: национальные ценности, европейские ценности, евроинтеграция, молодёжь, взаимовлияние, сравнительный анализ, интерпретация результатов

Key words: national values, European values, euro integration, young people, mutual influence, comparative analysis, interpretation of results

Ценность — значимость для людей тех или иных материальных, духовных или природных объектов, явлений [1].

Ценностные ориентации представляют собой сложные образования, которые вбирают в себя различные уровни и формы взаимодействия общественного и индивидуального в личности, специфической формой осознания личностью окружающего мира, своего прошлого и будущего, сущности своего собственного «Я» [2].

Из выше указанного следует, что общество играет важную роль в формировании системы ценностных ориентаций. Связи с этим представляется интересным провести сравнение системы ценностных

ориентаций в двух различных культурах.

Наше исследование было проведено в Азербайджане и Польше. Азербайджан и Польша обладают как схожими, так и различными чертами. Обе страны относительно недавно обрели независимость и взяли курс на интеграцию с ЕС. Естественно, это приводит к изменениям в жизни общества, что в свою очередь не может не сказываться на сознании людей, в первую очередь, молодёжи. Именно молодёжь в силу определённых причин (например, неопределённость их общественного положения, поиск себя и т.д.) раньше остальных реагирует на такие перемены. Именно молодость является сенситивным периодом для формирования системы ценностей [3, 491].

Однако не нужно забывать, что Польша европейская страна и с 2004 года полноправный член Европейского союза [4, 398]. Азербайджан же географически находится на границе Европы и Азии и фундаментом взаимоотношений Азербайджанской Республики (АР) и Евросоюза (ЕС) является соглашение о партнерстве и сотрудничестве. Как географическое положение, так и политическая система, различные исторические и культурные контексты развития общества в этих странах должны были прежде всего проявиться в выборе приоритетной системы ценностей. И трудно не согласиться с тем, что «Ценность есть нечто всепроникающее, определяющее смысл и всего мира в целом, и каждой личности, и каждого события, и каждого поступка» [5, 356].

В связи с этим нам представляется интересным сравнить ценностные ориентации молодежи в этих двух странах.

Мы ставили следующие задачи:

1. Определить доминирующие ценности азербайджанской молодежи
2. Определить доминирующие ценности польской молодежи
3. Сравнить доминирующие ценности азербайджанской и польской молодежи

Исследование проводилось в 2 этапа. Первый этап был проведен в Азербайджане.

В исследовании, проведенном в Азербайджане, приняло участие 20 человек в возрасте 18-25 лет. В большинстве это были студенты вузов Баку.

Вначале респондентов просили назвать национальные и западные ценности (европейские). Далее они получили список ценностей, использованных в методике Рокича, и их попросили отнести данные ценности либо к восточным (национальным), либо к западным. В результате мы получили список национальных ценностей (из 17 ценностей) и список европейских ценностей (из 24 ценностей).

На втором этапе мы просили респондентов проранжировать ценности от самых важных для них до самых малозначимых, обозначая цифрами от 1 до 17 для национальных ценностей, где 1 – самая важная ценность, а 17 – самая малозначимая, и от 1 до 24 для западных ценностей.

Для дальнейшей работы мы использовали только 10 восточных ценностей и 10 западных. Результатом является список национальных (восточных) и западных ценностей, включающих по 10 ценностей:

*Степень значимости ценностей
(данные по Азербайджану)*

Таблица 1

Национальные ценности (восточные)	Европейские ценности
Традиции	Независимость
Семья	Интересная работа
Гостеприимность	Карьера
Мужское слово	Справедливость
Мнение окружающих	Уверенность в себе
Уважение к старшим	Права граждан
Женская гордость и чистота	Демократия
Мать	Честность
Религиозная толерантность	Ответственность
Верность женщин	Образование

Как видно из таблицы 1, национальные и западные ценности наших респондентов коренным образом отличаются друг от друга. В понятие национальные ценности включены характерные для Азербайджана особенности культурной традиции (традиции, семья, гостеприимство, религиозная толерантность), а также характеризующие национальный менталитет нравственные ценности (мужское слово, уважение старших, мнение окружающих, женская честь и верность). Западные ценности – это прежде всего либерально-демократические ценности, такие как самостоятельность (независимость), интересная работа, карьера, демократия, права граждан.

Далее мы составили общий список из тех 10 восточных (национальных) и 10 западных ценностей, записывая их в смешанной последовательности, и просили респондентов о ранжировании их по степени значимости.

При анализе результатов оценивали, сколько из 10 ценностей, выбранных как наиболее значимые, принадлежат к восточным, а сколько к западным. Результаты были переведены в проценты.

Как показывает наше исследование, опрошенные молодые люди предпочитали европейские ценности (73%), у 9% в равной степени представлены и восточные и западные ценности, и только 18% респондентов предпочитают национальные (восточные) ценности.

Второй этап нашего исследования был проведен в Польше. В этом исследовании принимали участие 30 человек в возрасте 18-25 лет.

Учитывая некоторые особенности, исследование в Польше имело несколько иную форму, чем в Азербайджане. Говоря об особенностях, в первую очередь имеем в виду распространенное в Польше мнение, что Польша не относится ни к Западу, ни к Востоку.

В связи с этим наше исследование в Польше имело следующий характер. Вначале мы просили респондентов назвать польские (национальные), европейские (например, Великобритания, Германия, Франция и др.) и восточные (например, страны Кавказа, арабские) ценности. В результате получили данные, которые представлены в таблице 2.

Ценности, выбираемые польскими респондентами

Таблица 2.

Национальные ценности (польские)	Европейские ценности	Восточные ценности
Религия	Деньги	Религия
Семья	Работа	Семья
Работа	Дружба	Деньги
Дом	Образование	Сохранение собственной культуры
Деньги	Дом	Дом
Образование	Карьера	Работа
Карьера	Толерантность	Традиции
Традиции	Семья	Дружба
Финансовая стабильность	Здоровье	Здоровье
Здоровье	Религия	Карьера
Любовь	Профессиональный успех	
Друзья	Свобода	
Забота		
Счастье		

Интересно, что на этом же этапе исследования в Азербайджане, когда мы просили респондентов назвать национальные (восточные) и европейские ценности, никто из них не относил одну и ту же ценность и к восточным, и к европейским. Например, если кто-то считал, что «мать» - это национальная ценность, то он уже не говорил, что она может быть и европейской ценностью. Более того, у респондентов наблюдался высокий уровень соответствия в отнесении тех или иных ценностей к восточным либо европейским. В Польше ситуация другая. Как видно из таблицы, польские респонденты могут одну и ту же

ценность относить и к категории национальных (польских), и европейских, и восточных ценностей. Например, некоторые называли «дом» как польскую ценность, другие – как европейскую либо восточную. Поэтому для того, чтобы отнести названные ценности к одной из трех категорий (ценности польские, европейские либо восточные), подсчитали, сколько раз респонденты относили каждую ценность к польским, европейским либо восточным ценностям. И для составления окончательного списка использовали по 2-3 ценности из каждой категории (табл.3).

*Ценности, выбираемые польскими респондентами
(по методике Рокича)*

Таблица 3

Польские ценности (национальные)	Европейские ценности	Восточные ценности
Семья	Деньги	Религия
Работа	Образование	Традиции
Любовь	Карьера	

Далее мы просили респондентов назвать среди ценностей, использованных в методике Рокича, польские (национальные), европейские и восточные ценности. В результате получили 16 ценностей:

Таким образом, на основе опроса респондентов из Польши получили

следующий список ценностей: безопасность семьи, традиции, обеспеченная жизнь, ощущение смысла, внутреннее равновесие, деньги, равенство, одинаковые шансы для всех, личное обаяние, ум, семья, чистота, независимость, логика, шарм, любовь, послушание,

*Степень значимости ценностей по методике Рокича
(данные по Польше)*

Таблица 4

Польские ценности	Европейские ценности	Восточные ценности
Безопасность семьи	Обеспеченная жизнь	Ум/мудрость
	Ощущение смысла	Внутреннее равенство
	Равенство и одинаковые шансы для всех	Шарм
	Общественное признание	Личное обаяние
	Свобода	Чистота
	Жизнь, полная впечатлений	Послушание
	Независимость	Вежливость
	Логика	

образование, вежливость, работа, общественное признание, жизнь, полная впечатлений, карьера, свобода, дом.

Далее мы просили наших респондентов пронумеровать эти понятия по степени значимости.

Для того чтобы определить, какие ценности доминируют у респондентов, подсчитали процент польских (национальных), европейских и восточных ценности среди 12 ценностей, выбранных как самые важные. В результате получили следующие данные: 47% респондентов предпочитают европей-

ские ценности, 23% - национальные (польские) ценности и только 7% отдают предпочтение восточным ценностям. У 7% респондентов в равной мере представлены польские (национальные), европейские и восточные ценности. Были также респонденты, у которых доминируют национальные (польские) и европейские ценности (10%), национальные (польские) и восточные (3%) и европейские и восточные (3%).

В целях сравнения данных, полученных в Азербайджане и Польше, можем представить их в виде таблиц:

Результаты исследования в Азербайджане

Таблица 5

Национальные ценности (азербайджанские)	Европейские ценности	Национальные+европейские ценности
18 %	73 %	9 %

Результаты исследования в Азербайджане

Таблица 5

Национальные ценности (польские)	Европейские ценности	Восточные ценности	Польские+европейские+восточный ценности	Национальные+европейские ценности	Национальные+восточные ценности	Европейские+восточные ценности
23%	47%	7%	7%	10%	3%	3%

1) Как видно из таблиц 5 и 6, респонденты как в Азербайджане, так и в Польше предпочитают ценности европейские (73% в Азербайджане и 47% в Польше). Но интересным фактом может быть то, что хотя Польша является европейской страной, тех, кто предпочитает европейские ценности, здесь меньше половины, а в Азербайджане, который относительно недавно встал на путь интеграции с Европейским союзом выбор в пользу европейских ценностей гораздо выше.

2) Также следует обратить внимание, что процент тех, кто предпочитает национальные ценности, в Польше выше (23%), чем в Азербайджане (18%). И хотя в обеих странах молодёжь предпочитает европейские ценности, в Польше разница между национальными (польскими) и европейскими ценностями не такая большая, как в Азербайджане.

Почему так происходит? Может быть, это можно объяснить про-

исходящими в Азербайджане процессами. После обретения независимости страна стала развиваться в направлении интеграции с евро союзом. Предпринимаются меры, чтобы ЕС приняло страну как равного партнера. И, конечно же, молодое поколение, сознание которого развивается условиях, когда хотя и говорится о том, что мы не должны забывать о национальных ценностях, а в действительности выбранный путь развития приводит к тому, что возникает потребность принять западные ценности, не может не ориентироваться на европейские ценности.

Но ведь Польша тоже относительно недавно приобрела независимость и установила курс на евроинтеграцию. Но, несмотря на это, Польша всегда была страной европейской. И, конечно же, она издавна политически, экономически, культурно и т.д. связана с Европой. Все это приводит к тому, что от Польши не ожидают таких

больших перемен, в том числе и в системе ценностей, как от Азербайджана.

Но почему именно молодежь раньше остальных реагирует на перемены в обществе? Не секрет, что молодость – это тот период жизни, который характеризуется поиском себя, собственного места в обществе. Молодость – это сенситивный период для принятия системы ценностных ориентаций. Для этой группы характерен постоянный поиск нового, отбрасывание старых версий. Можно сказать, что молодые люди – это самая социально активная группа. Все это приводит к тому, что именно молодые люди так быстро реагируют на социальные перемены и принимают новые системы ценностей.

3) Необходимо также указать на следующее. Большинство респондентов, как в Азербайджане, так и в Польше перед заполнением анкет в своих комментариях указывали, что они предпочитают свои национальные ценности, а не европейские. Но как мы уже видели, несмотря на это большинство в результате отдавало предпочтение ценностям европейским. Как можно это объяснить? Нам может помочь в этом феномен конформности, который так характерен для этой возрастной группы.

Ежедневно можно слышать разговоры о том, что происходит в Европе, что люди там ничего не уважают и т.д. С другой стороны, невозможно не видеть, как развивается Европа, каков там уровень жизни. Вот и оказывается, что, с одной стороны, проявляя конформное поведение, молодые люди соглашались с мнением большинства и отвергают европейские ценности, но с другой стороны, имеют тенденцию к Европе и ее ценностям.

4) Необходимо также обратить внимание на то, как понимается понятие «европейские ценности» в Азербайджане и Польше. Как видно из ответов молодёжи из Азербайджана, это в первую очередь ценности, связанные с демократией (демократия, права граждан, независимость), а также ценности, связанные с достижениями в карьере и образовании (карьера, интересная работа, образование). В ответах респондентов из Польши тоже были данные варианты, но кроме того были названы ценности, связанные с материальным благосостоянием (обеспеченная жизнь, деньги).

5) Представляется также интересным сравнить понимание понятия «восточные ценности» в Азербайджане и Польше. Как уже упоминалось выше, в понятие национальные ценности включены характерные для

Азербайджана особенности культурной традиции (традиции, семья, гостеприимство, религиозная толерантность), а также характеризующие национальный менталитет нравственные ценности (мужское слово, уважение старших, мнение окружающих, женская честь и верность). Однако же польские респонденты назвали в качестве восточной ценности только 1 из этих ценностей – традиции. Остальные перечисленные ими ценности отличаются от тех, которые назвали азербайджанские респонденты. Польские респонденты чаще всего называли восточными духовные/нематериальные ценности (внутреннее равновесие, ум, чистота, послушание, обаяние и т.д.).

Также следует указать, что для Азербайджана Польша – европейская страна, с такими же ценностями, как в Германии, Франции и других странах Европы. Но, как

показало наше исследование, польская молодёжь не разделяет этого мнения. Ценности, названные национальными, отличаются от тех, которые были отнесены к европейским ценностям. Здесь доминируют ценности, которые можно было бы назвать семейными (семья, безопасность семьи, дом).

Таким образом, как показало наше исследование, в современных условиях молодёжь как Азербайджана, так и Польши больше ориентирована на европейские ценности, чем на свои национальные. Но что интересно, представление о том, что же такое европейские ценности не определено однозначно. Возможно, молодёжь привлекают не сами эти ценности, а образ (уровень) жизни в Европе, и принятие этих «европейских» ценностей является лишь способом приблизиться к нему.

Литература:

1. <http://psihotesti.ru/gloss/tag/tsenost/>
2. <http://plook.ru/index/cennosti-formiruyutsya-v-rezultate-osoznaniya/>
3. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. М., Академия, 1999, 603, с.491

4. Тымовский М., Кеневич Я., Чольцер Е. История Польши. М., Весь мир, 2004, 544, с.498
5. Лосский Н.О. Бог и мировое зло. М., Республика, 1994, 436, с.356

AZƏRBAYCAN VƏ POLŞA GƏNCLƏRİNİN SƏRVƏR MEYLLƏRİNİN MÜQAYISƏLİ TƏHLİLİ

Abstrakt

Azərbaycan və Polşa arasında həm oxşar, həm də fərqli cəhədlər var. Müstəqillik qazandıqdan sonra hər iki ölkə Avropa ittifaqı ilə integrasiya yolu seçmişdir. Bu təbii cəmiyyətdə və bələliklə insanların süurunda müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Lakin Polşa – Avropa ölkəsidir, Azərbaycan isə Avropa ilə Asiyanın sərhədində yerləşir. Təbii ki, coğrafiya, siyasi sistemi, eləcə də tarixi və mədəni fərqliliklər dəyərlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bu iki ölkədə qüvvədə olan dəyərləri müqayisə etmək maraqlı görünür. Azərbaycanda və Polşada aparılan araşdırma göstərir ki, avropa dəyərlərinə üstünlük verən gənclərin payı Azərbaycanda Polşadan çoxdur. Lakin “avropa dəyərləri” anlayışı bu iki ölkədə fərqli başa düşülür. Azərbaycan gəncləri üçün bu ilk növbədə demokratiya (demokratiya, vətəndaş hüquqları, müstəqillik) və karyera və təhsil nailiyyətləri (karyera, maraqlı iş, təhsil) ilə bağlı olan dəyərlərdir. Lakin Polşa gəncləri üçün bu həm də maddi nemətlərlə bağlı dəyərlərdir (pul, təmin həyat). “Şərq dəyərləri” anlayışında da fərq aşkar olunmuşdur. Şərq dəyərləri kimi iki ölkənin respondentləri tamamilə fərqli dəyərlər sadalamışdılar. Yalnız “ənənə” anlayışı hər iki ölkə respondentləri tərəfindən istifadə edilmişdir.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE VALUE ORIENTATIONS OF YOUNG PEOPLE OF AZERBAIJAN AND POLAND

Abstract

Azerbaijan and Poland have similar and different traits. After finding independence these two countries took the way of euro integration. Of course this leads to some changes in the life of the society and therefore in the people's consciousness. But Poland is European country; Azerbaijan is situated between Europe and Asia. Naturally, the differences in geography, political system, as well as differences in historical and cultural context influenced the formation of values. In this context it seems interesting to compare the value orientations prevailing in these two countries. Research conducted in Azerbaijan and Poland showed that the percentage of young people who share European values in Azerbaijan is higher than in Poland. However, the term «European values» is understood in these two countries in different ways. For the Azerbaijani youth this is primarily the values associated with democracy (democracy, civil rights, and independence) and achievement in career and education (career, interesting work, education). For the Polish youth, but this and the values associated with material wealth (to ensure life, money). Differences were found when comparing the «Eastern values.» Respondents from both countries as eastern called quite different values. Only the concept of «tradition» was used in one and in another country.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 15)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya elmləri doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 21 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

MÜƏLLİMLƏRİN MƏNLİK ŞÜURUNUN TƏDQIQI VƏ FORMALAŞMASI

Əsli Zeynalabdinova

*AMEA-nın Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun
Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin dissertantı
E-mail: azeynalabdin@yahoo.com*

Açar sözlər: *mənlik şüuru, refleksiya, koqnitiv, affektiv və davranış komponent, Mən konsepsiya*

Ключевые слова: *самосознание, рефлексия, когнитивный, аффективный и поведенческий компонент, Я концепция*

Key words: *selfconsciousnes, reflection, cognitive, affective and behaviour component*

Bütün dövrlərdə bəşər təcrübəsinin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi missiyası müəllimlərin üzərinə düşmüşdür. Bu gün təhsil paradigmasının texnokratikdən humanistikə dəyişdiyi bir zamanda müəllim şəxsiyyəti, onun erudisiyası, mədəniyyəti, mənlik şüuru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki onsuz təlim və tərbiyənin mühüm məsələlərinin həlli qeyri mümkündür.

Müəllim əməyinin psixologiyasının öyrənilməsi sahəsində tədqiqatlar çoxsaylı və müxtəlifdir. Lakin bir qayda olaraq, elmi tədqiqatlarda müəllim ya fəaliyyətin subyekti, yaxud da ünsiyyətin subyekti kimi çıxış edir. Psixologiyada müəllimlərin mənlik şüurunun kifayət qədər və geniş tədqiq olunmaması faktı, ilk növbədə, şəxsi “Mən” kimi mürəkkəb obyektin öyrənilməsi metodları

kimi həll olunmamış problemin mövcudluğu ilə izah olunur. Mənlik şüurunun pedaqoji ustalığının mərkəzi elementi kimi götürüldüyü tədqiqatlar kəmiyyətə məhduddur (şəxsiyyətin mənlik şüuru və müəllimlərin mənlik şüurunun mahiyyəti, strukturunun fəlsəfi-psixoloji tədqiqi – Akopov Q.V., Kon İ.S., Koziev V.N., Mitina L.M., Savrasov V.P., Spirkin A.Q., Sokolova E.T., Stolin V.V., Çesnokova İ.İ., Şoroxova E.V.). Mənlik şüuru hər şeydən əvvəl müəllim fəaliyyətinin tənzimləyici funksiyasını (Koziev V.N.) yerinə yetirməklə, idarəetmə subyekti kimi (Savrasov V. P.) pedaqoqun mövqeyini əks etdirir, pedaqoji ünsiyyət və şəxsiyyət sistemində özünüdərkən nəticəsi kimi çıxış edir. (Mitina L.M.)

Mənlik şüurunun inkişafının yüksək səviyyəsi pedaqoji fəaliyyət və

ünsiyyətin effektivliyinin psixoloji şərti kimi çıxış edir. Mənlik şüurunun yüksək inkişaf səviyyəsi müəllimin özü haqqında peşəkar kimi kompleks təsəvvürləri vasitəsilə müəyyən edilir və aşağıdakı tərkib hissələri özündə birləşdirir: müəllim əməyinin şəxsi konsepsiyasının formalaşdığı norma, qayda və modellərin dərkisi; özündə peşəkar keyfiyyətlərinin və öz fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinin, ünsiyyət və şəxsiyyətin (mənlik şüurunun koqnitiv aspekti) dərkisi, özünə peşəkar kimi emosional münasibət (mənlik şüurunun emosional aspekti) və onların arasında hərəkət etmək (mənlik şüurunun davranış aspekti).

Son zamanlar müəllimlərin mənlik şüurunun öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlarda (Bobrova E.M., Koziev V. N.) müəllimlərin mənlik şüurunun quruluşunun nəzəri təhlili onun strukturunun şəxsiyyətin mənlik şüurunun strukturu ilə üst-üstə düşdüyünü və qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayan üç – koqnitiv, affektiv və davranış altstrukturunun birləşməsindən ibarət olduğunu göstərir. Bu İ.Vaçkovun müəllimlərin mənlik şüuru ilə bağlı apardığı tədqiqatlarda daha aydın ifadə olunmuşdur. (cədvəl № 1) (1)

Koqnitiv komponent

Mənlik şüurunun bu komponentində özünüdərk etmə prosesini və nəticəni insanın özü haqqındakı biliklər

sistemini fərqləndirmək zəruridir. Müəllimin “Mən obrazı” xüsusilə koqnitiv xarakterli olub, daxili və xarici amillərin təsiri ilə dövrü olaraq dəyişikliklərə məruz qalmasına baxmayaraq nisbətən sabit törəmədir. Yuxarıda qeyd olunan sistemlərdən hər hansı birində müəllim özünü düzgün yaxud dərindən başa düşə bilmirsə mənlik şüurunun yüksək səviyyəsindən danışmaq olmaz.

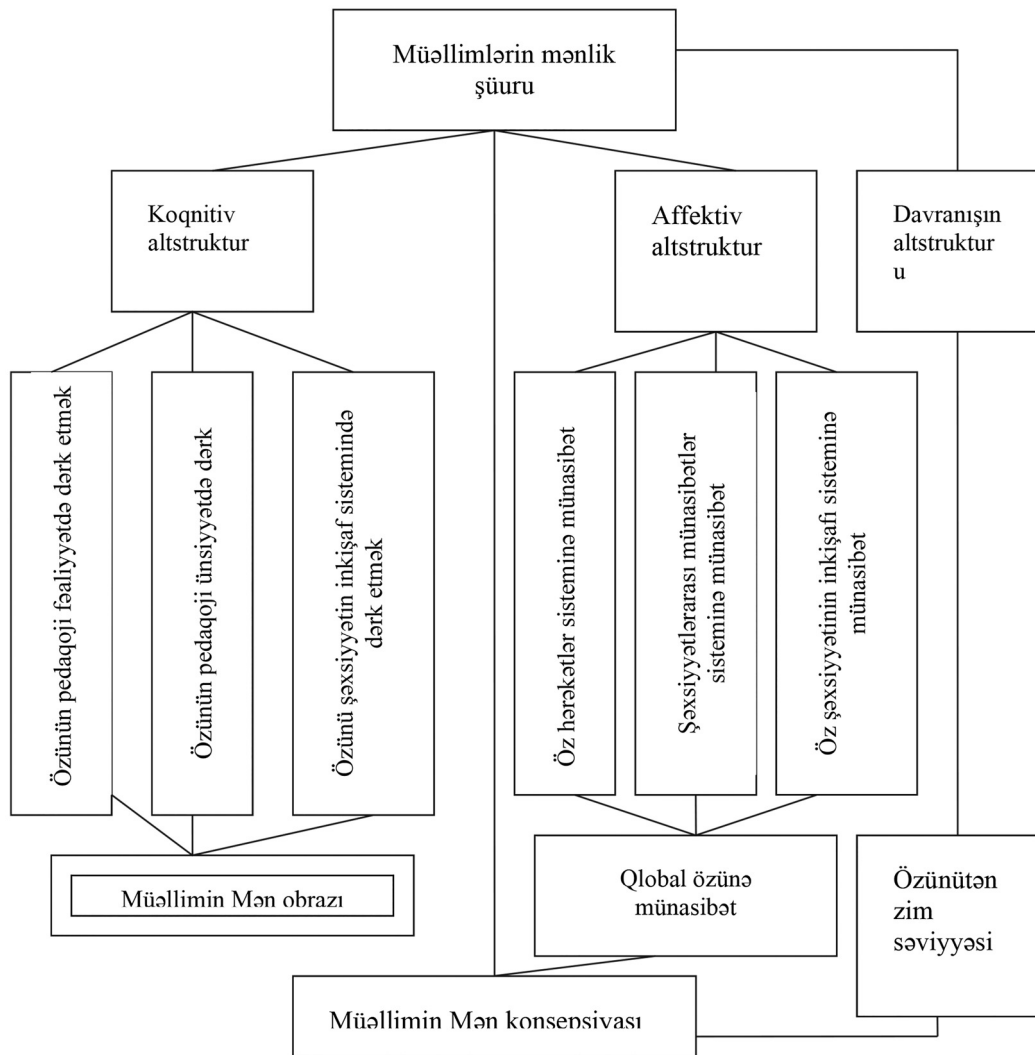
Koqnitiv komponent mənlik şüurunun strukturunda aparıcı mövqeyə malikdir.

Affektiv komponent

Müəllimlərin mənlik şüurunun affektiv komponenti üç növ münasibətin məcmuyları ilə xarakterizə olunur:

- 1) öz pedaqoji hərəkətlərinə, məqsəd və vəzifələrinə, bu məqsədlərə çatma vasitələrinə, öz işinin nəticəsinə münasibət;
- 2) şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlər sistemində; pedaqoji ünsiyyətin əsas funksiyalarına – informasiya, sosial-perseptiv, prezentativ, interaktiv və affektiv funksiyaların realizə olunmasına münasibət;
- 3) öz peşə keyfiyyətlərinə və bütövlükdə bir peşəkar kimi özünə münasibət

Müəllimlərin mənlik şüurunun affektiv komponentinin başlıca altstrukturlarından biri özünüqiymətləndirmədir. Çünki özünüqiymətləndirmə

prosesinin nəticəsi olaraq şəxsiyyətin özünə sabit ümumiləşdirilmiş münasibəti yaranır. Əgər müəllimin özü haqqında, öz şəxsi və peşəkar kimi keyfiyyətləri haqqında biliklərə malikdirsə, bu biliklər və özünü qiymətləndirmə əsasında özünə emosional – dəyər münasibəti yaranır.

Sovet psixologiya elmində şəxsiyyətin özünüqiymətləndirməsinə çoxlu sayda tədqiqatlar (LV.Borozdina, L.İ.Bojoviç, Y.A.Zaluçenova, A.V.Zaxarova, İ.S. Kon, V.S.Muxina, O.N.Molçanova, S.L.Rubinşteyn, V.V.Stolin, İ.İ.Çesnokova və b.) işlənmişdir. K.A.Abulxanova Slavskayanın,

L.İ.Bojoviçin, A.İ.Lipkinanın işlərində özünüqiymətləndirmənin əsasında şəxsiyyətin daxilən qəbul etdiyi dəyərlərin (etalon) durduğu göstərilir. Şəxsiyyətin qəbul etdiyi dəyərlər nəinki özünüqiymətləndirmənin, onun bütün keyfiyyətlərinin əsasını qoyur. Məhz özünüqiymətləndirmə dəyərlərin şəxsiyyətin formalaşmasına təsirini şərtləndirir. Bu mənada özünüqiymətləndirməni subyektin bütün həyat fəaliyyətinə təsir edən və onun daxili aləminin keyfiyyət xüsusiyyətini inikas etdirən əsas şəxsiyyət törəməsi hesab etmək olar. Özünüqiymətləndirmənin əsasında konkret fərdin özünə emosional münasibətini müəyyən edən və eyni zamanda özü haqqında biliklər mənbəyi olan refleksiv hərəkətlər dayanır.

Xarici alimlər çox vaxt özünüqiymətləndirməni bilavasitə şəxsiyyətin özü və onun inkişaf xüsusiyyətləri ilə bağlayırlar (A.Bandura, V.Ceyms, B.Skinner, O. Mid, K.Rocers, Q. Yunq və b).

Davranış komponenti

Zahiri təzahürlər müəllimin mənlilik şüurunun davranış komponentini xarakterizə edir. Zənnimcə, bu alt-strukturun başlıca psixoloji mexanizmini müəllimin özündən və öz peşə fəaliyyətindən razılığıdır. Özündən razı müəllim şagirdlərlə ünsiyyət zamanı həyəcan və daxili gərginlik yaşamır. Adekvat özünüqiymətləndir-

mə və özünə pozitiv münasibətə malik olan müəllim, qeyri-adekvat özünüqiymətləndirməsi olan müəllimdən fərqli olaraq şagirdlərlə sərbəst ünsiyyətdə olur, onları qəbul etdiyini nümayiş etdirir. Bununla da müəllim uşaqların özünüqiymətləndirməsinə və özünə münasibətlərinə müsbət təsir göstərir, onları təlim fəaliyyətində müvəffəqiyyətə stimullaşdırır. Beləliklə şagird şəxsiyyətinə inkişafetdirici təsir etmiş olur.

Mən konsepsiya

Müəllimin mənlilik şüurunun və onun son məhsulu- Mən konsepsiyasının inkişafının psixoloji zəmini müəllimin bu və ya digər fəaliyyətə, davranış aktlarına, özünürealizəyə əngəl olan çətinliklərin konstruktiv aradan qaldırılmasından ibarətdir. Əgər o, bu çətinlikləri aradan qaldırmağı bəcərmərsə müvəffəqiyyətsizliklərin başlıca səbəbini mənlilik şüurunda, daha doğrusu onun yüksək olmayan inkişaf səviyyəsində axtarmaq lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə, özünə neqativ münasibət, zəif özünütənzim pedaqoji ünsiyyətdə şagirdlərə mənfə təsirini göstərəcək. Yaranmış çətinlikləri dərk etməyi bacarmamaq vəziyyəti bir qədər də ağırlaşdırır. Və əksinə, müəllimin mənlilik şüur səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, o, fəaliyyətində rastlaşdığı çətinlikləri aydın görə bilir. Bununla yanaşı, adekvat özünüqiym-

mətləndirməyə, özünə müsbət münasibətə və özünə inama malik olan müəllim çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün konstruktiv yollar tapır və bununla da mənlilik şüuru sferasını genişləndirir.

Refleksiya

Cəmiyyətin müasir inkişaf dövründə müəllimin peşəkarlığına yeni tələblər qoyulur. Müasir pedaqoq öz peşə fəaliyyətini təhlil, korrektə və təkmilləşdirməyi bacarmalıdır. Bunun üçün zəruri şərti peşə fəaliyyətində refleksiyadır. Refleksiya nədir?

Refleksiya sözü “reflexio”- latın sözündən götürülüb mənası “geriyə müraciət”, “inikas” deməkdir. Ənənəvi anlamda refleksiya subyektin öz daxili aləmini, psixi akt və hallarını dərk etməsi prosesi kimi başa düşülür. Anlayış elmə şüuru hər şeydən əvvəl təfəkkür kimi qiymətləndirən fransız alimi Rene Dekart (1596-1650) tərəfindən gətirilmişdir. Onun sözləri: “Dərk edən olmaq – deməli öz təfəkkürün üzərində düşünmək və refleksiya etməkdir”. XVII əsrdə ingilis filosofu Con Lok (1632-1704) ilk dəfə olaraq refleksiya anlayışını müasir anlamda işlətməmişdir. O, şüurda refleksiya və duyğuları ayırır. Refleksiya xüsusi bilik mənbəyi kimi şüurun daxili hərəkətinə yönəlmiş halda, duyğuların predmetini zəhəri əşyalar təşkil edir. Refleksiya insanın öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hisslərini

təhlil etməsi, özü haqqında mühakimə yürütməsi, ətrafdakı adamların onu necə qavradığını və qiymətləndirdiyini dərk etməsi prosesidir. (2).

Sosial psixologiyada refleksiya subyektin başqalarının “refleksiya edəni”, onun şəxsiyyət xüsusiyyətlərini, emosional reaksiyalarını və koqnitiv təsəvvürlərini necə başa düşdüyünü dərk etməsi formasında çıxış edir. Bu anlamda refleksiyanın öyrənilməsi kommunikasiya və birgə fəaliyyət (imitasiya və təşkilati oyunlarda, psixoloji treninqlərdə, məsələlərin kollektiv həllində və s.) zamanı həyata keçirilir. Refleksiv hərəkətlər mənlilik şüurunun inkişafında ünsiyyət və başqaları ilə qarşılıqlı təsir zamanı xüsusi rol oynayır.

Refleksiya yaradıcılığın bağlaca xarakteristikasıdır deyə bilərik. Çünki insan özü üçün idarəetmə obyektinə çevrilir. Buradan belə demək olar ki, refleksiya “güzgü” kimi insanda baş verən bütün dəyişiklikləri inikas etdirməklə şəxsiyyətin inkişafı üçün əsas şərt olan özünüinkişaf vasitəsi kimi çıxış edir.

Refleksiyaya mənlilik şüuru mexanizmi kimi baxmaq olar. Refleksiya əks əlaqə prosesində tamamlanır və zənginləşir. Bu isə fərdə öz fəaliyyətini və ünsiyyətini korrektə etməyə, davranışını ixtiyarı olaraq idarə etməyə imkan verir.

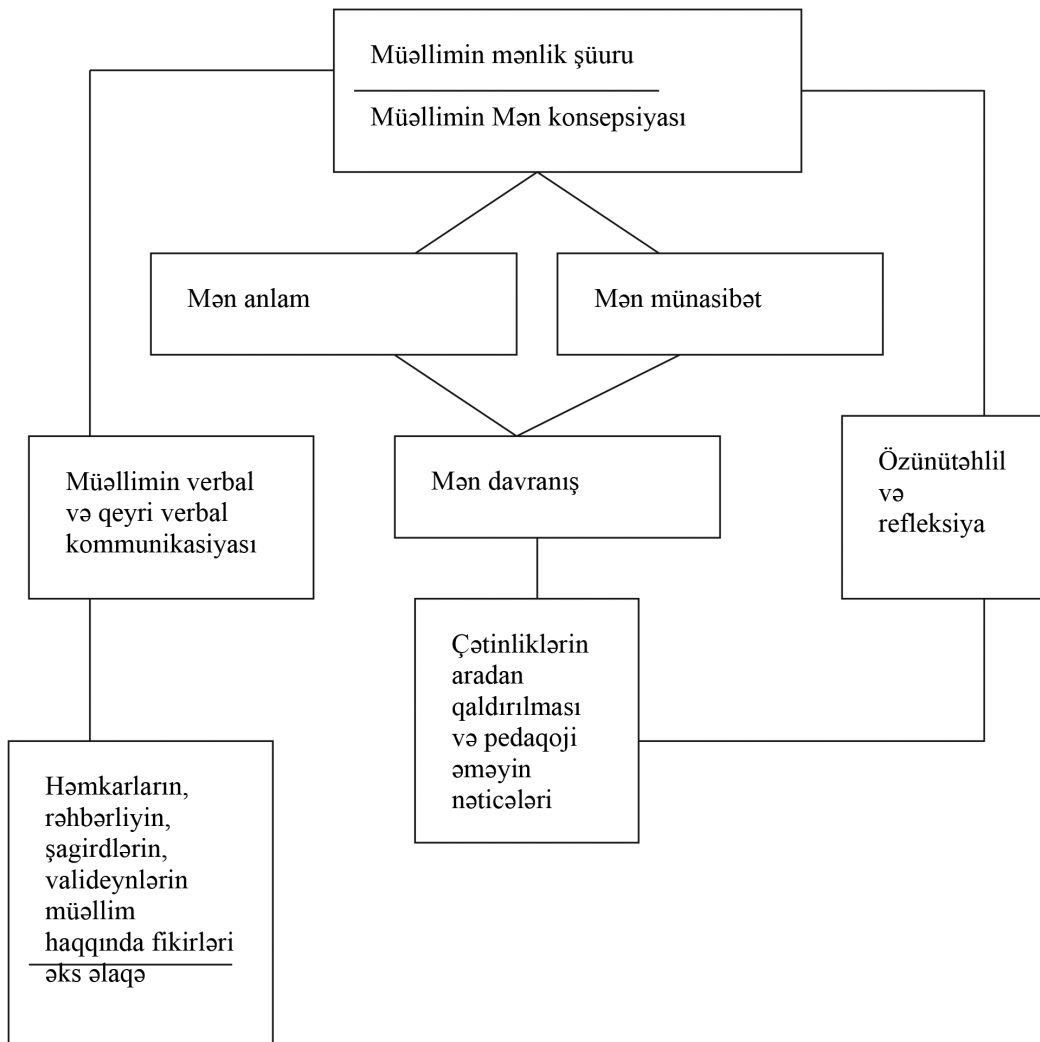
Əminliklə demək olar ki, insanın refleksiya bacarığı onun şəxsiyyətinin inkişafı vasitəsidir. Bu mənada refleksiya güclü inkişafetdirici funksiyaya malikdir. Refleksiya müəllimin peşəkar kimi Mən konsepsiyasını zənginləşdirir. Özünü müxtəlif situasiyalarda müşahidə etməklə və öz imkan və bacarıqlarını qiymətləndirməklə, həmkarları ilə özünü müqayisə etməklə pedaqoq özünün güclü və zəif tərəflərini, şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətlərini daha yaxşı dərk edir. Refleksiya zamanı əldə edilmiş özünüdərk təcrübəsi müəllimin özü haqqında şəxsiyyət və peşəkar kimi təsəvvürlərini genişləndirir və zənginləşdirir. Bu isə ona gələcəklə bağlı daha adekvat məqsədlər qoymağa imkan verir. Refleksiv təhlilə malik pedaqoq bir qayda olaraq profesional kompetentlik nümayiş etdirir və qoyduğu məqsədlərə daha tez çatır. Burada refleksianın özünüdərkedicisi və öznütənzimedicisi funksiyası təzahür edir. Bununla da müəllimin psixoloji sağlamlıq vəzifəsi həll olunmuş olur. Deməli refleksiya müəllimlərdə adekvat Mən konsepsiyasının formalaşmasına müsbət təsir etməklə yanaşı, həmçinin psixoloji sağlamlığını da təmin etmiş olur.

Mənlik şüurunun inkişafı mənbələri

Müəllimlərin mənlik şüurunda refleksiv proseslərin spesifikasiyası müəllimdən özünü, öz yerini, hərəkət

imkanlarını düzgün qiymətləndirmək, şagirdlərin gözündə öz “portret”inin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq bacarığını tələb edən pedaqoji fəaliyyətin müxtəlif real-praktiki situasiyaları ilə şərtlənir. Pedaqoji fəaliyyətin təhlilinin ümumi prinsiplərinə əsaslanan müəllimin özünütəhlili onda şəxsiyyətin zəruri keyfiyyəti kimi pedaqoji refleksianı inkişaf etdirir. Beləliklə, refleksiya pedaqoji əmək fəaliyyətində ikili xarakter daşıyır: müəllimin mənlik şüuru mexanizmi kim və şəxsiyyətin zəruri keyfiyyəti kimi. Pedaqoji refleksianı məhsul formasında empatiya daxil olmaqla affektiv-koqnitiv bir törəmə hesab etmək olar.

Şəxsiyyətin mənlik şüurunun inkişafının əsas mənbələri insanın şəxsi praktiki fəaliyyəti və ünsiyyətdirsə, onda buna müvafiq olaraq müəllimin mənlik şüurunun inkişafı prosesinə və şəxsiyyət və peşəkar kimi kompetentliyinə əminliyin formalaşmasına da iki qrup daha önəmli amillər təsir edir. Bir qrup amillərə müəllimin bilavasitə sosial ətrafında olan insanlardan – müəllim həmkarlarından, müdiriyyətdən, şagirdlərindən aldığı qiymət və gözləmələri aiddir. Digər qrupa amillərə isə müəllimin özünün motivasiya-dəyər oiyentasiyası və özü haqqında, öz praktik pedaqoji fəaliyyətdən irəli gələn peşəkar kimi təsəvvür və gözləmələri daxildir.

Müəllimin mənlik şüurunun prosesi ümumiləşdirilmiş formada aşağıdakı cədvəldə göstərilir:

Cədvəli qısa olaraq belə izah etmək olar.

Müəllimin fəaliyyəti elə bir fəaliyyətdir ki, o, demək olar ki, hər gün axtarışdadır. Müəllim hər gün müxtəlif situasiyalarla qarşılaşır. Qarşılaşdığı

çətinliklərin aradan qaldırılması üçün daima yeni səmərəli yollar axtran müəllim bu yolları təhlil edir və əməyinin nəticələrini qiymətləndirir. Motivasiya-dəyər oriyentasiyasına pykənən bu təhlil əsasında müəllim özünün peşəkar kimi koqnitiv "Mən obrazı"nı yaradır. Bu özünüqiymətləndirmə zamanı o, emosional hallar yaşayır. Be-

ləliklə, müəllimin mənlilik şüurunun koqnitiv və affetiv altstrukturuları davranış altstrukturunu müəyyənləşdirir.

Digər tərəfdən, müəllim kənardan – müəllim həmkarlarından, şagirdlərdən, müdiriyyətdən əks laqə vasitəsilə məlumat alır. Verbal və qeyri-verbal kommunikasiya nəticəsində alınmış məlumat müəllim tərəfindən ya qəbul edilir, ya da inkar edilir. Müəllim tərəfindən qəbul olunmuş informasiya onun Mən konsepsiyasının formalaşmasında onun tərəfindən nəzərə alınır. Məlum məsələdir ki, müəllimin özünü

qiymətləndirməsi ilə aşqalarının onu qiymətləndirməsi uyğun olmaya bilər. Bunun nəticəsində müəllimin daxilində həlli tələb olunan ziddiyət yaranır. Təbii ki, mənlilik şüur səviyyəsi yeksək olan, öz gücünə, səriştəsinə güvənən müəllimdə kənardan verilən qiymət heç bir psixoloji gərginlik yaratmır. Əksinə dərin təhlil və refleksiya üçün səbəb olur. Mənlilik şüur səviyyəsi aşağı olan müəllim üçün isə kənardan verilən qiymətlə öz qiyməti arasında olan uyğunsuzluq güclü dağıdıcı amilə çevrilir.

Ədəbiyyat:

1. Şkolniy psixoloq №13-2000-ci il məktəbinin psixoloji problemləri.
2. Ə.Əlizadə. Müasir Azərbaycan Bakı-2004, s.341

ИССЛЕДОВАНИЕ И ФОРМИРОВАНИЕ САМОСОЗНАНИЕ УЧИТЕЛЕЙ

Абстракт

Фундаментальным условием профессионального развития специалистов, работающих с людьми, является осознание этими специалистами необходимости изменения, преобразования своего внутреннего мира и поиска новых возможностей самоосуществления в профессиональном труде, то есть повышение уровня профессионального самосознания.

Для педагога, обладающего высоким уровнем профессионального самосознания и убежденного в своей компетентности, внешние оценки не становятся причиной возникновения психологической защиты и эмоционального напряжения, а служат предметом глубокого анализа и рефлексии. Однако для учителя с низким уровнем профессионального самосознания расхождение внешних оценок с собственной оценкой превращается в сильный фрустрирующий фактор.

Чрезвычайно важными для развития профессионального самосознания педагога являются его ценностные ориентации, установки, ведущие мотивы, основополагающие принципы обучения, которые он реализует в своем труде.

RESEARCH AND FORMATION THE SELFCONSCIOUSNESS OF THE TEACHERS

Abstract

Fundamental condition of professional progress of the experts working with people, comprehension by these experts of an indispensability of variation, transformation of the private world and search of new possibilities of self-realization in professional work, that is increase of a level of professional consciousness is.

For the teacher possessing a high level of professional consciousness and convinced of the competence, external assessments do not become the reason for occurrence of psychological protection and an emotional pressure, and serve subject matter of in-depth analysis and a reflection. However for the teacher with a low level of professional consciousness the divergence of external assessments with own assessment turns in strong фрустрирующий the factor.

For progress of professional consciousness of the teacher its valuable orientations, the installations leading motives, fundamental principles of training which it realizes in the work are extremely important.

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 03)

Rəyçi M.H. Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 9 sentyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

PEDAQOJİ FƏALİYYƏTDƏ MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHLİL QABİLİYYƏTİNİN İNKİŞAFININ PSIXOPEDAQOJİ PROBLEMLƏRİ

Məhəbbət Vəliyeva

ADPU-nun dissertantı

e-mail: veliyeva @inbox.ru

Açar sözlər: *pedaqoji proses, adekvat qiymətləndirmə, özünütəhlil qabiliyyəti, refleksivlik, problem-situasiyaların yaranması, özünü qavrama, özünümüşahidə, özünü anlama, özünə nəzarət.*

Ключевые слова: *педагогический процесс, адекватное оценивания, способность самоанализа, рефлексия, образование проблемные ситуации, самовосприятие, самонаблюдение, самопонимание, самоконтроль.*

Key words: *pedagogical process, adequate evaluation, self-analysis ability, reflection, arranging problem-situation, self-perception, self-observation, self-understanding, self-control.*

Müasir dövrdə cəmiyyətin dəyişilməsi bir çox sahələrdə yeni münasibətlər sistemini ortaya çıxarmaqla yanaşı, təhsil amilinə də hərtərəfli təsir göstərərək, onda yeni münasibətlər məkanı yaradır.

Təhsil sistemində köhnə prinsiplərin və ya münasibətlər sferasının mövcudluğu təhsil subyektlərinin yeni şəraitə, eləcə də yeni mədəni dəyərlər sferasına transformasiyasını və inteqrasiyasını çətinləşdirir, bir sıra hallarda isə ona mane olur. Cəmiyyətin dəyişilməsi bir tərəfdən şəxsiyyətə xas olan sosial keyfiyyətlərin yetkinliyini şərtləndirirsə, digər tərəfdən onları mədəniyyət sferasın-

da fəal yaradıcılığa sövq edir. Ancaq bu fəal yaradıcılıq imkanları müəyyən şərait olmadan və ya köhnə münasibətlərin mövcudluğu şəraitində üzə çıxa bilmir.

Aparılmış tədqiqatlar (1;3;5;7) göstərir ki, cəmiyyətdə mövcud olan sosial institutlar və onların effektiv fəaliyyəti hər şeydən öncə təhsilin, xüsusilə də pedaqoji fəaliyyətin hər hansı bir yönündə inkişafı ilə şərtlənir. Müasir şəraitdə şəxsiyyətin formalaşması istiqamətlərində yeni kreativ çalarların formalaşması, onun həmin tarixi şəraitə uyğun davranış taktikasının stimullaşdırılması cəmiyyətin hər bir üzvünün, o cümlədən müəllimin öz fəaliyyətini

refleksiya etməsi fonunda daha da dinamikləşir. Dərk olunmuş məqsəd fəaliyyətin istiqamətlərini aydın şəkildə təqdim edirsə, həmin fəaliyyətin vaxtaşırı təhlili onun məzmun cəhətlərini, keyfiyyətini artırır.

Pedaqoji fəaliyyət prosesinin mərkəzi elementi müəllim olduğundan, onun özünütəhlil qabiliyyəti bu prosesin mənalandırılmasında, müəllimin öz keyfiyyətlərini təhlil edib, özünün çatışmazlıqlarını aradan qaldırmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bununla yanaşı özünütəhlil qabiliyyəti pedaqoqun özünütəkmilləşdirməsinin stimulu rolunu oynayır. Məhz bu aspektdən müəllimin özünütəhlil qabiliyyəti onun peşə fəaliyyətinin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir və onun araşdırılması pedaqoji fəaliyyətin zəruri problemlərindən biri kimi çox aktualdır.

Aparılmış tədqiqatlar (1) göstərir ki, müəllim özünerefleksiya etmədən peşə sahəsində zəruri olan səviyyəyə nail ola bilmir. Onun şəxsiyyətinin pozitiv yönümdə formalaşması da məhz özünütəhlil və özünü adekvat qiymətləndirmə sayəsində baş tutur.

Müəllimdə real çətinliklərin müəyyən edilməsinə qarşı hazırlığın formalaşması xüsusi təşkil olunmuş formada və bu çətinliklərin aradan qaldırılması üçün real imkanlar

mövcud olduqda baş tutur. Məktəbin metodiki xidməti bu problemə kompleks yanaşdıqda və müəllimə bir sıra köməkliklər göstərildikdə, problem sistemli və kompleks şəkildə gerçəkləşdirilə bilər [1, s. 56].

Özünütəhlil hər şeydən öncə prosessual səciyyə daşıyır. Özünütəhlilin prosesuallığı özündə gerçəkliyin məntiqi dərkini nəzərdə tutur və situasiyanın elementlərə bölünməsi, onların vəhdətdə götürülməsi, gələcək perspektivlərin qabaqcadan duyulması sayəsində inkişaf etdirilə bilər. Təlim prosesində özünütəhlilin inkişaf etdirilməsi pedaqoji fəaliyyətin optimal təşkili üçün vacib prosedurlardan biridir.

Özünün fəaliyyətinin təhlili, müəllimin özünə tənqidi münasibət bəsləməsi, keçmiş, indi və gələcək ənənələr əsasında öz fəaliyyətini qurması onda hadisələrə məntiqi yanaşma tərzini formalaşdırır. Belə yanaşma müəllimdən analitik və assosiativ qabiliyyətlərin, müstəqillik və məntiqilik kimi təfəkkür keyfiyyətlərinin inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Özünü peşəkar kimi dərk etməsi müəllimin özünüdərk etməsi, özünə nəzarət etməsi, çətinliklərin adekvat qiymətləndirilməsi fonunda daha effektiv təşkil olunur. Məhz bu keyfiyyətlərin və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi müəllimin özünütəhlil

qabiliyyətini artırır. Onu peşə fəaliyyətində zəruri olan zirvəyə yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Qeyd olunan mövqedən müəllimdə özünütəhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə çoxamilli analitik proses kimi yanaşmaq və pedaqoji təcrübənin özünənəzarət və özünü-təkmilləsdirmə perspektivi üzərində qurulmasına nail olmaq olar. [1, s.57].

Pedaqoji fəaliyyətdə özünütəhlilin əhəmiyyətinin aktullaşmasının səbəblərindən biri də müasir dövrdə müəllimlik peşəsinə diqqət və qayğının aşağı düşməsi, eləcə də, onun cəmiyyətdə imicinin azalması ilə əlaqələndirilə bilər. Bu imicin artması üçün müəllimin davranış tərzini dəyişməsi, özünütəhlil əsasında yeni davranış stereotiplərin? yiyələnməsi vacibdir.

Lakin müəllimlərin peşə tələbatlarının ödənməsi aspektində qeyd olunanlar az effektiv görünür və peşəkar özünüdərkətmədə ciddi problemlər yaradır. Bununla yanaşı, pedaqoji işçilərin bilik, bacarıq və vərdislərinin təhlil edilməsinə, vaxtaşırı onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə az diqqət yetirilir ki, bu sonda qeyd olunan problemlər yaradır.

Məktəbdə metodiki işin genişləndirilməsi, pedaqoji-təşkilatçılıq işinin təşkil edilməsi, müəllimin özün-

nütəhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsini təmin edir, onun fəaliyyətini fəallaşdırır.

Psixopedaqoji ədəbiyyatın (C.Bruner, A. Konarjevski, S.V. Kulgneviç və b.) təhlili özünütəhlilə müəyyən refleksiya çərçivəsində, təhlil və tərkib fonunda, eləcə də səbəb-nəticə əlaqəsinin qurulması aspektindən yanaşmaq imkanı yaradır. Müəllimin özünütəhlil qabiliyyətinin mahiyyətinin açılması müəllimin peşə keyfiyyətlərinin, pedaqoji fəaliyyətinin psixoloji aspektlərinin aydınlaşdırılmasına şərait yaradır.

Qeyd olunmalıdır ki, özünütəhlilin psixoloji komponentinə başlıca olaraq təfəkkür xüsusiyyətləri daxil edilir və tənqidilik burada əsas keyfiyyət kimi səciyyələndirilir. Bu prosesin həyata keçirilməsi müəllimə özünün peşə fəaliyyətinin mürəkkəb dinamikasına nəzər yetirməyə və son nəticəni görməyə zəmin yaradır.

Özünütəhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün müəllimin öz fəaliyyətinin gedişinə nəzər salması nəyi düzgün, nəyi səhv etdiyini adekvat müəyyənləşdirməsi fonunda mümkünündür. İstər dərs prosesində, istərsə də dərstdən sonra müəllim öz fəaliyyətini refleksiya etməli, onun çatışmayan cəhətlərini görməyi bacarmalıdır. Eyni zamanda onların aradan qaldırılması üçün iradi səy

göstərməli, özünün imkanlarını adekvat qiymətləndirməlidir. Bütün bunların həyata keçirilməsi hələ özünü-təhlilin tam şəkildə başa çatmasına nail olmağa imkan vermir. Bunlarla yanaşı özünü-təhlilin məzmun tərəfinə də diqqət yetirmək, onun psixoloji cəhətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Özünü-təhlilin məzmun aspekti Q.K.Slevkonun fikrincə, daxili özünü-tənzim mexanizminə, başqa sözlə desək, tələbatlara, istiqamətliliyə və «Mən-konsepsiya»sına əsaslanır. Bu mövqedən çıxış edərkən müəllimə peşəkar dərkətmənin və özünü dərkətmənin subyekt kimi baxılır. Şübhəsiz belə yanaşma öz növbəsində özünü-tədqiq etmə, özünüifadə, özünügerçəkləşdirmə kimi şəxsiyyət keyfiyyətlərinin pedaqoji praktikada tətbiqinə zəmin yaradır. Belə yanaşma pedaqoqun öz fəaliyyətinin subyekt kimi çıxış etməsinə şərait yaradır.

Müəllimin özünü-təhlilinin adekvatlığı şagirdlərlə, valideynlərlə, o cümlədən, öz həmkarları ilə münasibətlərinin bərabərhüquqlu əsaslar üzərində qurulmasını asanlaşdırır, situasiyanı adekvat qiymətləndirməyə, başqalarına münasibətin çarələrini dəyişməyə imkan verir. Məhz buna görə də öz fəaliyyətinin analizinə hərəkətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin məqsədəmüvafiqliyinə yönəldilmiş, subyektin bir fəaliyyət növündən başqalarına münasibətdə

yeni bir fəaliyyət növünə keçməsi kimi qiymətləndirmək olar. [2, s. 66]. Ümumiyyətlə özünü-təhlil prosesindən danışarkən refleksiya prosesini də diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır.

Aparılmış tədqiqatlarda refleksiya aktı xüsusi yer tutur. Bildiyimiz kimi, refleksiya özünənəzarət formasında davranış və fəaliyyətin tənzim edilməsini həyata keçirir. Refleksivlik öz əməl və hərəkətlərini təhlil etmə qabiliyyətində təzahür edərək fəaliyyət və davranışda öz çatışmazlıqlarını görmək və onlara tənqidi yanaşmaq zəminində reallaşır. S.Y.Qolovinin fikrincə, refleksiya - subyektin daxili psixi aktlarını və vəziyyətlərini dərk etməsi prosesidir (3).

A.V.Zaxarov refleksivliyi uşaqlarda müəyyən situasiyalarda özünü qiymətləndirərkən şübhə və həyəcanlılığın mövcudluğu zəminində bir tərəfli şəkildə variantlarının seçilməsindən qaçmaq cəhdi kimi səciyyələndirilir (3).

Refleksivlik İ.I.Cesnokovanın fikrincə, özünüdərkətmənin bir sıra elementlərinin (özünüqavrama, özünümüşahidə, özünü-təhlil, özünüanlama və s.) təzahürünün mümkünluğunu təmin edir. Fərddə refleksivliyin səviyyəsi onun özü haqqındakı biliklərinin obyektivliyini müəyyən edir. Doğrudan da özü haqqında adekvat biliklərə malik olma özünü-təhlilin pozitiv inkişafını şərtləndirir (3).

Özünütəhlil mövqeyindən pedaqoji fəaliyyətin mərkəzi elementi olan müəllimin fəaliyyətin? öz fəaliyyətini mənalandırması kimi yanaşmaq olar. Bu da müəllimin daxili aləmində baş verən hər hansı emosional yaşantılara real münasibətinin açıqlanmasına gətirib çıxarır. Nəticədə bu proses problem-konflikt situasiyaları özündə inkisaf etdirir və müəllimin öz «mən»inə, davranışına, sosial rolunun dəyişməsinə səbəb olur.

Aydındır ki, insanın hər hansı fəaliyyət növünün təhlili sosial təcrübənin və insanın daxili aləminin dərk olunmasına yönəlmişdir. Bu, onu göstərir ki, fəaliyyətin təhlili, «Mən»in daxili və xarici dünyasında baş verən hadisələr subyekt üçün aydınlaşır. Pedaqoqun özünütəhlil prosesini araşdıran A.S.Rubinşteyn göstərir ki, peşəkar fəaliyyətin gedişində dünyanı dərk edən müəllim, daxili diskomfortla və ziddiyyətlərlə qarşılaşır. [2].

Müəllim tərəfindən onun özü üçün aydınlaşdırılmış «Mən kiməm, necəyəm və necə olmalıyam?» müddəası onun hadisələrin sonrakı gedişinə münasibətini dəyişir. Bir sıra hallarda bu vəziyyət müəllimdə peşəkar çətinliklər yaradır. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması, onun üçün yol və vasitələrin axtarılması müəllimin artıq özünütəhlil prosesini

həyata keçirdiyinə bir işarədir. Bu olduqca təqdirəlayiq haldır. Ona görə ki, müasir təhsil sistemində və müasir şəraitdə müəllimin öz fəaliyyətini ciddi şəkildə araşdırması və onu refleksiya etməsi hallarına demək olar ki, çox az rast gəlinir.

Ziddiyyətlərin dərk olunmasına çalışmaq, problemin müəyyən edilməsinə cəhd göstərmək hər bir halda özünütəhlil mexnizmini bilməyə və ondan səmərəli istifadə etməyə gətirib çıxarır.

Müəllimin özünü peşəkar kimi dərk etməsi prosesi hər şeydən öncə özünü peşə sahəsində dərk etməsi ilə nəticələnir və özünənəzarət, özünüdiagnostika, özünüqiymətləndirmə vasitəsilə həyata keçirilir. Bu keyfiyyətlərin və inteqral xüsusiyyətlərin dərk olunması və onların praktik fəaliyyətdə istifadəsi müəllimin özünütəhlil prosesini həyata keçirməyə şərait yaradır.

Lakin bütün bunlarla yanaşı qeyd etməliyik ki, özünütəhlil prosesinin özünəməxsus mərhələləri var və bu mərhələlərin hər biri özünəməxsus ardıcılıqla həyata keçirilməlidir. Bu prosesin ilk mərhələsi özünənəzarət mərhələsidir. Bu, onunla bağlıdır ki, özünənəzarət normativ tapşırıqlarla faktiki vəziyyət arasında qeyri-müvafiqliyi aradan qaldırmağa kömək edir. Bu baxımdan özünənəzarət peşə fəaliyyətində müəllimin özünü-

təhlili üçün ideal sayıla bilər. Çünki bu proses müəllimə zəruri olan ziddiyyətləri aradan qaldırmağa və öz fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə gətirib çıxara bilər.

Özünüdəhlil müəllimə peşə fəaliyyətində ortaya çıxan çətinliklər haqqında informasiya verir və pedaqoji diaqnozun qoyulmasında mühüm rol oynayır, korreksiya işinin aparılmasında zəruri tədbirə çevrilir. Qeyd olunan proses özünüdiaqnostika ilə şərtlənir və onun köməyi ilə müəllim özünün şəxsi keyfiyyətlərinin və qabiliyyətlərinin hansı səviyyədə olmasını anlayır və onu aradan qaldırır.

Başqa sözlə özünüdiaqnostika pedaqoji fəaliyyətdə və müəllimin fəaliyyətində baş verən çatışmazlıqların səbəb-nəticə əlaqəsini aydınlaşdırmağa imkan verir. Belə situasiyalarda müəllim öz fəaliyyətinə və özünün şəxsi keyfiyyətlərinə həm öz baxımından, həm də başqalarının nöqteyi-nəzərindən baxmağı bacarmalıdır. Əks halda əldə olunmuş informasiyalar yalnız informativ əlaqələr kimi qalacaq və müəllimin özünüdəhlilinin sonrakı mərhələsi zəruri şərt kimi çıxış etməyəcəkdir. Bu baxımdan özünüdəhlil prosesində özünüdiaqnostika ən zəruri olan mərhələlərdən biridir və deyərdik ki, əsasıdır.

Qeyd olunanlardan belə bir qənaətdə gələ bilərik ki, peşə fəaliyyə-

tində özünüdəhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə çoxamilli bir proses kimi yanaşmaq və bu prosesi pedaqoqun öz fəaliyyətini, öz təcrübəsini özünənəzarət və özünüdiaqnostika əsasında çətinliklərin dərk olunması və gələcək perspektivlərin qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi prosesi kimi dəyərləndirmək olar.

Bütün bunlarla yanaşı müəllimin özünüdəhlil qabiliyyətinin müvəffəqiyyətli inkişaf etdirilməsi üçün pedaqoji-təşkilati təminat da mühüm rol oynayır. Məktəbdə əlverişli psixoloji iqlimin yaradılması, müəllimin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, informasiya bolluğu, dərslərin innovativ vasitələrlə təminatı, metodoloji işin hərtərəfli təşkili və s. kimi məsələlərin yerli-yerində həlli bu işin optimal təşkilinə zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, müəllimin özünüdəhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi əsasən iki yolla həyata keçirilir: «Mənlik» şüurunun formalaşdırılması və gerçəkliyin adekvat dərk. «Mənlik» şüurunun inkişaf edirilməsi hər şeydən əvvəl müəllimdən özünəhörmət səviyyəsini yüksəltməyi tələb edir. Öz “məni” haqqında təsəvvürlərin adekvatlığı müəllimin yanlışlığa yol verməsinin qarşısını alır və onun öz imkanlarını zəruri istiqamətdə təsdiq

etməsinə gətirib çıxarır. Bu sahədə müəllimin özünüdərk etməsinin çox vacib əhəmiyyəti vardır.

Psixologiyada fəaliyyət nəzəriyyəsinin banisi A.N. Leontyev özünüdərk etmə problemini yüksək həyatı əhəmiyyətli, şəxsiyyətin inkişafının psixoloji zirvəsi kimi səciyyələndirir və ondan istifadənin yetkin şəxsiyyət üçün zəruri olduğunu vurğulayır. Bu da onu göstərir ki, müəllimin özünü-təhlilində onun özünüdərk etməsi aparıcı fenomendir(4).

Qeyd olunan cəhətlərlə yanaşı, müəllimin özünü-təhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün onun sosial sifarişdən irəli gələn tələbləri qiymətləndirməsi, cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri nəzarətdə saxlaması və öz imkanlarını mümkün pedaqoji fəaliyyətə uyğun şəkildə aktuallaşdırmasını tələb edir.

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən çıxış edib müəllimlərdə özünü-təhlilin formalaşmasının səviyyələrini müəyyən edə bilərik: aşağı səviyyə (hissi-emosional səviyyə), orta səviyyə (dərək olunmuş səviyyə), yüksək səviyyə (sistemli dərək olunmuş səviyyə). Bu səviyyələri aşağıdakı cədvəldə daha aydın görə bilərik.

Özünü-təhlil komponentlərinin formalaşmasının inteqral göstəricilərinin müəllimin qabiliyyətlərinin inkişaf səviyyəsinə görə və öz fəaliyyətinin təhlilinə görə aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərə bilərik:

- spontan analitik hərəkətlər - bu hərəkətlər bütünlüklə emosiya və hisslərlə müşayiət olunur;
- pedaqoji baxımdan əhəmiyyətli olan situasiyaların dərək olunması və fikrin nəticəyə yönəldilməsi;
- ziddiyyətlərin ayırd edilməsi, dərək edilməsi, sistemləşdirilməsi və onların tənqidi mövqedən qiymətləndirilməsi.

Qeyd olunan fikirləri sistemləşdirib belə qənatə gələ bilərik ki, təqdim edilən model müəllimin özünü-təhlilinin inkişaf etdirilməsi yönümündə onun peşə fəaliyyətinin uğurluluğunu təmin edir və müəllim şəxsiyyəti peşəkar keyfiyyətləri səciyyələndirir, onun peşə zirvəsinə yüksəlməsinə təminat verir. Hesab edirik ki, müasir təhsildə müəllimin özünü-təhlil qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi günün zəruri tələblərindəndir və təhsil işçiləri bu faktı nəzərə almalıdırlar.

Özüntəhlil komponentləri səviyyələrinin formalaşmasının meyarların

Cədvəl 1.

Özüntəhlil komponentləri	Səviyyələrin göstəriciləri		
	Aşağı	Orta	Yüksək
1	2	3	4
Özünənəzarət	Spontan nəzarət, bu zaman bütün nəzarət intuisiya vasitəsilə həyata keçirilir	Seçimin dərk olunması, zəruri faktların qarşılaşdırılması	Əvvəllər öyrənilmiş hadisələrlə, faktlarla, biliklərlə asossisiyaların qurulması, yeni keyfiyyətlərin ortaya çıxmasının əlaqə və asılılıqlarının dərkə
Özünüdiaqnostika	Diagnostikayın aparılması üçün bilik, bacarıq və vərdişlərin olmaması	Problemi görmək bacarığı və onun yaranması səbəblərini müəyyən edə bilmək	Problemin və onun prioritetlərinin ayırd edilməsi, onun səbəb-nəticə əlaqələrinin müəyyənəşdirilməsi
Çətinliklərin dərk olunması	Çətinliklərin dərk olunması prosesinin zəif ifadəsi	Fəaliyyətin nəticəsinin dərk olunması	Ortaya çıxma biləcək fəsadların qabaqcadan görülməsi və onların aradan qaldırılması üçün əvvəlcədən qərarların qəbulu
Özünüqiymətləndirmə	Özünüqiymətləndirmə vərdişləri zəif inkişaf etməsi	Əvvəllər istifadə olunmuş metodların kombinasiya edilməsi və onların yaranma səbəblərinin tapılması	Pedaqoji problemlərin tənqidi qiymətləndirilməsi və öz fəaliyyətinin nəticələrini proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti

Ədəbiyyat:

1. Н.В.Корепанова. Профессионально-личностное становление и развитие педагога. //Педагогика, 2003, №3, С. 66-71.

2. П.И.Пидкасистый. Педагогика. Учебное пособие -5 изд. М.: Педагогическое общество. России, 2003, 640 с.

3. В.Н.Əliyev, R.V.Cabbarov. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.

4. В.Н.Əliyev, K.R.Əliyeva, R.V.Cabbarov. Pedaqoji psixologiya. Dərslik. Bakı: Təhsil, 2011, 256 s.

5. М.Ə.Һәмзəев. Pedaqoji psixologiya. Bakı: Maarif, 1991, 296 s.

6. Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə. Pedaqoji psixologiya. Dərslik. Bakı: 2010, 600 s.
7. Н.В.Кузмина. Понятие «педагогическая система» и критерии ее оценки // Методы системного педагогического исследования. СПб.: Питер, 1996, 242 с.
8. В.А.Сластенин, В.П.Каширин. Психология и педагогика. М.: Просвещение, 2005, 350 с.
9. И.С.Сергеев. Основы педагогической деятельности. СПб.: Питер, 2004, 316 с.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ САМОАНАЛИТИЧЕСКОЙ СПОСОБНОСТИ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ

Абстракт

Статья посвящается психопедагогическим проблемам развития навыков самоанализа учителя в педагогической деятельности. Здесь указывается, что учитель, являясь основным элементом педагогической деятельности, является и основной силой в претворении в жизнь оптимальной организации обучения. Для благополучного развития способностей самоанализа учителя особую роль играет педагогическое организационное обеспечение.

Создание благоприятного психологического климата в школе, улучшение социально-экономического положения учителя, информационное изобилие, обеспечение уроков инновативными средствами, организация методологической работы и других подобных работ способствует оптимальной организации этой работы. Самоанализ дает информацию учителю о трудностях, возникших в профессиональной деятельности, и играет основную роль в составлении педагогического диагноза, превращается в необходимое мероприятие в ведении коррекционной работы. Указанный процесс обуславливается самодиагностикой и с её помощью учитель понимает, на каком уровне находится его личные качества и способности и исключает их. В таких ситуациях учитель должен уметь рассматривать свою деятельность и свои личные качества, и со своей точки зрения и с точки зрения других. В противном случае приобретенные информации остаются только, как информационные связи и в последующих этапах самоанализа учителя не будут

выступать как основные показатели. Автор показывает, что педагогическая деятельность отличается от других видов деятельности своими специфическими особенностями. В статье отмечается, что учитель отличается не только своими способностями, профессиональными качествами, академическими умениями, но так же анализом своей личности и рефлексией.

Автор приходит к выводу, что в современном обучении самоанализ учителя в педагогической деятельности является требованием дня и работники образования должны учитывать этот факт.

THE PSYCHO-PEDAGOGICAL PROBLEMS OF THE IMPROVEMENT OF TEACHER'S SELF-STUDY ABILITY IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

Abstract

The article deals with the research of the problems of the teacher's self-study ability in pedagogical activity. It shows that the teacher is both the main element of the pedagogical activity and the main force in implementation the optimal arrangement of the teaching process. Pedagogical arranging provision also plays an important role in the successful improvement of teacher's self-study abilities.

The detailed solution of the creation of suitable psychological atmosphere, the improvement of teacher's social-economic situation, information abundance, innovative provision of the lessons, all-round arrangement of the methodological work and etc. establishes a strong foundation for an optimal arrangement of this work. Self-study gives the teachers information about the difficulties which they face in their professional activity, plays an important role in defining pedagogical diagnosis and becomes a necessary measure in correction work. The mentioned process is stipulated for self-diagnosis and with the help of it teachers define the level of their personal qualities and abilities and improve them. In such situations teachers should be able to see themselves with both their own and others' eyes. Otherwise all received information will still be

as informative relations and the later stage of teachers' self-study won't be the necessary condition. The author mentions that the pedagogical activity differs from other kinds of activities mainly according to its specific features. The article says that teachers don't only differ according to their capabilities and proficiency, but also for the analysis of their personality and reflection. In conclusion the author mentions that teachers' self-study improvement in modern education is one of the necessary requirements of the day and educators must take it into consideration.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi şurasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol 8)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 30 oktyabr 2011-ci ildə daxil olmuşdur

XRONİKİ AĞRILARIN ETİMOLOGİYASI VƏ MÜXTƏLİF PSIXOLOJİ TƏSİRLƏRİN ONUN YARANMASINDA ROLU

Kaver Məcid

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail kaverməcid@yahoo/com

Açar sözlər: xroniki ağrı, psixoloji fəsad, korreksiya, diaqnoz, simptom

Ключевые слова: хронические боли, психологические влияния, этимология, диагноз, обследование

Key words: chronic pains, psychological influences, etymology, the diagnosis, inspection

Mələumdur ki, xroniki ağrılar bir sıra psixi vəziyyətlərlə eyniləşdirilir və əksər hallarda düzgün diaqnoz qoyulmasını və həkimin xəstənin vəziyyətinin tam şəkildə baş düşməsinə maneçilik törədir. Xüsusilə də xroniki ağrılar zamanı ortaya çıxan iztirablar bir növ həmin ağrını xatırladır və xəstənin psixi sferasına hərtərəfli təsir göstərir. 1960-cı illərin ortalarına kimi hesab edirdilər ki, ağrı hüceyrələrin zədələnməsinə verilən qaçılmaz sensor cavabdır. Bu vaxta qədər ağrı duyğularının affektiv aspektinə az əhəmiyyət verilirdi. Eləcə də, ağrı duyğularının yaranmasında mühüm rol oynayan psixoloji amillər, o cümlədən genetik amillər, cinsi amillər, keçmiş təcrübə, həyacan səviyyəsi və gözləmələr diqqətdən kənarda qalırdı. Son illərdə bu faktların nəzərə alınması ağrı duyğularının

mexanizminin müəyyənləşdirilməsində və ağrının həkim tərəfindən daha anlaşıqlı qavramılması üçün bir sıra nəaliyyətlər əldə olunmuşdur. Demək olar ki, hər kəs heç olmazsa bir dəfə baş ağrısı, dərinin yanması, kəsiklər və s. kimi zədələnmələrə məruz qalmışdır. Həmçinin əməliyyatlara məruz qalmış insanların, ağrının bütünlüklə mənasını və məhiyyətini dərk etmiş insanların ağrı haqqında təsvirləri digərlərindən fərqlənməsi heç kimə sirr deyildir. Ancaq bir sual meydana çıxır. Görəsən bu ağrılar hər hansı orqanın patologiyası zamanı ortaya çıxır, yoxsa çəkdiyimiz iztirablar xroniki ağrının yaranmasına və formasına təsir edir?

Tibbi və müalicə işinə çox böyük maliyyə vəsaitinin yatırılmasına baxmayaraq bu gündə çoxları xroniki ağrılardan əziyyət çəkir və onun

düzgün olmayan müalicə üsulları ilə müalicəsi davam edirlər. Ancaq müəyyən nəticə irəlidə söylədiyimiz kimi yoxdur. Bəs görəsən səbəb nədir? Bunun üçün ağrı ilə iztirabın fərqli cəhətlərini və mexanizmini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Ən son tədqiqatlarda ağrı – orqanizmin bioloji tamlığının zədələnməsi və təhlükə duyğusu kimi səciyyələndirilir (5,səh.7). İztirab isə – «mən-konsepsiyanın» (özünün) deformasiyası və ciddi təhlükə duyğusu olub, koqnitiv dissonansın yaranması ilə ortaya çıxır. Yəni insan özündən nəyi gözləyir, o kimdir və reallıqda nə iş görür və s. kimi təsəvvürlər arasındakı ziddiyyət kimi səciyyələnir (6). Bir sıra xəstələr xroniki ağrılardan məhz ona görə əziyyət çəkirlər ki, xəstəlik onların «kimliyini» dəyişir. Onlar öz əvvəlki «Mən»lərini sanki itirirlər.

Məlumdur ki, fizioloji səviyyədə xroniki ağrı neyroendokrin sistemlərində yorğunluqla, disforiya ilə, psixi və fiziki fəaliyyətin pozulması ilə müşahidə olunan genişlənmiş və destruktiv stress yaradıcı cavabla müşahidə olunur. Funksional məhdudlaşma və bu diskomfort duyğuların konstelyasiyası neqativ düşüncə tərzinin formalaşmasına və xəstənin fərdiyyətinin qeyri-adekvat dərk olunmasına gətirib çıxarır. Belə bir qənaət hasil olur ki, yaranmış vəziyyət

psixi funksiyaların ləngiməsinə və orqanizmin iztirabına zəmin yaradır. Pasiyentlər normal fəaliyyət göstərə bilmədikdə, normal sosial fəaliyyətdə iştirak edə bilmədikdə və ailə həyatında bir sıra problemlər yaşadıqda artıq iztiraba məhkum olurlar. Təbii ki, xəstələrin iztirab çəkməsinə müxtəlif amillər səbəb ola bilər. Həkimin başlıca vəzifəsi məhz xroniki ağrılardan yaranan iztirabı aradan qaldırmaq və bunun sayəsində pasiyentin normal həyata qayıtmasını təmin etməkdir.

Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, ağrıdan fərqli olaraq iztirab həkimlər üçün çox da anlaşılan duyğu və ya hiss deyil. Eləcə də onun ağrı ilə əlaqəsi elmi baxımdan tam araşdırılmadığından onlar bu sahəyə elə də əhəmiyyət vermirlər.

Ağrının öyrənilməsi ilə bağlı Beynəlxalq asossasiyada (4) ağrı «artıq baş vermiş və potensial təhlükədən yaşanan xoşagəlməyən emosional və sensor duyğular kimi səciyyəlidir». Təbii ki, ağrıların duyğuların bir növü kimi təqdimi heç kimdə şübhə doğurmur. Lakin duyğularda müşahidə olunan emosional yaşantıların duyğu səviyyəsinə qalxması üçün qıcıqlandırıcının intensivliyi vacidir. Yəni duyğunun əmələ gəlməsi üçün həm hiss üzvünün, həm də qıcıqlandırıcının müvafiq qarşılıqlı təsiri olmalıdır. Məhz

bu zaman duyğu əmələ gəlir. Ancaq iztirab halı belə deyildir. Həssalığın yüksəlməsində ağrı adaptasiya və orqanizmin yaşamsı üçün əhəmiyyətli informasiyanı daşıyır. Emosional elementlər isə zədələnmənin orqanizm üçün bioloji əhəmiyyətini əks etdirir.

«İztirab» və «ağrı» anlayışlarını çox zaman qarışdırır və ya onları sinonim anlayışlar kimi işlədirlər. Demək olar ki, onların hər ikisi tam fərqli fenomenlərdir. İztirab – daha geniş anlayışdır və onun yaranma müxtəlif amillər səbəb ola bilər. Ağrı isə onun yaranmasında yalnız bir amildir. Hər cür ağrı iztirab yaratmır və hər cür iztirab da ağrı formasında yaşanılmaz.

Bir sıra hallarda isə onlar qarşılıqlı təsirdə və vəhdətdə olurlar, iztirab hansısa itki və ya travma ilə bağlı olan və əksər hallarda psixoloji əlilliyə gətirib çıxaran xoşagəlməyən və ya uyğun olmayana dözməkdir.

İztirab prosesini başa düşmək və dərk etmək üçün insanı sosial və psixoloji vəhdətinin anlamaq zəruridir (7, səh. 122). Cassel həkimlərdən pasiyentlərə insan kimi yaşamağı təfərrif edir. O qeyd edir ki, insan tarixi prosesdə və sosiallaşmada özünün unikal fərdiyyətini əldə edir ki, bu da həkimlər tərəfindən dərk olunmalıdır. Cassel hesab edir ki, iztirab şəxsiyyətin bütövlüyünün bir hissəsinin nəzərə cərpacaq pozuntusudur.

Fikrimizcə bu məsələlərlə razılaşmaq olmaz. Bizim qənaətimizcə iztirab «Mənin» inteqrativ bütövlüyünün pozulmasının dərk olunmasıdır. Bu çox mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışdır (7, səh. 120).

Klinik tədqiqatlar göstərir ki, bədənin aşağı və yuxarı ətraflarının amputasiyası nəticəsində ortaya çıxan duyğular təsdiq edir ki, beyində insan bədənin bütövlüyü haqqında təsəvvürlər vardır və onlar heç vaxt pozulmur. İnsan öz qolunun itirdikdə qol haqqında təsəvvürlər beyində qalır, lakin qolun öz realıqda olmur.

Belə duyğuları tədqiqatçılar çox zamana «Mən agent» adlandırır. Bihoverist yanaşmada «Mən» öz tələbatlarının axtarışında olan və onların təmini həyata keçirməyə çalışan, ətraf gerçəkliklə tarazlığı qoruyub saxlamağa çalışan məqsəd-yönlü agentdir. «Mən agent» öz münasibətlərini başqa amadlarla bir halda koperasiya prinsipinə, digər halda isə rəqabət prinsipinə görə qurur. Seçilən üsul hər bir halda fərdin qarşıya qoyduğu vəzifələrə çatmağı və müəyyən nəaliyyətlərə qovuşmağı diktə edir. «Mən agent» in effektivliyi haqqında şəxsi təsəvvürlər insanın özünə inamının səviyyəsini müəyyən edir və özünə effektivliyi adlanır. Bu təsəvvürlər patoloji ağrı vəziyyətlərinə uyğunlaşmada mühüm rol oynayır.

Koqnitiv «Mən» – koqnitiv səviyyədə «mən» duyğusunun daha artıq fundamental proseslərdə məhsulu kimi özünü təqdim edir. «Mən» hissi keçmiş, indiki vəziyyəti və gələcəyi özündə əks etdirməklə gələcək işləri proqnozlaşdırır. Bu xüsusiyyətlər bir sıra patoloji hallar keçirmiş, o cümlədən beyinin travması zamanı baş verən pozuntuları olan pasiyentlərdə demək olar ki, müşahidə olunmur. Bununla belə bir sıra xəstəliklərdə o cümlədən şizofreniyalarda «Mən» hissinin təhrif olunması, nosiseptiv sistemin ciddi zədələnməsi zamanı da ağrıya qarşı qeyri-həssaslıq müşahidə olunmaqdadır. Sağlam adamlarda «Mən» hissi demək olar ki, fərdi xarakter daşıyır və insanlar bir-birindən özünüqiymətləndirmə, emosional pozuntuları dəyişmək hazırlığı və s. mövcud olur.

Bununla yanaşı ağrı duyğularının yaranmasında emosional dözümlülük yaşauyğun dəyişir. Burada dinamik «mən» mühüm rol oynayır. Yetkinlik yaşında qarşılıqlı münasibətlər və sosial identifikasiya daha da təkmilləşir.

Fizioloji baxımdan dağıdıcı hadisələrin və vəziyyətlərin psixo-sosial fəsadları fərdin özünüidentifikasiya səviyyəsinə görə bir-birindən fərqlənir. Əl əzələlərində əmələ gələn artırıqlar orta yaşlı nəsil üçün elə də ciddi fəsadlara gətirib çıxarmır, amma

peşakar müsəbiqi üçün bu dramatik faciəyə, onun gələcək perspektivlərinə hərətərfli zərbə vura bilər.

Hər bir konkret situasiyada iztirabı uyğunsuzluq müəyyən səviyyədə fərdin cəmiyyətdəki statusundan, özü haqqında təsəvvürlərindən çox asılıdır. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən ağrının fərdi şəxsilər üçün əhəmiyyəti, çəkdiyi iztirabın əhəmiyyəti ilə eyniləşdirilə bilməz. Sadəcə olaraq ağrı və iztirabın dinamikasına nəzər yetrsək görərik ki, birini zamana digərinin isə saniyələrə ehtiyacı var. Bu baxımdan onları eyniləşdirmək çətinidir. Başqa bir tərəfdən iztirab bir başa şəxsiyyətin strukturunu məhv edir, onun gələcək perspektivlərinin üstündən xətt çəkir, ağrı isə müvəqqəti onu normal vəziyyətdən uzaqlaşdırır. Bir halda həkimlərin məsələyə müdaxiləsi müsbət nəticə verir, digər halda isə bunu söyləmək yerimümkündür.

Görəsən ağrı psixi vəziyyətlərə necə təsir göstərir? Mütamadi ağrı psixi proseslərdə, vəziyyətlərdə və xassələrdə müəyyən dəyişiklik yarada bilərmi? Başaq cür desək ağrı necə istirab yaradır? Onun psixoloji və tibbi mexanizmini öyrənmək olarmı? Suallara birmənalı cavab vermək çətinidir. Həkimlər hesab edirlər ki, ağrı fərdi-subyekti yaşantıdır və hamı üçün ümumi olan resepti ortaya qoymaq bir qədər çətinidir. Bu nöqtəyi-

nəzər inadırıcıdır, ancaq bitkin deyil.

Məlumdur ki, hüceyrələrin zədələnməsi ağrı impulsuları yaradır. Priferik və mərkəzi mexanizmlər sensitizasiya mexanizmi vasitəsilə ağrını bir qədər də artırır bilər. Lakin bununla belə hüceyrələrin zədələnməsi eyni vaxtda iki ağrı növünü – nosiseptiv və neyropatik ağrıları yarada bilər. Təkrar impulslaşdırma və digər proseslər priferik aparatı, eləcə də onurğa beynə aparıcı yolları sensitizasiya edə bilər ki, bu da ağrının şiddətinin azalmasına gətirib çıxara bilər. Talamusa daxil olan siqnallar təhlükə haqqında məlumat verir və bu zaman onurğa-talamik yollar stressor kimi fəallaşır, hipotalamusun xüsusi maddələr ifraz etməsinə səbəb olur və müəvəqqəti adaptiv neyroendokrinlər vasitəsilə siqnala cavab verirlər. Uzun müddətli siqnallar və ağrılar, eləcə də nosiseptiv və neyropatik ağrılar neyroendokrin tənzimini poza bilər ki, bu orqanizm üçün fəsadlara gətirib çıxarır.

Hər hansı mənfi təcrübə, stressor rolunda çıxış edib, ağrı yarada və hemostatik sistemin fizioloji və psixoloji pozuntusuna səbəb ola bilər. Belə təsirlər həm müsbət, həm də mənfi xassəyə malik olurlar. Neqativ fizioloji təsirlər (onları stressorlar kimi də təqdim etmək olar) özündə travmatik zədələnmələri, toksik effektləri, qan itirilməsini, temperaturun də-

yişməsinə əks etdirir. Bir sıra psixoloji təsirlərin neqativ stressorlar kimi də orqanizmə mənfi təsiri mümkündür.

Mənfi psixoloji təsirlərə və vəziyyətə nəzarət edə bilmədikdə, ətraf aləmdə baş verənləri proqnozlaşdırma bilməkdə orqanizm ətraf gerçəkliklə əks əlaqə mexanizmini itirir. Belə hallarda koqnitiv ustanovkalar və neqativ inam, gözləmələr – doğrudur, yalandır ziddiyyəti arasında qalır və ağrının şiddətlənməsinə və ya onun xroniki vəziyyətə keçməsinə gətirib çıxara bilər. Ona görə də ağrı zamanı əlavə neqativ halların yaranmasına yol vermək olmaz. Belə ki, həmin neqativ hallar ikinci dərəcəli ağrılar kimi də öünü təqdim edə bilər.

Hər cür neqativ psixoloji təsirlər, o cümlədən stressorlar endokrin və nevroloji adaptativ formaya malik olur, davranışın dəyişilməsinə yönəldilmiş hemostaz sisteminin bərpasına gətirib çıxarır. Lakin bu mütamadi olarsa əlavə enerji itkisinə səbəb olur. Əgər stressor mütamadi təsir göstərsə bu zaman dezadaptasiya baş verir, fiziki və psixoloji vəziyyətin dəyişməsinə, ağrı duyğularının əmələ gəlməsinə imkan verir.

Psixoloj stressorlardan fərqli olaraq fizioloji stressorlar simpatik sinir sisteminin hərtərəfli və geniş şəkildə fəallaşmasına səbəb olur, bir sıra maddələrin o, cümlədən kortizolun yaran-

masına və əks əlaqə mexanizmi və dövrətmə sayəsində bioloji aktiv maddələrin orqanizmidə tarazlığını qoruyub saxlayır. Xroniki xəstələrdə ağrılar zamanı belə təsirlər müxtəlif psixoloj xəstəliklərin və pozuntuların ortaya çıxmasına şərait yaradır. Demək olar ki, xroniki ağrılardan və xəstəliklərdən əziyyət çəkən pasiyentlərin əksəriyyətində irəlidə söylədiyimiz kortizolun artıqlamsı ilə ifrazı müşahidə olunur.

Əgər sağlam adamlarda bu proses günün yarısında baş verirsə, pasiyentlərdə bu proses həm günorta, həm də axşam başa verir ki, bu da onurğa beyin maddəsinin çoxalmasına, qanda və sidikdə mayenin miqdarının atmasına səbəb olur. Kortizolun ifrazı sağalma porsesi qurtardıqdan sonra bərpa olunur. Bütün bunlar göstərir ki, orqanizmə hər cür neqativ psixoloji təsirlər, o cümlədən xroniki ağrılar onun hemostaz sistemində maddələr mübadləsini pozur və neyroendokrin vəzilərinin daima gərginlikdə işləməsinə və orqanizmin bərpa olunmayacaq xəstəliklərə tutulmasına gətirib çıxarır. Bu olduqca təhlükəli haldır və xronik ağrılarla mübarizədə yeni yolların və vasitələrin tapılması çəhtlərini bir qədər də artırır.

Aparılmış tədqiqatlar(1;2;4;8) göstərir ki, xroniki ağrıları olan xəstələrdə stress faktoru öz ömrünü uzadır, iştahanın aşağı düşməsinə, fi-

ziki aktivliyin azalmasına, somatik hipersensitivliyin yaranmasına, diqqətin mərkəzləşə bilməməsinə gətirib çıxarır.

Uzun müddətli neqativ psixoloji təsirlər zamanı insan özünü ümüdsüz, xəstə, bir işə yaramayan və gələcəksiz təsvvür edir. Güründüyü kimi belə hallar da biz depresiya danışıq. Lakin bu depresiya deyil iztirabır. Həmçinin depresiya iztiraba nisbətən daha dərin və geniş anlayışdır. İztirab zamanı bilavasitə gələcəklə bağlı olan özünün günahlandırma, özünü alçatma və s. kimi psixopatoloji vəziyyətin olması çox da vacib deyil. Depresiya zamanı isə belə halların olması vacibdir. Ağrı situasiyasında diskomfortdan və məmnuiyyətdən insanı mərhum edən ağrının özü ilə, hər şeydən əvvəl isə insan öz fərdiyyəti, zəifliyi ilə və xəstəliyin təzahürləri ilə mübarizə aparmılıdır.

Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, sensor duyğular o zaman meydana çıxır ki, belə hallarada insan öz zəifliyini, fərdiyyətini tamamilə dərk etmir. Xroniki ağrıları olan və xroniki xəstələr isə ən vacib problem kimi ağrını diqqət mərkəzinə gətirirlər. Buradan belə bir qənaət hasil olur ki, ağrının özü deyil, daha çox pasiyentlərin zəifliyi, fərdiyyəti və ağrıları ilə mübarizə apara bilməməsi onu ağrıdır. İnsan təsvvür edir ki indi o kimilir, keçmişdə kim olub, gələcəyi necə

olacaq bu təsvürlər arasındakı ziddiyyətlər şəxsiyyətin integrativliyini və bütövlüyünü sual altında qoyur. Bu yalnız onun real vəziyyətinə deyil həm də gələcək planlarına və şəxsiyyətinə təsir göstərir.

Məhz bu vəziyyətdən doğan şəxsiyyətin integrativ pozuntuları onun həyat yolunu qarışmasının və iztirabların kökündə dayanır. Şiddətli ağrı xroniki ağrıdan daha güclü diskomfort yaratsa da, onun iztirab yaratması çox az ehtimal edilir.

Fizioloji səviyyədə əgər xroniki ağrıya nəzarət edilmirsə o, artıq stersora çevilir. Eləcə də, ağrı simptomları hər hansı şəkildə izolyasiya edilə bilinmədiyindən o, orqanizmə pozucu təsir göstərir.

Xroniki ağrıların hətta patofiziologiyası belə bəlli olmadıqda o, orqanizmdə yorğunluq, yuxunun pozulması, izafi isitirahət və fəaliyyətdən uzaqlaşma, əhval-ruhiyyənin enməsi və s. kimi hallar yaradır. Xəstələrdə proqressiv, həyatı təhlükəsi olan xəstəliklərin ağrıları, onun patogen effektləri ümüdsüzlük hissini artırır, qorxu və həyacan yaradır, həyata keçirilən tədbirlərin əhəmiyyətini azaldır, xəstəliyin özünün müalicə olunması yollarını izolyasiya edir ki, bu da sonda xəstə üçün faciəvi hallara gətirib çıxarır.

Faktlar (6;7;8) göstərir ki, pasiyentlərin əksəriyyəti hər şeydən çox

xəstəliyin onlardan tələb etdiyi çətinliklərdən iztirab çəkirlər. Bununla belə tədqiqatlar göstərir ki, bir sıra aqressiv metodların o, cümlədən antineoplastik metodların tətbiqindən ortaya çıxan yat-rogen effektin özü xroniki ağrılar və əlavə iztirab yaradır. Əksər pasiyentlər xəstəliyin və ağrının gedişində ortaya çıxan neqativ hallarla mübarizə aparmaq iqtidarınıda olmadıqlarından dərindən və iztirabın hakmiyyəti altına düşür və bu təsirlər ağrıların xronikləşməsinə və getdikcə dərinləşməsinə gətirib çıxarır.

Ağrının ciddi faktor olduğunun başa düşülməsi həkimlərin onun aradan qaldırılmasına səylərinin artırılmasını zəruri edir. Həkimin başlıca vəzifəsi ağrını vaxtında və effektiv müalicə etməkdən ibarətdir. Həkimlər ağrının iztiraba çevrilməsinin qarşısını almalı və başa düşməlidirlər ki, ağrının vaxtında aradan qaldırılmaması (əgər o orqanizm üçün elə də təhlükəli ağrı deyil) onun iztiraba çevrilməsinə və xəstələrdə daha ciddi problemlər, psixi pozuntular, depressiv əlamətlər ortaya çıxara bilər ki, bunun da müalicəsinə daha çox vaxt və daha çox maliyyə vasitə sərf olunmalıdır. Bir məsələ də qeyd olunmalıdır ki, ağrıdan yaranan qorxu və digər psixoloji vəziyyətlər subyektiv qiymətləndirilir və pasiyent həmin qiymətin təsiri altında hissə qapılır. Əgər qorxu nəzarət altından çıxırsa, yəni ağrının hər

hansı ciddi fəsadlara və ya ölümə gətirib çıxara biləcək cəhətləri xəstə tərəfindən şişirdilsə o, zaman həyata keçirilən müalicəvi tədbirlərin elə də əhəmiyyəti olmur və orqanizm bir növ özünü izolyasiya edir.

Həkimin ilk tibbi yardımında psixoloq kimi çıxış etməsi və ağrının qorxullu olmaması barədə fikirləri və tövsiyələri pasiyentin sakitləşməsinə və ağrının dərinləşməməsinə zəmin yaradır. Təbii ki, hər həkim həm də

psixoloq kimi çıxış etməli, xəstələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onların xəstəlik haqqında təsəvvürlərinin hansı səviyyədə olmasını biləməli və bu prinsipdən xəstəyə yanaşmalıdır. Əgər belə olarsa o, zaman ağrının və ya xroniki ağrının tez bir zamanda aradan qaldırılması mümkün ola bilər, xəstədə həmin prosesə qarşı psixoloji immunitet yaradıla bilər.

Ədəbiyyat:

1.İsmayılov N.V. Tibbi psixologiya və psixoterapiya. Bakı, 2002, 540 s.

2.Клиническая психология / Под.ред. М.Перре, У. Баумана. СПб: Питер, 2007, 1312 с.

3. Гринберг Дж. Управление стрессом. СПб: Питер, 2004, 496 с.

4. Лакосина Н.Д., Ушакова Г.К.. Медицинская психология. М: Медицина, 1984, 272с. с 155.

5. Loeser J.D. Chapter 2. Pain as a disease. Handbook of Clinical Neurology, Volume 81, 2006, p. 11-20.

6. Chapman C.R., Gavrin J. Suffering: the contributions of persistent pain. Lancet. 1999 Jun 26; 353 (9171): 2233-7.

7. Cassell E.J. The Nature of Suffering and the Goals of Medicine. Oxford Univ. Press: 2004, 2nd edition, New-York. p. 120-126.

8. McCracken L., Carson J., Eccleston C., Keefe F. Acceptance and change in the context of chronic pain. Pain, Volume 109, Issues 1-2, May 2004, p. 4-7.

ЭТИМОЛОГИЯ ХРОНИЧЕСКИХ БОЛЕЙ И РОЛЬ РАЗЛИЧНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВЛИЯНИЙ В ИХ ВОЗНИКНОВЕНИИ

Австрак

В статье исследуется этимология хронических болей и роль различных психологических влияний в их возникновении. Здесь указывается, что страх и другие психологические состояния, порождаемые болью, оцениваются субъективно и у пациента под влиянием этого происходит самовнушение. Если больной теряет контроль над болью, т.е. когда он сам преувеличивает последствия боли вплоть до летального исхода, то и эффективность лечебных мероприятий при этом заметно уменьшается. Осознание врачами боли в качестве серьезного фактора делает необходимым ее скорейшее устранение. Первым делом врач должен своевременно и эффективно бороться с болью, а затем перейти к порождающей ее болезни, чтобы предотвратить страдания больного. В противном случае у больных могут возникнуть серьезные психические расстройства, признаки депрессии. Анализируя проведенные исследования, автор приходит к такому выводу, что хронические боли и роль различных психологических влияний в их возникновении не исследовались в системном плане. Автор считает, что предотвращение превращения боли в дополнительный стрессор могло бы дать медицине целый ряд преимуществ.

ETYMOLOGY OF CHRONIC PAINS AND ROLE OF VARIOUS PSYCHOLOGICAL INFLUENCES IN THEIR OCCURRENCE

Abstract

In the article are investigated the etymology of chronic pains and a role of various psychological influences in their occurrence. Here is underlined, that the fear and other psychological conditions generated by a pain are estimated subjectively and the patient under the influence of it has an auto-suggestion. If the patient loses the control over a pain i.e. when he exaggerates consequences of a pain up to a lethal outcome also efficiency of medical actions thus considerably decreases. Comprehension by doctors of a pain as the serious factor does necessary its prompt elimination. First of all the doctor should struggle in due time and effectively with a pain, and then pass to illness generating it, to prevent sufferings of the patient. Otherwise patients can have serious mental frustration, depression signs. Analyzing the carried out researches, the author comes to such conclusion, that chronic pains and a role of various psychological influences in their occurrence were not investigated in the system plan. The author considers that prevention of transformation of a pain in additional crpeccop could give to medicine variety of advantages.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 7).

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə 15 iyul 2011- ci ildə redaksiyaya daxil olmuşdur

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

[illegible]

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: .12.2011.

Fiziki çap vərəqi: 10,5. Tiraj: 300. Sifariş .

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2011